

Inhoud

Woord vooraf	11
1 Inleiding	13
1.1 De wereldeconomie	13
1.2 De Nederlandse economie	18
1.3 Collectieve sector	32
1.4 Slot	36
2 De internationale conjunctuur	39
2.1 Ontwikkeling naar regio's	39
2.1.1 Verenigde Staten	39
2.1.2 Japan	43
2.1.3 Niet-industrielanden	44
2.1.4 West-Europa	45
2.2 Monetaire ontwikkelingen	52
2.2.1 Inflatie	52
2.2.2 Rentes	54
2.2.3 Wisselkoersen	58
2.3 Wereldhandel	58
2.3.1 Concurrentieposities en marktprestaties	61
2.3.2 Prijzen van industrieproducten	61
2.3.3 Oliemarkt	62
2.3.4 Grondstoffenprijzen, exclusief energie	63
2.3.5 Externe data voor Nederland	64
3 De Nederlandse conjunctuur	67
3.1 Volumeconjunctuur	67
3.1.1 Particuliere consumptie	67
3.1.2 Het effect van dalende beurskoersen op de particuliere consumptie	72
3.1.3 Woningbouw	75
3.1.4 Investerings	78
3.1.5 Buitenlandse handel	81
3.1.6 Productie	83

3.2	Prijzen en winsten	88
3.2.1	Inflatie	88
3.2.2	Uitvoerprijs en ruilvoet	92
3.2.3	Winstgevendheid	93
4	Arbeid en inkomen	97
4.1	Arbeidsmarkt	97
4.1.1	Loonvoet	97
4.1.2	Pensioenpremies	101
4.1.3	Werkgelegenheid	106
4.1.4	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	111
4.2	Koopkracht	114
5	De collectieve sector	119
5.1	De collectieve uitgaven	119
5.1.1	Beleidsuitgangspunten	119
5.1.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	123
5.1.2	Uitkeringsvolume en i/a-ratio	126
5.2	De collectieve lasten	127
5.2.1	Beleidsuitgangspunten	127
5.2.2	Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten	131
5.3	EMU-saldo en schuld	133
6	Speciale onderwerpen	137
6.1	EU-beleid na de uitbreiding	137
6.1.1	Inleiding	137
6.1.2	Financiële gevolgen van de uitbreiding	138
6.1.3	Economische gevolgen van de uitbreiding	139
6.1.4	De toekomst van de landbouw na de uitbreiding	140
6.1.5	Cohesiebeleid na de EU-uitbreiding	145
6.2	Projectbeoordelingen in de praktijk	148
6.2.1	Projectbeoordelingen en KBA	148
6.2.2	Projectbeoordelingen ICES	151
6.2.3	Indirecte effecten	152

6.2.4	Lessen uit projectbeoordelingen	154
6.2.5	Projectbeoordelingen in de toekomst	157
	Bijlagen	159
A1	Middelen en bestedingen 2002 en 2003	160
A2	Middelen en bestedingen 1990-2001	164
A3	Middelen en bestedingen, volumemutaties, 1990-2001	166
A4	Kerngegevens, 1989-2003	168
A5	Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1989-2003	170
A6	Inkomens en prijzen, 1989-2003	172
A7	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1989-2003	174
A8	Kerngegevens collectieve sector, 1989-2003	176
A9	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1989-2003	178
A10	Sociale zekerheid, 1989-2003	180
A11	Zorg, 1989-2003	182
B1	Externe data voor Nederland, 1988-2003	184
B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003	186
B3	Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003	190
B4	Sleutelvariabelen EU-landen, 2000-2003	200
	Verklaring van afkortingen	203
	Enige eerdere publicaties van het CPB	207

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	
	• Onzekerheidsvariant: aanhoudende malaise op Amerikaanse financiële markten	20
	• Onzekerheidsvariant: groter liquiditeitseffect van spaarloonmaatregelen	24
	• Onzekerheidsvarianten: eurokoers en olieprijs	26
	• Het belang van een gematigde loonontwikkeling	31
	• De ontwikkeling van de collectieve uitgaven in de vorige en de nieuwe kabinetsperiode	35
2	De internationale conjunctuur	
	• Winst, welke winst?	41
	• Amerikaanse bedrijfswinsten volgens bedrijfsboekhouding en Nationale Rekeningen	42
	• Waarom een Stabiliteits- en Groeipact?	50
	• Valt het gedrag van de ECB te voorspellen?	55
	• Structurele verklaring van de euro/dollarkoers	57
3	De Nederlandse conjunctuur	
	• Effecten afschaffen spaarloon op de consumptie	70
	• Gevoeligheid voor dalende beurskoersen	74
	• Wat is het dieptepunt van de conjunctuur?	86
	• Effect van invoering euro op inflatie	89
	• Raming en realisatie van contractlonen en consumentenprijsindex	91
4	Arbeid en inkomen	
	• Loonontwikkeling collectieve sector	99
	• Nieuwe definitie contractlonen	100
	• Technische veronderstellingen aandelenrendementen	102
	• Stijgende arbeidsdeelname ouderen	107
	• Arbeidsongeschiktheid in Nederland en omliggende landen	108
	• Hogere stijging particuliere ziektekostenpremie?	117

5	De collectieve sector	
	• Uitgavenbeleid Strategisch Akkoord	120
	• Inkomstenbeleid Strategisch Akkoord	128
	• De nieuwe spelregels voor budgetdiscipline: hoe omgaan met mee- en tegenvallers?	134
6	Speciale onderwerpen	
6.1	EU-beleid na de uitbreiding	
	• Tien jaar transitie in de landbouwsector	142
6.2	Projectbeoordelingen in de praktijk	
	• Kosten-batenanalyse en welvaartseconomie	149

Woord vooraf

Dit kabinet start niet met een florissant economisch beeld. Sinds het afsluiten van het Strategisch Akkoord zijn de vooruitzichten voor 2002 en 2003 in korte tijd verder verslechterd. In deze Macro Economische Verkenning wordt bovendien geschetst dat er aanzienlijke risico's zijn die kunnen leiden tot een verder verslechterend economisch beeld.

In het beeld voor 2003 is een herstel van de wereldeconomie voorzien. Met name de onrust op de financiële markten en internationale politieke spanningen leiden ertoe dat het herstel later zal inzetten dan eerder nog werd voorzien en zich pas in 2003 verder zal ontwikkelen. In het beeld is vervat dat in de VS via herstel van productiviteit en winsten, gesteund door een lage dollarkoers en rente, de economische groei in 2003 zal uitkomen op 3¼%. Genoemde onzekerheden in het internationale beeld zijn met name ook voor de VS relevant.

Indien het voorziene herstel zich voltrekt zou ook de economische groei in 2003 in Nederland kunnen aantrekken. Deze groei zal evenwel niet uitbundig zijn en naar huidige inzichten uitkomen op 1½%. Dit percentage steekt schraal af tegen dat in de omringende landen. Gemiddeld over de periode 2001/2003 komt de groei nauwelijks boven de 1% uit, een niveau dat sinds het begin van de jaren tachtig niet meer is vertoond.

De geringe economische groei hangt met name samen met de relatief forse loon(kosten)ontwikkeling. Exporteurs worden hierdoor gedwongen hogere prijzen te vragen, hetgeen leidt tot een afkalvend marktaandeel. Ook op de binnenlandse markt verliezen Nederlandse producenten marktaandeel. Verder blijkt ook uit de ontwikkeling van de investeringen dat het bedrijfsleven onder druk staat, de investeringen zijn in 2001 en 2002 gedaald en stijgen in 2003 niet.

Dit blijft niet zonder gevolgen voor de werkgelegenheid en de werkloosheid. De werkgelegenheid in de marktsector daalt en de werkloosheid dreigt in 2003 op te lopen met bijna 100.000 personen.

De sleutel om deze ontwikkeling te keren ligt bij de arbeidskosten. Het kabinet heeft in dat kader een bedrag van 500 mln euro gereserveerd dat beschikbaar komt voor lastenverlichting indien er concrete afspraken kunnen worden gemaakt over daadwerkelijke loonmatiging. Dit kan al direct tot een minder grote afkalving van de werkgelegenheid leiden. Daarna volgen ook gunstige effecten op productie en werkloosheid, waardoor in termen van EMU-saldo deze combinatie van loonmatiging en lastenverlichting zichzelf in 2006 kan hebben terugverdiend.

In het Strategisch Akkoord is sprake van forse maatregelen, die op termijn het groeipotentieel vergroten. In reactie op de verdere verslechtering van het budgettaire beeld heeft het kabinet vervolgens tot een aanvullend pakket besloten, waardoor de prioriteiten uit het Strategisch

Akkoord ook op termijn financieel inpasbaar blijven. Een verantwoorde loon(kosten)ontwikkeling in 2003 is noodzakelijk om de aansluiting met het verwachte herstel van de wereldeconomie niet te verliezen. In combinatie met een herstel van de ontwikkeling van de investeringen zouden dan ook op wat langere termijn de perspectieven voor groei behouden blijven.

De Minister van Economische Zaken,

Mr. H.Ph.J.B. Heinsbroek

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

Onrust op de financiële markten werpt momenteel een schaduw over het herstel van de wereldeconomie. De groei in de industrielanden zal naar het zich laat aanzien tijdelijk wat vertragen, maar de opleving zal er waarschijnlijk niet door worden afgebroken. De voorraadcyclus en de gunstiger ontwikkeling van productiviteit en winstgevendheid geven belangrijke steun aan het herstel, evenals de lage rentestanden en het expansieve begrotingsbeleid in de Angelsaksische landen. In het eurogebied noopt de conjuncturele verslechtering van de begrotingssaldi in een aantal landen tot restrictieve maatregelen.

De Amerikaanse economie leek aanvankelijk snel te herstellen na de aanslagen van september vorig jaar. In het eerste kwartaal van dit jaar werd een groeitempo bereikt van 5% op jaarbasis, dankzij een forse groei van de overheidsuitgaven en een omslag in de voorraadvorming. Maar in het tweede kwartaal zakte het groeitempo terug naar 1%, bij een afzwakkende consumptiestijging en een sterke invoertoename. Na het eerste kwartaal verslechterde de stemming bij consumenten en bedrijfsleven zienderogen. Investeerders toonden zich in toenemende mate bezorgd om de tegenvallende winsten en zich steeds verder uitbreidende boekhoudschandalen. Bovendien bleek volgens de nieuwste Nationale Rekeningen de groei in de afgelopen jaren een stuk lager te zijn geweest dan eerdere cijfers hadden aangegeven. De aandelenkoersen daalden scherp. De financiële verwickelingen leggen een druk op de volumeconjunctuur, maar zullen een verder herstel naar het zich laat aanzien niet blokkeren. Een normaal conjunctureel herstel van productiviteit en winsten zal later dit jaar waarschijnlijk het vertrouwen helpen terugkeren. Gesteund door een lagere dollarkoers en lage rentestanden zou de BBP-groei in de VS komend jaar kunnen versnellen naar gemiddeld $3\frac{1}{4}\%$. Daarbij nemen de investeringen de dragende rol over van de gezinsconsumptie. De werkloosheid zal voorlopig in de buurt van 6% blijven en pas komend jaar licht gaan dalen.

De neergang van de Japanse economie kwam in de eerste helft van dit jaar vrijwel tot staan dankzij een sterk aantrekkende uitvoer, vooral naar Aziatische landen en de VS. Voorraadoverschotten werden weggewerkt en de industriële productie kon na lange tijd weer stijgen. Maar de binnenlandse vraag bleef zwak, al daalden de investeringen minder hard. Bij voortgaand winstherstel, mede dankzij herstructurering, zullen de investeringen komend jaar weer enige groei kunnen laten zien. Van de kant van het overheidsbeleid zijn geen positieve bestedingsimpulsen te verwachten. Het begrotingstekort is al bijzonder hoog, en verdere monetaire verruiming is ook bijna niet mogelijk.

De productie in overig Azië is in de eerste helft van dit jaar fors gestegen, gedragen door de gezinsconsumptie en een sterk oplevende internationale vraag naar IT-producten. Ook in de

transitielanden was sprake van een versnelde groei. Maar in Latijns-Amerika kwam het nog prille productieherstel tot staan door financiële problemen in Argentinië en Brazilië.

In het eurogebied komt het conjunctuurherstel moeizaam op gang. In de eerste twee kwartalen van dit jaar bedroeg de BBP-groei naar schatting slechts 0,3% van kwartaal op kwartaal. Mede gezien het lage niveau aan het begin van het jaar zal de stijging voor geheel 2002 beperkt blijven tot 1 à 1¼%. De uitvoer vervult vooralsnog de dragende rol. De gezinsconsumptie in het eurogebied bleef gedrukt door de stijgende werkloosheid en de vooral in de eerste maanden van het jaar onverwacht hoge inflatie. Inmiddels is de inflatie teruggelopen en is de euro sterk in waarde gestegen. Beide ontwikkelingen zijn gunstig voor de koopkracht van gezinnen en daarmee voor de consumptie in de voorliggende periode. De investeringen daalden nog in het eerste halfjaar. Daarin kan vanaf de tweede helft van dit jaar verbetering komen, bij een toenemende afzet en lage financieringskosten. De voorraadvorming zal dit en komend jaar waarschijnlijk een belangrijke bijdrage leveren aan de productiegroei. Al met al zal de binnenlandse vraag geleidelijk een grotere bijdrage kunnen leveren aan de economische groei. De BBP-groei van het eurogebied loopt in de projectie voor komend jaar op naar 2½%.

De Britse economie veerde in het tweede kwartaal na zes maanden stagnatie sterk op, dankzij toenemende overheidsuitgaven en een forse uitvoergroei. Het productieherstel zal naar verwachting dit en komend jaar doorzetten, met overheidsuitgaven en investeringen als voornaamste drijvende krachten. De groei van de gezinsconsumptie kan wat vertragen onder invloed van negatieve vermogenseffecten, die voor het VK groter zijn dan voor het eurogebied.

Tabel 1.1 BBP-volume naar regio's, 2001-2003			
	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Verenigde Staten	0,3	2¼	3¼
Japan	-0,5	¼	1½
EU-landen	1,6	1¼	2½
Industrielanden	0,7	1¾	2¾
Niet-industrielanden	3,9	4¼	5¾
Wereld	2,2	3	4¼

De tegenvallende conjunctuur dreigt vier van de twaalf eurolanden in conflict te brengen met het Stabiliteits- en Groeipact, dat voor de middellange termijn evenwicht of een klein overschot op de begroting voorschrijft. Duitsland, Frankrijk en Italië komen dit jaar gevaarlijk dicht bij de referentiewaarde van een tekort van 3% van het BBP, terwijl Portugal daar al overheen is geschoten. Het tekort zal naar verwachting dit en komend jaar in het eurogebied gemiddeld 2% belopen, en zonder nieuwe bezuinigingen zal de doelstelling van evenwicht in 2004 waarschijnlijk niet worden gehaald.

Monetaire ontwikkelingen

De inflatie in het eurogebied was in de eerste helft van dit jaar onverwacht hoog, maar is inmiddels sterk afgenomen. Deels is dit te danken aan lagere invoerkosten door de forse waardestijging van de euro. Komend jaar zakt de inflatie in de projectie onder het door de ECB gestelde plafond van 2%. De loonstijging in het eurogebied zal naar verwachting iets vertragen.

In de Verenigde Staten zal de inflatie volgend jaar waarschijnlijk hoger uitkomen dan dit jaar. Ongerekend energie en onbewerkte voedingsmiddelen zal de prijsstijging van consumptiegoederen wel iets vertragen, maar minder dan in het eurogebied. Dat komt doordat de groei in de VS naar verwachting hoger is en doordat in het verleden de dollarstijging de Amerikaanse inflatie drukte, terwijl in de projectieperiode de dollardaling de inflatie juist opstuwt.

In de komende maanden is er in de industrielanden weinig aanleiding voor monetaire verkrapping. Volgend jaar zal de Fed haar officiële tarieven, die zich nu op een historisch laag niveau bevinden, waarschijnlijk verhogen, mede gezien het ongunstige effect van de zwakkere dollar op de inflatie. Maar zij zal daarmee waarschijnlijk wachten totdat meer duidelijkheid bestaat over de onderliggende kracht van het Amerikaanse conjunctuurherstel en de situatie op de financiële markten. Een afwachtende houding is voornamelijk ook te verwachten bij de ECB, die in het maandrapport van augustus constateert dat de onzekerheid over de kracht van het herstel in het eurogebied groot is, terwijl de signalen over de te verwachten inflatie niet eenduidig zijn. Het geprojecteerde herstel van de bedrijvigheid in het eurogebied zal de ECB naar verwachting geen aanleiding geven om de repo-rente op korte termijn te verhogen.

De lange rentes zijn zowel in de VS als in Duitsland onder 5% gedaald. De reeks van Amerikaanse boekhoudschandalen heeft de beleggers uiterst onzeker gemaakt over te verwachten winsten. Daardoor vond een beleggingsverschuiving plaats in de richting van staatsobligaties en goud. Komend jaar lopen de lange rentes in de projectie weer op, met name in de VS omdat daar het verwachte inflatietempo hoger ligt dan in Europa.

De dollar is onder invloed van de financiële ontwikkelingen in de VS sterk verzwakt. Maar de meeste studies wijzen uit dat de Amerikaanse munt waarschijnlijk nog steeds is overgewaardeerd ten opzichte van de euro. In de projectie voor komend jaar is gerekend met pariteit tussen beide valuta's.

Wereldhandel

Het wereldhandelsvolume is vorig jaar onafgebroken gedaald, maar sinds het begin van dit jaar is sprake van een krachtig herstel van de invoervraag, eerst en vooral in de VS en Azië, maar vervolgens ook – voorzichtig – in Europa. Gedurende het eerste halfjaar bedroeg de groei van de wereldhandel op jaarbasis niet minder dan 9%. Voorlopende indicatoren suggereren een wat tragere groei in het derde kwartaal, maar de onderliggende trends wijzen op een aanhoudend

krachtige groei in de rest van de projectieperiode. Desondanks komt het gemiddelde niveau van de wereldhandel dit jaar maar krap 4% hoger uit dan vorig jaar, als gevolg van de daling gedurende het afgelopen jaar. Komend jaar versnelt de handelsgroei naar verwachting tot circa 10%.

Tabel 1.2	Internationale kerngegevens, 2001-2003		
	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume industrielanden	0,7	1¾	2¾
Inflatie industrielanden (CPI)	2,3	1½	1½
Wereldhandelsvolume	- 0,2	3¾	10
Wereldhandelsprijs (in dollars)	- 4,0	¾	3
Industrieproducten	- 2,2	1¼	3
Grondstoffen, exclusief energie	- 10,3	2½	9
Ruwe olie	- 15,8	- 2¼	2
	niveaus		
Dollarkoers van de euro	0,90	0,94	1,00
Ruwe olie (dollars per vat)	24,6	24	24½

Wisselkoersveranderingen zorgden in 1999 en 2000 voor een forse verbetering van de prijsconcurrentiekracht van de eurolanden. Medio vorig jaar trad een verslechtering in, die recentelijk nog versnelde door de scherpe dollardaling. Eind komend jaar zal bij het geprojecteerde wisselkoersverloop nog maar eenderde zijn overgebleven van de in 1999 en 2000 bereikte positieverbetering. Veranderingen in relatieve uitvoerprijzen werken met vertraging door in de marktprestaties. Vandaar dat het eurogebied dit jaar nog enige marktwinst kan boeken. Voor komend jaar worden evenwel forse marktverliezen voorzien. Anderzijds zijn dan voor de VS stevige uitvoerprestaties te verwachten.

De wereldmarktprijzen van fabrikaten, omgerekend in euro's, dalen sinds de tweede helft van vorig jaar. Voor dit en komend jaar wordt een gemiddelde daling voorzien van 3%. Dat wil niet zeggen dat de invoerprijzen van de eurolanden met eenzelfde percentage dalen, omdat zij hun invoer overwegend van binnen het eurogebied betrekken en aanbieders uit derde landen bij een stijgende euro traag zijn in het neerwaarts aanpassen van hun prijzen.

De groei van de voor ons land relevante wereldhandel zakte van 10,5% in 2000 naar een magere 1,7% vorig jaar. Hoewel de wereldeconomie zich sindsdien duidelijk heeft hersteld, ligt de voor dit jaar verwachte relevante handelsgroei opnieuw laag, met 2¾%. Pas komend jaar wordt het geprojecteerde conjunctuurherstel goed zichtbaar in de jaarlijkse groeicijfers, met een verwachte toename van 7¾%. Voor de Nederlandse invoerprijs worden voor dit en komend jaar dalingen

geprojecteerd van respectievelijk 2 en 1%, en voor de concurrentenprijzen dalingen van 2¼ en 1¾%. Deze dalingen zijn vooral het gevolg van de waardeinstijging van de euro.

Onzekerheden

De belangrijkste onzekerheden rond het geprojecteerde herstel van de wereldeconomie vloeien voort uit een aantal instabiele factoren die vroeger of later het beeld kunnen verstoren. De financiële markten zijn nog weinig stabiel. In de projectie keert de rust op de aandelenmarkten geleidelijk terug, en blijft de reële invloed van de vermogensverliezen vrij beperkt. Maar het is mogelijk dat de malaise op de financiële markten langer aanhoudt, bijvoorbeeld wanneer zich nieuwe grote boekhoudschandalen of winstcorrecties zouden voordoen, en dat de aandelenkoersen langer laag blijven of nog verder dalen. Dat zou het vertrouwen en daarmee de bestedingen sterk drukken, allereerst in de Verenigde Staten maar ook elders in de wereld. Tragere groei in de industrielanden en grotere onzekerheid bij beleggers en investeerders zou voorts de uitweg uit de financiële crisis in Latijns-Amerika ernstig kunnen bemoeilijken en ook andere zwakke landen in de problemen kunnen brengen.

Een volgende risicofactor ligt bij de koers van de dollar. De moeizamere financiering van het hardnekkige tekort op de lopende rekening van de VS lijkt een rol te hebben gespeeld bij de recente daling van de dollarkoers. Desondanks is de Amerikaanse munt naar algemeen wordt aangenomen nog steeds overgewaardeerd en een verdere neerwaartse correctie zou aanzienlijk sneller kunnen komen dan in de centrale projectie besloten ligt. Een lagere waarde van de dollar tegenover de euro zou de concurrentiepositie van het eurogebied op korte termijn verder ondermijnen, en het conjunctuurherstel in deze regio vertragen. Overigens kan een sterkere dollarkoers op korte termijn ook niet worden uitgesloten, gezien de sterk wisselende stemmingen over de relatieve kracht van de Amerikaanse economie.

Meer politiek van aard zijn de risico's rond de olieprijs. De spanningen in en rond het Midden-Oosten zouden de continuïteit van de olieproductie in gevaar kunnen brengen, en alleen al de dreiging daarvan uit zich in een risicopremie op de olieprijs. Hoewel de gevoeligheid van de economie in de industrielanden voor de olieprijs minder groot is dan zij wel geweest is, zijn de gevolgen van een substantieel hogere olieprijs niet verwaarloosbaar. Indien de politieke spanningen leiden tot een oorlogssituatie kunnen de economische gevolgen nog aanzienlijk ernstiger zijn.

In de volgende paragraaf worden de drie zojuist geschetste onzekerheden nader uitgewerkt voor de Nederlandse economie. Zij wijzen alle drie op neerwaartse risico's bij de centrale raming voor Nederland. Maar er zijn ook opwaartse risico's: een krachtiger conjunctuurherstel in de industrielanden is geenszins uitgesloten. Het geprojecteerde herstel is immers gematigd in vergelijking met eerdere perioden van opgaande conjunctuur (zie figuur 2.1 in hoofdstuk 2).

1.2 De Nederlandse economie

Voorlopig zal de Nederlandse economie nog niet hersteld zijn van de conjuncturele teruggang. De economische groei komt dit jaar naar verwachting uit op ½% om volgend jaar wat aan te trekken tot 1½%. Het bedrijfsleven kan profiteren van het herstel van de wereldhandel, maar verliest tegelijkertijd veel marktaandeel door de ongunstige concurrentiepositie. Al sinds 1998 stijgen de arbeidskosten harder dan in de rest van het eurogebied en dit jaar is daar de koersstijging van de euro bijgekomen. De forse daling van de beurskoersen en de magere inkomensontwikkeling zorgen ervoor dat de particuliere consumptie slechts een beperkte groei laat zien. De overheidsbestedingen, die dit jaar nog een aanzienlijke bijdrage leveren aan de groei, nemen volgend jaar nauwelijks meer toe als gevolg van de ombuigingsmaatregelen. Door de lage productiegroei loopt de werkloosheid in twee jaar tijd naar schatting met bijna 150 duizend personen op. De inflatie zal naar verwachting afnemen tot 2½% in 2003. Ook de contractloonstijging neemt in tempo wat af, maar dit verloopt trager dan bij de inflatie.

Het nieuw aangetreden kabinet heeft het economisch tij vooralsnog niet mee. Door de terugvallende wereldeconomie en consumenten die de hand stevig op de knip hielden, nam de economische groei vorig jaar sterk af. De kwartaal-op-kwartaalgroei schommelde in de tweede helft van 2001 en de eerste helft van 2002 rond de nul. Maar het kwam net niet tot een recessie in formele zin, met negatieve groei in twee achtereenvolgende kwartalen. Dit was onder andere te danken aan de overheidsbestedingen, die nog een flinke groei vertoonden.

De economische groei zal zich in de tweede helft van dit jaar waarschijnlijk herstellen, maar eerdere verwachtingen over de kracht van dit herstel zijn naar beneden bijgesteld. Het bedrijfsleven kan sinds begin dit jaar profiteren van het aantrekken van de wereldhandel. De afgelopen maanden zijn de vooruitzichten voor het buitenland echter minder gunstig geworden, zodat de wereldhandel zich minder krachtig herstelt dan tot voor kort werd voorzien. Bovendien steeg de euro flink in waarde ten opzichte van de dollar, wat de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven verder onder druk zette. De aandelenmarkten, die onder invloed van boekhoudschandalen en minder gunstige groeiverwachtingen een grote veer moesten laten, hebben het toch al geringe vertrouwen van consumenten verder onder druk gezet. Hogere uitgaven voor onder andere onderwijs en zorg maken dat de overheidsbestedingen dit jaar nog behoorlijk toenemen. Per saldo groeit het BBP-volume dit jaar waarschijnlijk met ½%. Ondanks het verwachte groeierstel in de loop van het jaar is dat minder dan verleden jaar, vooral doordat het BBP aan het begin van dit jaar nauwelijks toenam.

Gedragen door de gunstiger ontwikkeling van de wereldeconomie kan de economische groei volgend jaar naar verwachting versnellen tot 1½%. Dan vertaalt de internationale opleving zich in een duidelijk hogere uitvoergroei. De consumptieve bestedingen zullen volgend jaar maar weinig harder toenemen dan dit jaar. Weliswaar zal onder andere door de sterkere euro de inflatie volgend jaar waarschijnlijk verder afnemen, wat goed is voor de koopkracht, maar daar

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	4,8	10,5	1,7	2¼	7¾
Prijspeil goederenimport	0,4	9,4	0,2	-2	-1
Eurokoers (niveau, dollars per euro)	1,07	0,92	0,90	0,94	1,00
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	17,9	28,4	24,6	24	24½
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	2,9	3,2	4,5	3¾	3¼
Loonsom per werknemer marktsector	3,7	5,0	5,1	5	4½
Prijsconcurrentiepositie (binnenslands geproduceerde uitvoer)	1,4	2,0	-1,3	-2	-2¼
Consumentenprijsindex (CPI)	2,2	2,6	4,5	3½	2½
Idem, afgeleid ^a	1,7	2,1	3,6	3¼	2¼
Prijs nationale bestedingen	2,4	3,9	4,9	3¾	2¾
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	-0,2	1,0	6,8	¼	¼ ^b
Volume bestedingen en productie					
Goederenexport (excl. energie)	5,0	12,3	0,9	1¼	5¾
w.v. binnenslands geproduceerd	3,3	10,8	-0,8	-¾	2¼
wederexport	7,6	14,4	3,2	3¾	10¼
Goederenimport	5,5	10,3	1,4	1¾	5¾
Particuliere consumptie	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	9,8	4,0	-2,1	-2¼	0
Investeringen in woningen	4,2	-0,4	-1,2	-½	3½
Productie marktsector ^c	4,7	4,4	0,8	-¼	1½
Bruto binnenlands product	4,0	3,3	1,3	½	1½
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	2,3	1,9	1,8	¼	-½
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in personen)	2,7	2,5	2,0	½	-¼
Arbeidsaanbod (in personen)	1,8	2,1	1,6	1¼	1
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	292	270	248	300	395
Idem, in % van de beroepsbevolking	4,0	3,6	3,3	4	5
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	653	577	547	565	670
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	68,1	66,7	65,6	66¼	68¾
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector ^d (% BBP)	0,7	2,2	0,1	-0,5	-0,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, in % BBP)	63,1	55,8	52,8	51,3	49,4
Collectieve lastendruk (% BBP)	41,2	41,0	39,8	39,8	39,8
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^c (in %)	82,0	82,1	83,9	85	84½
Arbeidsproductiviteit marktsector ^c (mutatie in %)	2,1	2,5	-0,6	0	2¼
Uitvoersaldo (% BBP)	4,3	5,1	5,3	5¼	5¾
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	4,6	5,4	5,0	5	5

^a Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de kostprijsverhogende en consumptiegebonden belastingen.^b Rekening houdend met het gemiddelde effect van de beperking van aftrekposten is de mutatie - ¼%.^c Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.^d In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van -0,3% BBP.

Onzekerheidsvariant: aanhoudende malaise op Amerikaanse financiële markten

In de centrale projectie wordt voor de Verenigde Staten gerekend met een stevig winstherstel, geen nieuwe boekhoudschandalen en aanhoudend ruime monetaire condities. Daarbij past enig herstel van het vertrouwen bij beleggers, op grond waarvan de aandelenkoersen weer iets kunnen aantrekken. Het valt echter niet uit te sluiten dat de malaise op de financiële markten aanhoudt. In de variant wordt gerekend met aandelenkoersen die vanaf het vierde kwartaal van dit jaar in de Verenigde Staten (en in de EU) circa 20% lager liggen dan in de centrale projectie. De rentereacties zijn bepaald met de Taylor-regel (zie kader in hoofdstuk 2); de korte en de lange rente zijn in de variant in 2003 0,3%-punt lager. De aanhoudende malaise op de Amerikaanse financiële markten heeft een negatieve invloed op de consumptie en de investeringen, die evenwel niet beperkt blijft tot de VS. Via lagere internationale handelsgroei en negatieve vermogenseffecten van de wereldwijd lagere aandelenkoersen zal de verwachte internationale opleving worden getemperd. In de variant resulteert dat in een lagere groei van de voor Nederland relevante wereldhandel en lagere internationale prijzen. Bij de berekening is geen rekening gehouden met eventuele wisselkoerswijzigingen, noch met hogere pensioenpremies als gevolg van de lagere aandelenkoersen (zie hiervoor blz. 26 respectievelijk paragraaf 4.1.2). Ook is denkbaar dat de effecten ongunstiger uitpakken door een groter verlies van vertrouwen.

Voor de Nederlandse economie zijn de ongunstige gevolgen met name volgend jaar zichtbaar. Allereerst heeft de uitvoer te lijden van de lagere wereldhandelsgroei. De hieruit voortvloeiende geringere productiegroei heeft vervolgens een negatief effect op de investeringen, die ook door de verslechterde winstgevendheid verder onder druk komen te staan. De groei van de particuliere consumptie neemt af door de negatieve vermogenseffecten en de daling van het reëel beschikbaar inkomen, die op haar beurt wordt veroorzaakt door de ongunstige werkgelegenheidsgevolgen. Door de lagere invoerprijzen neemt de inflatie volgend jaar verder af, hetgeen ook de loonontwikkeling drukt. Lagere belastinginkomsten en hogere uitgaven in verband met de toenemende werkloosheid verslechteren het EMU-saldo met 0,1%-punt van het BBP.

Effecten van 20% lagere aandelenkoersen vanaf het vierde kwartaal van 2002

	2002	2003
	cumulatieve afwijkingen in %	
Relevant wereldhandelsvolume	-0,1	-1,4
Invoerprijs (goederen)	-0,1	-0,9
Lange rente (niveau)	0,0	-0,3
Contractloon	0,0	-0,3
Consumentenprijsindex (CPI)	0,0	-0,3
Bruto binnenlands product (volume)	0,0	-0,5
Particuliere consumptie (volume)	0,0	-0,4
Investeringen bedrijven(excl. woningen, volume)	0,0	-0,9
Uitvoer goederen (excl. energie, volume)	-0,1	-1,5
Werkgelegenheid marktsector	0,0	-0,2
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,0	0,3
EMU-saldo (% BBP)	0,0	-0,1

staat een flinke lastenverzwaring voor gezinnen tegenover. De volumegroei van de overheidsbestedingen is als gevolg van de ombuigingen van het nieuwe kabinet volgend jaar erg klein. Met een raming van 1½% ligt de BBP-groei volgend jaar nog aanzienlijk beneden de trendmatige groei, zodat de onderbenutting van het productiepotentieel verder toeneemt. In die zin is het dieptepunt van de conjunctuur volgend jaar nog niet gepasseerd (zie ook het kader in paragraaf 3.1.6). Een tweetal kaders belicht de risico's voor de Nederlandse economie die voortvloeien uit de belangrijkste onzekerheden in het internationale beeld. Een langer aanhouden van de malaise op de financiële markten, een verdere verzwakking van de dollar of een hogere olieprijs zouden de vooruitzichten voor Nederland op korte termijn ongunstig beïnvloeden. Daartegenover staat dat een krachtiger conjunctuurherstel geenszins valt uit te sluiten en dat de dollarkoers op korte termijn ook zou kunnen herstellen.

Vooraf volgend jaar zal de economische groei in Nederland naar verwachting beduidend lager zijn dan in de rest van Europa. Dit heeft een aantal oorzaken. Als gevolg van de krapte op de arbeidsmarkt stijgen de arbeidskosten al een aantal jaren harder dan in de andere Europese landen. Hierdoor verslechtert de concurrentiepositie en verliest het Nederlandse bedrijfsleven marktaandeel in binnen- en buitenland. Sinds kort is daar nog de koersstijging van de euro bijgekomen. Door het sterk open karakter van de Nederlandse economie heeft de lagere dollarkoers op korte termijn relatief grote gevolgen voor de economische activiteit.¹ Tenslotte heeft het kabinet besloten in 2003 netto voor bijna 2 mld euro om te buigen op de collectieve uitgaven² en de collectieve lasten met ruim 3 mld euro te verzwaren. Op korte termijn gaan hiervan vooral negatieve effecten uit op de BBP-groei, door uitval van bestedingen.

In de analyse³ van het Strategisch Akkoord van het nieuwe kabinet kwam naar voren dat de structurele effecten van het voorgenomen kabinetsbeleid positief zijn voor de economische groei, met name doordat de netto stimulans voor het effectieve arbeidsaanbod zich na verloop van tijd vertaalt in extra werkgelegenheid en productie. Daarnaast draagt de beperking van het financieringssaldo bij aan het terugdringen van de overheidsschuld en de daaraan verbonden rentelasten, zodat de druk van de vergrijzing op de collectieve uitgaven in de toekomst makkelijker zal kunnen worden opgevangen.

Particuliere consumptie

Sinds begin dit jaar is het consumentenvertrouwen in een vrije val geraakt. De koopbereidheid is sinds 1985 niet meer zo laag geweest en ook de beoordeling van het economisch klimaat viel steeds slechter uit. In het begin leek vooral de invoering van de euro in het chartale betalingsverkeer de boosdoener. Consumenten hebben het gevoel dat de invoering van de euro

¹ In het *Centraal Economisch Plan* 2002 (paragraaf 3.3.5) is hier dieper op ingegaan.

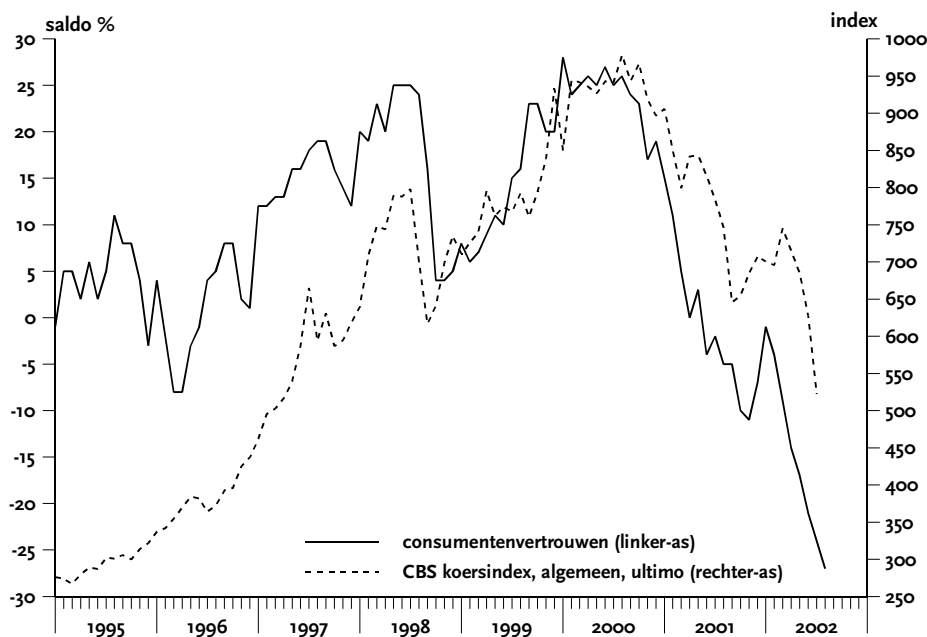
² Een deel van de netto ombuiging (0,4 mld) heeft ook al betrekking op 2002.

³ Economische gevolgen van het Strategisch Akkoord 2003-2006, CPB document 22, juli 2002.

tot sterke prijsstijgingen heeft geleid, sterker dan in werkelijkheid het geval is. Later hebben ook de fors oplopende werkloosheid en de grote dalingen van de beurskoersen het vertrouwen geen goed gedaan.

De particuliere consumptie groeit dit jaar naar verwachting met 1¼%, dit is even weinig als vorig jaar. Het reëel beschikbaar gezinsinkomen neemt slechts in beperkte mate toe, doordat de hoge inflatie de koopkracht van gezinnen uitholt. Bovendien hebben de lage werkgelegenheids groei en de oplopende werkloosheid een drukkend effect op de inkomens en de kooplust. Daarnaast spelen ook vermogensverliezen op de aandelenbeurzen de consumptieve bestedingen parten. Door de forse dalingen van de koersen zagen gezinnen in de eerste zes maanden van dit jaar al circa 40 mld euro aan vermogen in rook opgaan. Omdat vergeleken met de meeste andere Europese landen in Nederland relatief veel gezinnen beleggen, hebben de dalende beurskoersen een relatief groot effect op de consumptie. Maar omdat in een open economie als de Nederlandse een groot deel van de consumptie direct of indirect uit het buitenland afkomstig is, vallen de gevolgen voor de binnenlandse productie weer mee (zie kader in paragraaf 3.1.2).

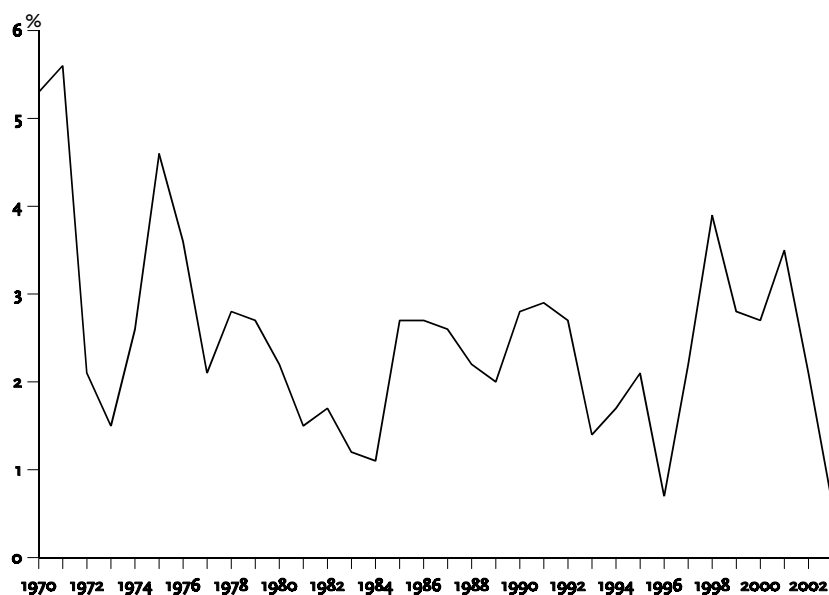
Figuur 1.1 Consumentenvertrouwen en CBS-koersindex, 1995-2002

Volgend jaar zal de particuliere consumptie waarschijnlijk nauwelijks sneller groeien dan dit jaar. Onder de veronderstelling dat de beurskoersen de bodem bereikt hebben, zal het effect van het aandelenvermogen op de consumptiegroei het komende jaar minder negatief zijn. Het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen neemt in de raming voor volgend jaar echter minder toe dan dit jaar. De afnemende inflatie heeft een positief effect op de reële inkomens, maar daar staan lagere loonstijgingen, een lagere werkgelegenheids groei en een lastenverzwaring

tegenover. In de projectie ligt besloten dat het negatieve effect op de consumptie van de afschaffing van het spaarloon enigszins wordt beperkt als gevolg van een positief liquiditeitseffect. Doordat niet langer een inleg voor de spaarregeling op het loon wordt ingehouden en eerder gespaarde bedragen vervroegd vrijvallen, krijgen werknemers in 2003 de beschikking over circa 4½ mld euro (ongeveer 1% van het BBP) extra liquiditeit. Naar verwachting zal een klein deel hiervan consumptief worden aangewend. De rest zal verschuiven naar andere vormen van spaargeld, waaronder de nieuwe levensloopregeling waarop de overheid een bonus van 30% uitkeert bij opname ter financiering van onbetaald verlof.

Figuur 1.2 Volume-ontwikkeling van de overheidsbestedingen^a, 1970-2003

^a Loonsom overheid, materiële overheidsconsumptie, overheidsinvesteringen en uitkeringen in natura (met name zorguitgaven).

Overheidsbestedingen

De volumegroei van de overheidsbestedingen is volgend jaar erg klein in historisch perspectief (zie figuur 1.2). Onder het vorige kabinet namen de overheidsbestedingen flink toe doordat budgettaire meevallers bij de inkomensoverdrachten en rentelasten werden aangewend voor intensiveringen in zorg en onderwijs. Vorig jaar groeiden de overheidsbestedingen daardoor met 3½%, terwijl voor dit jaar nog een volumegroei van 2¼% wordt geraamd. Doordat veel ombuigingen van het nieuwe kabinet al in 2003 hun beslag krijgen, neemt het volume van de overheidsbestedingen volgend jaar naar verwachting met slechts ½% toe. Dit is vooral het gevolg van een volumedaling bij de materiële overheidsconsumptie en het nagenoeg wegvallen van werkgelegenheidsgroei bij de overheid, maar ook de zorguitgaven en de overheidsinvesteringen nemen volgend jaar beduidend minder toe dan vorig jaar. De geschetste ontwikkeling leidt ertoe dat de bijdrage van de overheidsbestedingen aan de BBP-groei volgend jaar tot nagenoeg nul

gereduceerd zal zijn, terwijl dit en vorig jaar de bestedingen van de overheid nog de grootste groeibijdrage leverden.

Onzekerheidsvariant: groter liquiditeitseffect van spaarloonmaatregelen

Het afschaffen van de spaarloonregeling per 1 januari 2003 betekent een lastenverzwaring voor gezinnen. Dit drukt de groei van het beschikbaar inkomen en de particuliere consumptie. In de centrale projectie is er mee rekening gehouden dat het vervallen van de inleg en de deblokkering van de tegoeden die anders pas in 2004 en 2005 zouden vrijvallen, volgend jaar een beperkt positief liquiditeitseffect op de consumptie hebben van circa ¼%-punt. Dit impliceert dat ongeveer 15% van de extra liquide middelen waarover gezinnen volgend jaar kunnen beschikken, consumptief wordt aangewend. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de argumenten achter dit (bescheiden) positieve effect op de consumptie. De omvang van het positieve liquiditeitseffect is alleen al vanwege het unieke karakter erg onzeker. Het is denkbaar dat een groter deel van de gezinnen de extra liquide middelen als een onverwacht extraatje beschouwt, dat in een jaar met een tegenvallende koopkrachtontwikkeling goed van pas komt. De bereidheid van gezinnen om grote aankopen te doen is sinds medio 2001 zeer sterk gedaald, hetgeen vorig jaar zelfs heeft geresulteerd in een daling van de aankopen van duurzame consumptiegoederen. Ook voor dit en volgend jaar wordt maar een bescheiden stijging van de duurzame consumptie verwacht. De extra liquide middelen door de spaarloonmaatregelen kunnen ertoe leiden dat een groter deel van de eerder uitgestelde grote aankopen volgend jaar alsnog wordt gedaan.

De variant toont de effecten indien van de extra liquide middelen circa 50% consumptief wordt aangewend. De consumptie stijgt hierdoor volgend jaar 0,7%-punt harder, met een positief effect op de BBP-groei van 0,2%-punt. Aangezien een deel van de extra consumptie wordt geïmporteerd, lekt het positieve liquiditeitseffect gedeeltelijk weg naar het buitenland. De extra productiegroei heeft een positief effect op de investeringen. Op lange termijn heeft de grotere liquiditeit, vanwege het grotendeels eenmalige karakter, nauwelijks meer effect. Door het grootste deel van de spaarloontegoeden volgend jaar ineens te deblokken, valt in de jaren daarna minder spaarloon vrij, hetgeen de consumptie in die jaren neerwaarts beïnvloedt. In 2006 zijn mede vanwege vertraagde doorwerkingen nog wat kleine effecten zichtbaar.

Effecten van een groter liquiditeitseffect van spaarloonmaatregelen

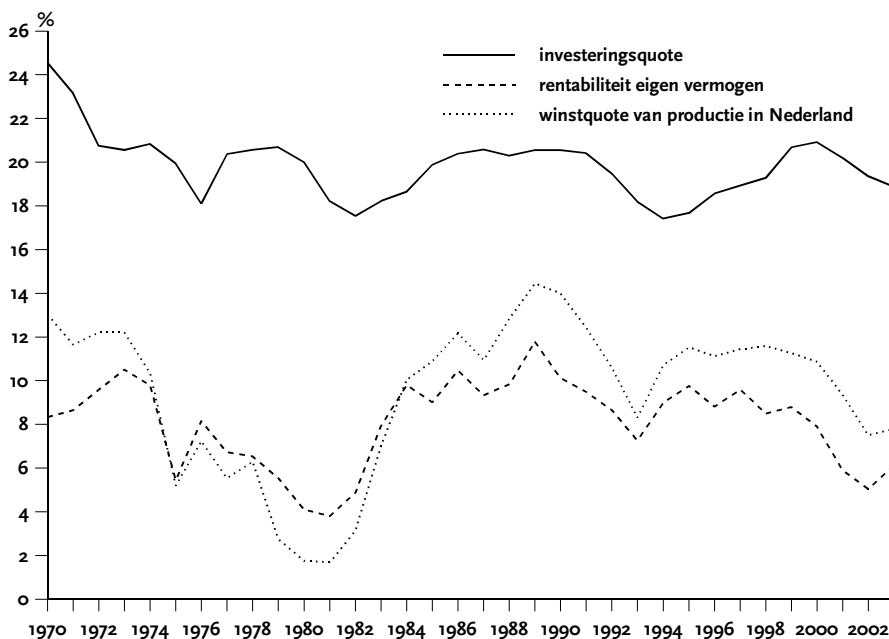
	2003	2006
	cumulatieve afwijkingen in %	
Contractloon	0,1	0,2
Consumentenprijsindex (CPI)	0,0	0,1
Bruto binnenlands product (volume)	0,2	0,0
Particuliere consumptie (volume)	0,7	0,1
Investeringen bedrijven (excl woningen, volume)	0,3	- 0,2
Uitvoer goederen (excl. energie, volume)	0,0	- 0,1
Werkgelegenheid marktsector	0,1	0,0
Arbeidsinkomensquote (niveau)	- 0,1	0,1
EMU-saldo (%BBP)	0,1	0,0

Investerings

Naast de geringe productiegroei en de bijbehorende lage bezettingsgraden heeft ook de verslechtering van de winstgevendheid in bedrijven die zich sinds 1999 voordoet een drukkend effect op de investeringen. De winstquote en de rentabiliteit op het eigen vermogen zijn sinds 1982-1983 niet meer zo laag geweest (zie figuur 1.3). Naast de stijging van de arbeidsinkomensquote speelt hierbij het toenemende beslag van netto rentelasten een rol. De rendementsverslechtering in de afgelopen jaren heeft ook de financiering van de investeringen bemoeilijkt. De verhouding tussen de cash flow en de binnenlandse investeringen daalt dit jaar tot een niveau dat lager is dan in de afgelopen twintig jaar is voorgekomen. Dit betekent dat de financiering van investeringen (in binnen- en buitenland) steeds moeilijker wordt, te meer omdat alternatieve financieringsbronnen, zoals aandelenemissie en bankkrediet, momenteel betrekkelijk weinig soelaas kunnen bieden.

Gezien dit sombere klimaat zullen de bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen) volgend jaar, na ruim 4% daling in twee jaar tijd, naar verwachting nog geen groei laten zien. Voor de investeringen in woningen is het beeld voor volgend jaar positiever. Vooral door de verwachte daling van de investeringen in de utiliteitsbouw komt capaciteit vrij voor de productie van woningen, waarmee een einde lijkt te komen aan de gestage daling van het jaarlijkse aantal opgeleverde woningen sinds 1995.

Figuur 1.3 Investeringsquote en winstgevendheid in de marktsector, 1970-2003

Onzekerheidsvarianten: eurokoers en olieprijs

Nederland is als kleine open economie relatief gevoelig voor de externe waarde van zijn munteenheid (zie CEP 2002, paragraaf 3.3.5). In de centrale projectie is voor 2003 gerekend met pariteit ten opzichte van de dollar. Uit een groot aantal studies komt naar voren dat de dollar, gelet op het omvangrijke tekort op de Amerikaanse handelsbalans, nog altijd is overgewaardeerd, met name ten opzichte van de euro (zie ook het kader in hoofdstuk 2). Variant A toont de gevolgen indien de euro vanaf begin volgend jaar sterker in waarde toeneemt dan in de centrale projectie. De duurdere euro verslechtert de concurrentiepositie van het eurogebied, maar vanwege de vertraagde doorwerking daarvan op de uitvoer, blijven de negatieve effecten op de BBP-groei volgend jaar nog enigszins beperkt. De negatieve gevolgen voor de uitvoer hangen ook samen met de iets lagere relevante wereldhandel, die wordt veroorzaakt doordat ook andere eurolanden nadeel van de duurdere euro ondervinden en deze landen een relatief zwaar gewicht hebben in het Nederlandse uitvoerpakket. Daarnaast resulteert de koersstijging van de euro in lagere invoerprijzen, waardoor de inflatie in 2003 nog wat lager uitkomt dan in de centrale projectie.

De politieke spanningen in en rond het Midden-Oosten leiden soms tot bezorgdheid over de continuïteit van de olieproductie in die regio, wat zich direct vertaalt in hogere olieprijs. Variant B toont de gevolgen indien de olieprijs vanaf begin volgend jaar 5½ dollar per vat hoger uitkomt dan in de centrale projectie. In dat geval komt de inflatie volgend jaar 0,3% hoger uit, door de hogere invoerkosten en de hogere aardgasprijs. Doordat in deze variant de internationale opleving enigszins wordt getemperd, neemt de relevante wereldhandel 0,4%-punt minder toe, waardoor de uitvoer zich minder gunstig ontwikkelt. Daarnaast wordt de BBP-groei gedrukt doordat de hogere inflatie de koopkracht uitholt, met negatieve gevolgen voor de particuliere consumptie. De verslechterde winstgevendheid zet bovendien de investeringen onder druk. De effecten zouden minder negatief zijn indien de politieke spanningen tegelijk de dollarkoers doen stijgen, maar negatiever indien de internationale volumeconjunctuur extra te lijden heeft, bijvoorbeeld door verlies van vertrouwen. Indien de politieke spanningen leiden tot een oorlogssituatie kunnen de economische gevolgen nog aanzienlijk ernstiger zijn.

Effecten in 2003 van

A: appreciatie van de euro (5% tegenover de dollar en 2½% tegenover het pond en de yen)

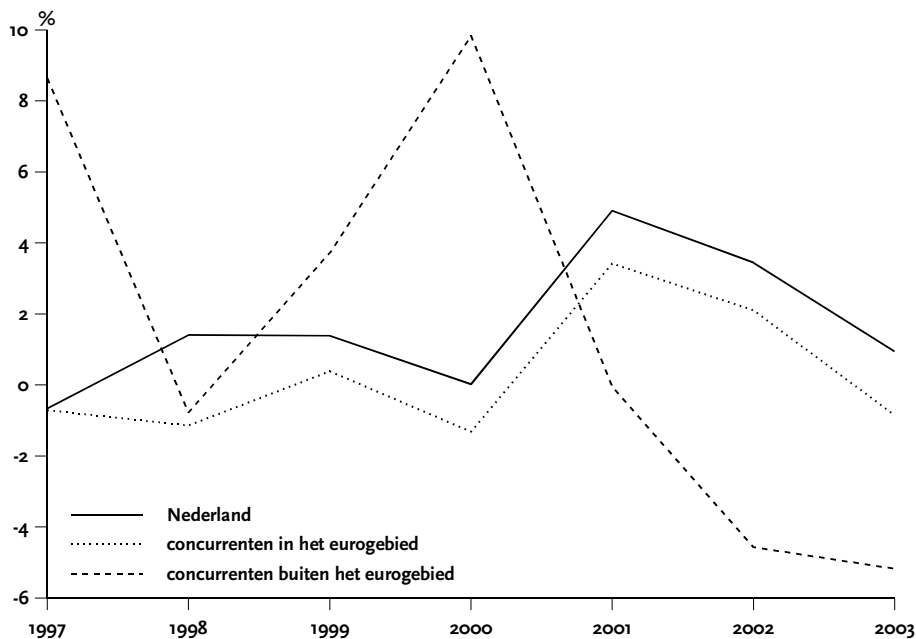
B: hogere olieprijs (30 dollar per vat) in geheel 2003

	A	B
	cumulatieve afwijkingen in %	
Relevant wereldhandelsvolume	-0,1	-0,4
Concurrentenprijs (excl. energie)	-1,9	0,5
Invoerprijs (goederen)	-1,1	2,3
Contractloon	-0,2	-0,3
Consumentenprijsindex (CPI)	-0,3	0,3
Bruto binnenlands product (volume)	-0,3	-0,2
Particuliere consumptie (volume)	0,0	-0,4
Investeringen bedrijven (excl. woningen, volume)	-0,4	-0,7
Uitvoer goederen (excl. energie, volume)	-0,8	-0,4
Werkgelegenheid marktsector	-0,1	-0,1
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,1	0,5
EMU-saldo (% BBP)	-0,1	0,0

Buitenlandse handel

Na het topjaar 2000, waarin de uitvoer met maar liefst ruim 12% steeg, is vorig jaar de uitvoergroei sterk teruggevallen, tot minder dan 1%. Zo een terugval deed zich weliswaar wereldwijd voor, maar was in Nederland scherper dan bij concurrenten in het buitenland. Ook het verwachte herstel van de uitvoerontwikkeling zal zich hier vermoedelijk in mindere mate manifesteren dan in andere landen. Zowel dit als volgend jaar blijft de uitvoerontwikkeling naar verwachting 1½ à 2%-punt achter bij de relevante wereldhandelsgroei. De marktprestatie van de binnenslands geproduceerde uitvoer is nog slechter: dit deel van de uitvoer groeit in de raming volgend jaar maar liefst 5½%-punt minder dan de relevante wereldhandel.

Figuur 1.4 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, Nederland en concurrenten, in euro's, 1997-2003

De voornaamste reden voor het slechte presteren van Nederlandse exporteurs op de wereldmarkt is de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. Ten opzichte van euroconcurrenten is de prijsconcurrentiepositie sinds 1998 voortdurend verslechterd, omdat de substantieel hogere loonontwikkeling in Nederland bij lange na niet werd gecompenseerd door een hogere groei van de arbeidsproductiviteit. Ten opzichte van concurrenten buiten het eurogebied speelt hetzelfde probleem, maar de gevolgen daarvan voor de Nederlandse concurrentiepositie werden tot vorig jaar gemaskeerd door de koersdaling van eerst de gulden en later de euro. Door de recente koersstijging van de euro is dit voordeel omgeslagen in een extra nadeel. In het huidige beeld voor 2001-2003 nemen de arbeidskosten per eenheid product (in euro's) in de verwerkende industrie in Nederland jaarlijks met gemiddeld ruim 6% meer toe dan bij concurrenten buiten het eurogebied (zie figuur 1.4). Ten opzichte van de

euroconcurrenten is de verslechtering weliswaar kleiner, maar met gemiddeld 1½% per jaar nog altijd fors. De binnenslands geproduceerde uitvoer prijst zich steeds verder uit de markt, hetgeen een belangrijke verklaring vormt voor de relatief zwakke prestaties van de Nederlandse economie in de ramingsperiode.

De verslechterde prijsconcurrentiepositie van Nederlandse producten is ook merkbaar bij de invoer. Buitenlandse alternatieven voor binnenslands geproduceerde producten zijn de afgelopen jaren relatief steeds goedkoper geworden. Dit resulteert zowel dit als volgend jaar in extra invoerpenetratie, vooral bij de invoer van consumptie- en investeringsgoederen.

Arbeidsmarkt

De spanning op de arbeidsmarkt is in rap tempo aan het afnemen door de conjuncturele teruggang die vorig jaar inzette. Sinds begin dit jaar neemt de werkgelegenheid minder toe dan het arbeidsaanbod, met als resultaat een forse oploop van de werkloosheid. Ook is het aantal openstaande vacatures al enige tijd aan het dalen.

De werkgelegenheid volgt de bedrijvigheid doorgaans met een vertraging van ¾ à 1 jaar. Als gevolg van de krapte op de arbeidsmarkt is deze vertraging nu wat groter, zodat de werkgelegenheidsgroei pas dit jaar duidelijk terugvalt. Naar verwachting zal de werkgelegenheid in de marktsector dit jaar ½% lager uitkomen en volgend jaar zelfs met 1% dalen. De totale werkgelegenheid blijft dit jaar nog op peil dankzij de sterke banengroei in de collectieve sector. Volgend jaar vakt ook deze groei sterk af en daalt de totale werkgelegenheid in arbeidsjaren naar verwachting met ½%.

Bij een voortgaande groei van het arbeidsaanbod leidt dit tot een scherpe stijging van de werkloosheid. De werkloze beroepsbevolking groeit naar verwachting met bijna 150 duizend personen in twee jaar tijd, en bereikt dan het niveau van ongeveer 5% van de beroepsbevolking in 2003. In de raming blijft de productiegroei volgend jaar nog achter bij de potentiële groei, zodat de werkloosheid na 2003 waarschijnlijk verder zal stijgen. Ook verslechtert de prijsconcurrentiepositie in de raming nog verder, zodat het perspectief voor de productiegroei vooralsnog ongunstig blijft. Herstel van de prijsconcurrentiepositie vergt een beduidend lagere groei van de arbeidskosten. Dit onderstreept het belang van een gematigde loonontwikkeling, dat in een kader nader wordt geïllustreerd.

De conjuncturele tegenwind komt pregnant tot uitdrukking in de ontwikkeling van de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (*i/a*-ratio), die in 2002 voor het eerst sinds 1994 weer een stijging laat zien. In de projectie voor 2003 stijgt de *i/a*-ratio verder, naar boven het niveau uit 1999. Niet alleen neemt het aantal werkloosheidsuitkeringen verder toe, ook daalt volgend jaar naar verwachting het aantal actieven.

Het kabinetsbeleid richt zich op het bevorderen van het arbeidsaanbod en het beperken van het beroep op de sociale zekerheid. Volgend jaar wordt de sollicitatieplicht voor mensen boven de 57½ jaar met een werkloosheidsuitkering weer ingevoerd om de arbeidsparticipatie van ouderen te bevorderen. De vervolguutkering in de Werkloosheidswet wordt beperkt tot één jaar om de prikkel tot het zoeken van werk te vergroten. Het belastingplan voor 2003 draagt bij aan een vermindering van de werkloosheidsval voor de lagere inkomens. Op het terrein van het actief arbeidsmarktbeleid schrapt het kabinet de eerder voorziene oploop van het aantal I/D-banen en WIW-dienstbetrekkingen, terwijl de uitstroom niet meer wordt opgevuld. Het gevolg is een groter aanbod op de reguliere arbeidsmarkt, maar diegenen voor wie regulier werk niet is weggelegd zullen terugvallen op een uitkering. Hiertegenover staat het samenvoegen van de middelen voor het reïntegratiebeleid tot een vrij besteedbaar reïntegratiebudget voor gemeenten. De loonkostensubsidies voor langdurig werklozen (VLW) en voor lage lonen (SPAK) worden in de komende jaren gefaseerd afgeschaft in ruil voor een verhoging van de arbeidskorting. Op korte termijn leidt deze verzwaring van werkgeverslasten tot iets minder werkgelegenheid, met name bij de doelgroepen van de subsidieregelingen. Op langere termijn wordt dit gecompenseerd doordat de verhoging van de arbeidskorting werken financieel aantrekkelijker maakt en via een groter arbeidsaanbod ook tot een hogere werkgelegenheid leidt.

Lonen en arbeidsinkomensquote

Onder invloed van de ongunstige conjuncturele situatie en met name de sterke stijging van de werkloosheid, neemt de contractloonstijging in de marktsector volgend jaar naar verwachting af tot gemiddeld 3¼%. De reactiesnelheid van de lonen wordt beperkt doordat de contracten meestal een looptijd van één of twee jaar hebben. Bovendien worden veel contracten in het voorjaar afgesloten, terwijl de inflatie op dat moment naar verwachting nog iets boven het jaargemiddelde zal liggen en de werkloosheid juist onder het jaargemiddelde.

De verwachte contractloonstijging in de marksector is ten opzichte van de (afgeleide) inflatie relatief fors, zeker tegen de achtergrond van de scherp olopemde werkloosheid en de lage winstgevendheid. Maar daartegenover staat een forse lastenverzwaring, die naar verwachting gedeeltelijk wordt afgewenteld in de lonen. Door de lastenverzwaringen lijden werknemers volgend jaar ondanks de reële contractloonstijging een koopkrachtverlies van ongeveer 1%. Ook blijft de inkomensontwikkeling van werkenden in 2003, evenals dit jaar, naar verwachting gemiddeld achter bij die van niet-actieven. Hierdoor loopt de gemiddelde replacement rate (de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en uit werk) op. Ook dit oefent een opwaartse druk op de lonen uit.

Ter bevordering van een meer gematigde loonontwikkeling stelt het kabinet 0,5 mld euro beschikbaar voor lastenverlichting als een centraal akkoord tot stand komt waarin loonmatiging wordt overeengekomen. Deze voorwaardelijke lastenverlichting is niet in de centrale projectie

verwerkt. Een kader schetst de effecten van een meer gematigde loonontwikkeling, inclusief de voorwaardelijke lastenverlichting.

Een meer gematigde loonontwikkeling is ook van belang voor de pensioenfondsen. Tegenover de aangroei van aan de lonen gekoppelde pensioenrechten staan sinds het jaar 2000 lage of zelfs negatieve rendementen op de belegde vermogens. In korte tijd is de gemiddelde dekkingsgraad sterk verslechterd, zodat in 2003 verdere premieverhogingen nodig zijn. Indien de beleggingsrendementen zich niet snel herstellen, dreigt de dekkingsgraad bij een groot aantal pensioenfondsen onder de 100% te komen, wat zou dwingen tot extra premieverhoging voor werkenden en beperking van indexatie voor gepensioneerden (zie paragraaf 4.1.2).

Sommige fondsen staan ook nu al voor de noodzaak tot kostenbeheersing.

Door de grote verschillen in dekkingsgraad tussen de diverse fondsen kan de noodzakelijke premiestijging per sector sterk verschillen. In de centrale projectie stijgt de pensioenpremie voor de sector bedrijven in 2003 met gemiddeld 1¼% van het bruto loon. Voor de sector overheid, die relatief meer gepensioneerden kent, bedraagt de verwachte stijging 1¾%. De afschaffing van de spaarloonfaciliteit is gunstig voor werkgevers; dit effect valt echter min of meer weg tegen de effecten van de geleidelijke afschaffing van de loonkostensubsidies voor laagbetaalden (SPAK) en voormalig langdurig werklozen (VLW). De loonsom per werknemer in de marktsector neemt volgend jaar naar verwachting met 4½% toe.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Arbeidsinkomensquote (%)	81,0	82,0	82,1	83,9	85	84½
Idem, mutatie (in %-punt)	0,0	1,0	0,1	1,8	1¼	-½
Bijdragen aan mutatie arbeidsinkomensquote						
Arbeidskosten per eenheid product	1,5	1,2	2,2	5,1	4¾	2
w.v. loonsom per werkende	3,2	2,9	4,0	4,2	4	3¾
w.v. arbeidsproductiviteit ^a	-1,7	-1,8	-1,9	0,9	¾	-1¾
Binnenlandse afzetprijs ^b	-1,3	-1,1	-2,1	-2,8	-2½	-1½
Externe ruilvoet	-0,2	0,9	0,0	-0,5	-1	-1

^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.
^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

In 2001 is de arbeidsinkomensquote fors gestegen, met 1,8%-punt. Stijgingen van die omvang deden zich voor het laatst voor tijdens de neergaande fase van de conjunctuur in 1991-1993. De lage groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector zorgde vorig jaar in combinatie met de hoge loonvoetstijging voor een sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product, die bij lange na niet werd gecompenseerd door hogere afzetprijzen. Dit jaar doet zich dezelfde situatie voor, zij het iets minder scherp (zie tabel 1.4). Mede omdat verwacht wordt dat de

Het belang van een gematigde loonontwikkeling

De Nederlandse economie is niet in staat volledig te profiteren van de verwachte internationale opleving. Naar verwachting blijft de uitvoergroei in de ramingsperiode sterk achter bij de relevante wereldhandel en loopt de werkloosheid in hoog tempo op. Een belangrijke oorzaak hiervan vormt de aanhoudende verslechtering van de concurrentiepositie van Nederlandse producenten. De belangrijkste sleutel om deze ontwikkeling te keren, ligt bij de lonen. Als er een centraal akkoord tot stand komt waarin loonmatiging wordt overeengekomen, zal het kabinet een lastenverlichting van 0,5 mld euro toevoegen aan het beleidspakket voor volgend jaar.

Voor onderstaande varianten is verondersteld dat in nog af te sluiten cao's voor 2002 en 2003 de contractlonen op niveaubasis 1%-punt minder stijgen dan in de centrale projectie. Rekening houdend met reeds afgesloten cao's en met de overloop uit 2001 betekent dit een loonmatiging op jaarbasis van ongeveer 0,3% in 2002 en 0,6% in 2003. Bovendien is verondersteld dat deze loonmatiging toereikend is om de door het kabinet in het vooruitzicht gestelde lastenverlichting te effectueren en dat deze gelijkelijk verdeeld wordt over werknemers en werkgevers. In variant A is de matiging eenmalig, in variant B wordt ook in latere jaren de nominale loonstijging steeds met 1% op jaarbasis beperkt.

Op korte termijn zijn de effecten van een gematigder loonontwikkeling en de lastenverlichting beperkt vanwege de vertraagde doorwerking van de verbeterde concurrentiepositie en winstgevendheid op respectievelijk de uitvoer en de investeringen. Bovendien staat de particuliere consumptie onder druk door de loonmatiging. Wel zal volgend jaar de werkgelegenheid al wat hoger uit kunnen komen en resulteert een merkbaar gunstig effect op de inflatie. De lastenverlichting is niet toereikend om verder koopkrachtverlies te voorkomen. Op middellange termijn zijn de gunstige effecten groter, vooral als de loonmatiging aanhoudt. Het EMU-saldo zal in 2003 iets verslechteren door de lastenverlichting maar dit is in beide varianten in 2006 terugverdiend via hogere productie- en werkgelegenheids groei.

Effecten van 1% lagere loonstijging in nieuwe contracten, eenmalig (A) of voortdurend (B)

	2002	2003	2006	
	A,B	A,B	A	B
	gecumuleerde afwijkingen in %			
Contractloon marktsector	- 0,3	- 0,9	- 1,0	- 4,0
Consumentenprijsindex (CPI)	0,0	- 0,2	- 0,3	- 1,0
Koopkracht modaal	- 0,1	- 0,2	- 0,4	- 1,7
Bruto binnenlands product (volume)	0,0	0,0	0,2	0,3
Idem, structureel			0,3	1,1
Particuliere consumptie (volume)	0,0	- 0,1	- 0,2	- 1,3
Investerings bedrijven (excl. woningen, volume)	0,0	0,2	0,7	1,3
Uitvoer goederen (excl. energie, volume)	0,0	0,2	0,4	1,2
Werkgelegenheid marktsector	0,0	0,1	0,5	1,2
Arbeidsinkomensquote (niveau)	- 0,1	- 0,4	- 0,2	- 1,1
EMU-saldo (% BBP)	0,0	- 0,1	0,0	0,1
Idem, structureel			0,1	0,6

ruilvoetverbetering door de daling van de invoerprijzen wat gunstiger zal uitvallen, komt de stijging van de arbeidsinkomensquote dit jaar iets lager uit. De arbeidsinkomensquote komt daarmee op een niveau van 85%, een toename van 4%-punt in vier jaar tijd. Door een conjunctureel herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei zal volgend jaar de arbeidsinkomensquote kunnen afnemen. Deze daling blijft naar verwachting beperkt tot ½%-punt doordat de loonvoetstijging hoog blijft.

Inflatie en koopkracht

De consumentenprijsindex (CPI) stijgt dit jaar naar verwachting met 3½%. De inflatie blijft daarmee relatief hoog, met name door de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product. De winstmarge, die in de jaren 1999-2001 gestaag is afgenomen, herstelt dit jaar enigszins omdat de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product uit 2001 vertraagd wordt doorberekend in de afzetprijzen. Ook is het aannemelijk dat de invoering van de euro is aangegrepen voor een verbetering van de marges, maar dit effect kan niet groot geweest zijn gezien de nu bekende cijfers van kostenstijgingen en consumentenprijzen (zie kader in paragraaf 3.2.1).

De inflatie neemt volgend jaar naar verwachting verder af tot 2½%. De stijging van de arbeidskosten per eenheid product neemt af, doordat de groei van de arbeidsproductiviteit aantrekt. De doorberekening van de stijging van de arbeidskosten per eenheid product in 2002 leidt tot een verder herstel van de winstmarge in 2003.

De contractloonstijging in de marktsector ligt in de centrale projectie volgend jaar ¾%-punt boven de inflatie. Toch daalt de koopkracht van werkenden met gemiddeld 1%. De lastenverzwaringen voor gezinnen van bijna 3 mld euro slaan voor een relatief groot deel neer bij werkenden, met name door de afschaffing van de spaarloonregelingen. Daarnaast spelen de sterke stijgingen van zowel de pensioenpremies als de premies voor particuliere ziektekostenverzekeringen een belangrijke rol. Voor uitkeringsgerechtigden zijn deze premiestijgingen niet of van minder groot belang. Niettemin lijden ook deze groepen volgend jaar een koopkrachtverlies van circa ¼%.

1.3 Collectieve sector

Ondanks de conjuncturele tegenwind loopt het EMU-tekort volgend jaar naar verwachting niet verder op. De nieuwe coalitie geeft in 2003 prioriteit aan ombuigingen en inkomstenverhogende maatregelen om de tegenvallende collectieve inkomsten en werkloosheidsuitkeringen op te vangen. Ruw geschat verbetert het structurele EMU-saldo van - ¾% BBP in 2002 tot +½% BBP in 2003. Ondanks de forse lastenverzwaring blijft de collectieve lastendruk volgend jaar naar verwachting ongeveer gelijk.

De conjuncturele vertraging komt bij de overheidsfinanciën dit jaar vooral tot uiting in een aanzienlijke verslechtering van het EMU-saldo. In 2000 was er nog een overschot van 1,5% BBP (exclusief opbrengst UMTS-veiling), maar dit slaat om in een tekort van naar verwachting 0,5% BBP in 2002. Zonder nader beleid dreigde in 2003 een tekort van circa 1% BBP te ontstaan.⁴ De nieuwe coalitie heeft daarom prioriteit gegeven aan ombuigingen en inkomstenverhogende maatregelen. Het saldo van ombuigingen en intensiveringen op de collectieve uitgaven belooft in het Strategisch Akkoord voor volgend jaar 1¼ mld euro, evenveel als voorzien is voor 2006. De in het Akkoord voorziene netto lastenverzwaring van 2 mld euro⁵ wordt voor het grootste deel al in het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode gerealiseerd. Daar bovenop heeft het kabinet een additioneel pakket maatregelen afgesproken van structureel ¾ mld ombuigingen en 1¼ mld lastenverzwaring, dat in 2003 al vrijwel volledig zijn beslag krijgt. Dankzij al deze maatregelen kan het EMU-tekort in 2003 beperkt blijven tot circa 0,5% BBP.

De ontwikkeling van het EMU-saldo geeft aan dat het begrotingsbeleid volgend jaar waarschijnlijk een procyclisch karakter heeft: hoewel de verwachte BBP-groei duidelijk onder de trendmatige groei ligt, loopt het EMU-tekort niet verder op. Eenzelfde signaal valt ook af te leiden uit het zogenoemde structurele EMU-saldo, waarbij globaal wordt gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur.⁶ Het structurele saldo verbetert ruw geschat van - ¾% BBP in 2002 tot + ½% BBP in 2003. Daarmee zou in het eerste jaar meer dan de helft gerealiseerd worden van de verbetering in het structurele saldo die het nieuwe kabinet in vier jaar wil bereiken.

Begrotingssystematiek

Het kabinet heeft nauwkeurige afspraken gemaakt voor het geval zich mee- of tegenvallers voordoen ten opzichte van de behoedzame ramingen bij het Strategisch Akkoord (zie kader in hoofdstuk 5). In beginsel kan de begroting hierbij zijn functie als automatische stabilisator beter vervullen dan in de vorige kabinetsperiode. De afgelopen vier jaar zouden mee- en tegenvallers bij de inkomsten met verdeelsleutels worden verdeeld over saldoverbetering en lastenverlichting. Nu wordt aan de inkomstenkant, zolang het EMU-saldo tussen 0% en 2½% BBP ligt, uitgegaan van volledige werking van de automatische stabilisatoren, dat wil zeggen dat mee- en tegenvallers volledig in het saldo lopen. Dit heeft een dempend effect op de conjuncturele fluctuaties en biedt belangrijke voordelen boven een actief anticyclisch begrotingsbeleid. De actuele conjunctuurfase is moeilijk vast te stellen en de budgettaire besluitvorming zelf vergt tijd, zodat het effect van anticyclisch bedoelde maatregelen net op het

⁴ In juni (*CPB Report 2002/2*) werd voor 2003, bij ongewijzigd beleid, nog een EMU-tekort van 0,7% BBP geraamd. Sindsdien is het economisch beeld verder verslechterd, met doorwerking naar de overheidsfinanciën.

⁵ Enkele uitgavenverhogingen die samenhangen met koopkrachtreparatie in 2005 zijn in het Strategisch Akkoord aangemerkt als lastenverlichting, zodat daar sprake is van een lastenneutraal beeld.

⁶ Zie voor een beschrijving van de methodiek en kanttekeningen hierbij het *Centraal Economisch Plan 2002*, blz. 33.

verkeerde moment kan komen. Ook blijkt het politiek-bestuurlijk vaak lastig om als tijdelijk bedoelde maatregelen daadwerkelijk te beëindigen.

Buiten de signaalwaarden van 0 en 2½% BBP voor het EMU-saldo kan het kabinet besluiten mee- en tegenvallers geheel of gedeeltelijk te compenseren met maatregelen in uitgaven en/of lasten. Zodoende kan de structurele doelstelling van ex ante 1% overschot in 2006 gewaarborgd blijven indien de structurele economische groei zou afwijken van het voorzichtige scenario dat bij het Strategisch Akkoord is gehanteerd. Ook biedt de onderste signaalwaarde extra bescherming tegen overschrijding van de 3% tekortgrens die is overeengekomen in het Europese Stabiteits- en Groeipact.

Na verwerking van het Strategisch Akkoord liep het verwachte EMU-saldo bij het voorzichtige scenario geleidelijk op van 0,2% BBP tekort in 2003 tot 0,6% BBP overschot in 2006.⁷ Daarmee was duidelijk dat er een grote kans was dat het EMU-saldo met name in de eerste jaren nog een tekort zou laten zien. De wens van de nieuwe coalitie om omvangrijke begrotingstekorten als het maar enigszins kan te voorkomen, heeft ertoe geleid dat de tegenvallers die zich na het Strategisch Akkoord aftekenden bijna volledig zijn gecompenseerd met extra ombuigingen en lastenverzwaring. In de begroting voor 2003 krijgen de automatische stabilisatoren dus nog maar nauwelijks de ruimte.

Tabel 1.5 Collectieve financiën, 1999-2003		1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP					
Collectieve uitgaven (inclusief kredieten)		47,8	46,6	46,8	47,1	46,8
Collectieve lasten		41,2	41,0	39,8	39,8	39,8
Vorderingensaldo collectieve sector ^a		0,7	2,2	0,1	- 0,5	- 0,4
Bruto schuld collectieve sector		63,1	55,8	52,8	51,3	49,4
	mld euro					
Reële groei netto collectieve uitgaven		5½	- 1½	4	1¾	2½
Idem conform afbakening uitgavenkader ^b		4¾	½	2	½	3
Mutatie microlastendruk		¾	- ¾	- 3½	- 1¼	3½

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.
^b Reeksbreuk in 2003 door nieuwe afbakening uitgavenkader.

Uitgaven

Het volume van de collectieve uitgaven (exclusief kredieten en rentelasten) stijgt dit jaar naar schatting met 1% en volgend jaar met 1½%. Relatief grote volumestijgingen zijn in 2003

⁷ Zie Economische gevolgen van het Strategisch Akkoord 2003-2006, CPB Document 22, juli 2002.

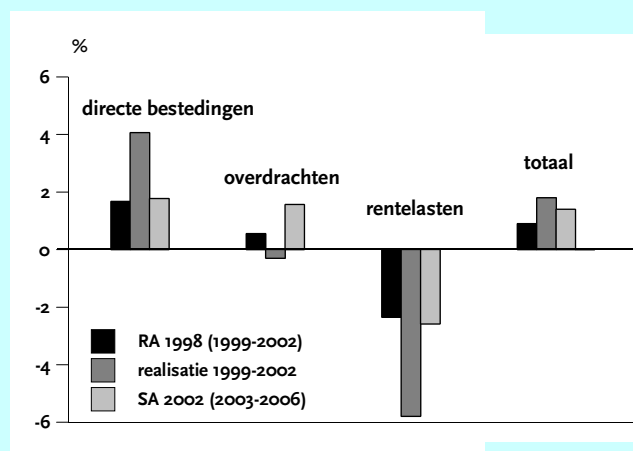
De ontwikkeling van de collectieve uitgaven in de vorige en de nieuwe kabinetsperiode

In het Strategisch Akkoord wordt voor de jaren 2003-2006 uitgegaan van een reële groei van de collectieve uitgaven van gemiddeld 1,4% per jaar. Dat is 0,5%-punt meer dan in het regeerakkoord van het tweede paarse kabinet, vooral als gevolg van een hogere groei van de overdrachten (zie figuur). In het economische scenario dat ten grondslag ligt aan het Strategisch Akkoord is de arbeidsmarkt krappere dan in het scenario dat vier jaar geleden werd opgesteld voor de jaren 1999-2002. Daarom bevat het scenario voor de komende jaren een hogere reële loonontwikkeling, met doorwerking naar de sociale zekerheidsuitgaven. Om dezelfde reden wordt nu gerekend met een oplopende werkloosheid en daarmee met een stijgend beroep op werkloosheidsuitkeringen, terwijl in het regeerakkoordscenario van het vorige kabinet een daling van de werkloosheidsuitkeringen besloten lag.

De reële groei van de rentelasten en de directe bestedingen in het Strategisch Akkoord 2003-2006 (SA 2002) is vrijwel gelijk aan die in het regeerakkoord 1999-2002 (RA 1998). Binnen de directe bestedingen – waartoe de uitgaven voor zorg, onderwijs, openbaar bestuur, openbare orde, defensie en infrastructuur behoren – is echter sprake van andere accenten. Nu wordt bij aanvang van de kabinetsperiode gerekend met een aanzienlijk hogere groei van de zorguitgaven, terwijl meer wordt bezuinigd op het openbaar bestuur.

Tijdens de vorige kabinetsperiode was sprake van forse meevallers bij de conjunctuurgevoelige uitgaven, met name de uitgaven voor werkloosheidsuitkeringen en de rentelasten. De ruimte onder het uitgavenkader die door deze meevallers ontstond, werd door het vorige kabinet aangewend voor uitgavenverhogingen op met name de beleidsterreinen zorg, onderwijs, veiligheid en infrastructuur. Ten opzichte van deze realisaties over 1999-2002 valt de nu geprojecteerde reële groei van de directe bestedingen fors lager uit.

Reële mutatie collectieve uitgaven^a naar directe bestedingen, overdrachten en rentelasten, 1999-2006

^a Nominale groei gedefleerd met de prijsontwikkeling van het BBP.

voorzien voor de sociale zekerheid (werkloosheidsuitkeringen) en voor de beleidsterreinen zorg, onderwijs en infrastructuur. Hier staan dalingen tegenover in het openbaar bestuur door efficiëntie- en productiviteitstaakstellingen en een korting op het Gemeente- en Provinciefonds, bij de (loon-)subsidies en bij de afdrachten aan de Europese Unie door onderuitputting van de

Europese begroting. Voorts blijven ook de rentelasten dalen, want tegenover de schuldgroei staat nog steeds een relatief lage rente bij herfinanciering van oude schuld.

Doordat het kabinet besloten heeft de budgettaire ruimte voor de loonstijging in de collectieve sector in nog af te sluiten contracten te beperken tot 2½%, gaat de prijsstijging van de collectieve uitgaven volgend jaar waarschijnlijk maar weinig uit boven die van het BBP. Mede hierdoor kan de collectieve-uitgavenquote volgend jaar weer iets dalen, na een stijging in 2002 onder invloed van de lage BBP-groei.

Inkomsten

Voor 2003 wordt een lastenverzwaring van 3½ mld euro voorzien, waarmee een periode van lastenverlichtingen ten einde komt. De verzwaring heeft in belangrijke mate betrekking op het afschaffen van allerlei belastingfaciliteiten, waaronder de spaarloonregeling, de basisaftrek lijfrente, de feestdagenregeling en dergelijke. Daarmee is sprake van een vereenvoudiging, wat bijdraagt aan beperking van de administratieve lasten. In diverse gevallen was er ook gereede twijfel over de doeltreffendheid en doelmatigheid van de betrokken regelingen.

Ondanks de forse lastenverzwaring blijft de collectieve-lastendruk volgend jaar naar verwachting ongeveer gelijk. Tegenover de beleidseffecten staat een economisch bepaalde daling van de heffingsgrondslagen in verhouding tot het BBP. Deze daling doet zich zowel bij de belastingen als bij de premies voor en hangt met name samen met de zwakke conjunctuur. De loon- en inkomstenheffing ondervindt de gevolgen van een afnemende arbeidsinkomensquote en een nog relatief hoge inflatiecorrectie op de lengte van de belastingschijven. Daarnaast erodeert de heffingsgrondslag door stijgende pensioenpremies en hypotheekrenteaf trek. De conjunctuur speelt ook een rol bij de ontwikkeling van de omzetbelasting (gematigde groei van de particuliere consumptie), de overdrachtsbelasting (lage omzetten op de woningmarkt) en de BPM (idem automarkt). Tenslotte vervalt volgend jaar het positieve effect van incidenteel hoge opbrengsten in 2002 bij de dividendbelasting en de successierechten.

1.4 Slot

Na zeven jaren met gemiddeld 3,4% BBP-groei per jaar komt de gemiddelde groei van 1% per jaar in 2001-2003 als een koude douche. Doordat de binnenlandse bestedingen een groot aandeel hadden in de hoogconjunctuur en de effectieve koers van de euro tot vorig jaar daalde, konden de lonen relatief sterk oplopen en is de concurrentiepositie ernstig verslechterd. Tegenover het procyclische karakter van de begroting 2003 staat dat de structureel noodzakelijke maatregelen snel worden genomen. Om de oploep van de werkloosheid te keren zal de gewenste loonmatiging meerdere jaren moeten worden volgehouden.

Het herstel van de internationale conjunctuur hapert onder invloed van onrust op de financiële markten. De groei van de Nederlandse economie wordt bovendien gedrukt door de verslechterde

concurrentiepositie, die nog verder accent krijgt door de koersstijging van de euro. Hoewel er goede gronden zijn voor een gematigd conjunctuurherstel zoals in deze Verkenning wordt geschetst, kunnen nieuwe incidenten het daarvoor noodzakelijke herstel van vertrouwen belemmeren. De neerwaartse risico's bij het geprojecteerde beeld verdienen dan ook nadrukkelijk de aandacht. Anderzijds kan een gunstige ontwikkeling van productiviteit, winsten en aandelenkoersen het internationale conjunctuurherstel ook krachtiger maken dan nu in de projectie besloten ligt.

De centrale projectie leidt tot een vrij somber beeld voor de jaren 2001-2003, met gemiddeld maar 1% BBP-groei, een sterk verslechterde winstgevendheid en in dit en volgend jaar een scherp oplopende werkloosheid. Dat komt als een koude douche na zeven jaren met gemiddeld 3,4% BBP-groei per jaar, met in het verlengde daarvan een snel groeiende arbeidsparticipatie en een reductie van de werkloze beroepsbevolking met 55% sinds 1994. Onder invloed van grote vermogenswinsten bij huizen en aandelen groeide de particuliere consumptie tot vorig jaar sneller dan het beschikbare inkomen van gezinnen. Ook resulteerden hierdoor forse belastingmeevallers, die via extra schuldreductie zorgden voor meevallende rentelasten bij de overheid. Samen met de meevallers bij de werkloosheidsuitgaven leverde dit budgettaire ruimte voor extra overheidsuitgaven in zorg, onderwijs en veiligheid. De geleidelijk toenemende krapte op de arbeidsmarkt leidde tot een versnelling in de loongroei, waardoor sinds 1998 de reële arbeidskosten niet meer in de pas lopen met de arbeidsproductiviteit. Het gevolg was een uitholling van de concurrentiepositie en een relatief hoge binnenlandse inflatie. Toen bovendien een einde kwam aan de excessieve vermogensgroei en de consumptiegroei ondanks een forse lastenverlichting in 2001 scherp terugviel, was het snel gebeurd met de hoogconjunctuur. De export kon geen soelaas bieden, niet alleen omdat de concurrentiepositie inmiddels sterk was verslechterd maar ook omdat de wereldhandelsgroei in 2001 een scherpe conjuncturele vertraging onderging.

Door deze voorgeschiedenis zal het waarschijnlijk meer tijd en moeite kosten dan gewoonlijk om uit het conjuncturele dal te klimmen. Omdat de binnenlandse bestedingen een groot aandeel hadden in de hoogconjunctuur konden de lonen relatief sterk oplopen voordat de tragere uitvoergroei zich liet voelen op de arbeidsmarkt. Nu ook de effectieve koers van de euro niet meer daalt maar stijgt, blijkt hoezeer de concurrentiepositie van de Nederlandse producenten in feite is verslechterd. De noodzakelijke matiging in de loonontwikkeling moet nog beginnen en kan pas met vertraging de exportgroei ondersteunen, van de particuliere consumptie kan voorlopig weinig groei worden verwacht en de overheid geeft prioriteit aan het streven naar een structureel begrotingsoverschot met het oog op de vergrijzingsproblematiek.

Actief anticyclisch begrotingsbeleid is vaak tot mislukken gedoemd. Terwijl lang verwacht werd dat de belastingherziening 2001 ongelukkigerwijs in een fase van hoogconjunctuur zou vallen, was dit achteraf niet het geval. Toch kon zij de terugslag in de consumptiegroei in dat jaar niet

voorkomen, en er hoogstens aan bijdragen dat de lonen onder invloed van de krappe arbeidsmarkt niet nog sneller stegen dan ze al deden. Niettemin liet de koopkracht in dat jaar ongekend hoge groeicijfers zien. In dit licht mag ook niet te zwaar getild worden aan het procyclische karakter van de begroting 2003. Tegenover de remmende werking op het binnenlandse conjunctuurherstel staat dat er ook veel voor te zeggen is om de pijnlijke maatregelen zo snel mogelijk te nemen. Hoe eerder de structureel noodzakelijke maatregelen worden getroffen, des te eerder kan de economie zich ook daarbij aanpassen.

Hoewel de snel groeiende werkloosheid en de verslechterde winstgevendheid vragen om een duidelijke vertraging in de loonvoet, kampt de loonvorming volgend jaar ook met een forse stijging van collectieve lasten en pensioenpremies. In het meerjarige budgettaire beeld ontbreekt de financiële ruimte om de noodzakelijke aanpassing van de loonontwikkeling in de marktsector met lastenverlichting te ondersteunen, zodat de bittere pil van de koopkrachtdaling maar nauwelijks verguld kan worden. Per saldo zal een gematigder loonontwikkeling de budgettaire problematiek op termijn wel wat verlichten, zodat de lastenverlichting die het kabinet in het vooruitzicht heeft gesteld voor een centraal akkoord over een gematigde loonontwikkeling tijdens de kabinetsperiode ongeveer kan worden terugverdiend. Om de oploop van de werkloosheid te keren zal de loonmatiging wel meerdere jaren volgehouden moeten worden.

2 De internationale conjunctuur

2.1 Ontwikkeling naar regio's

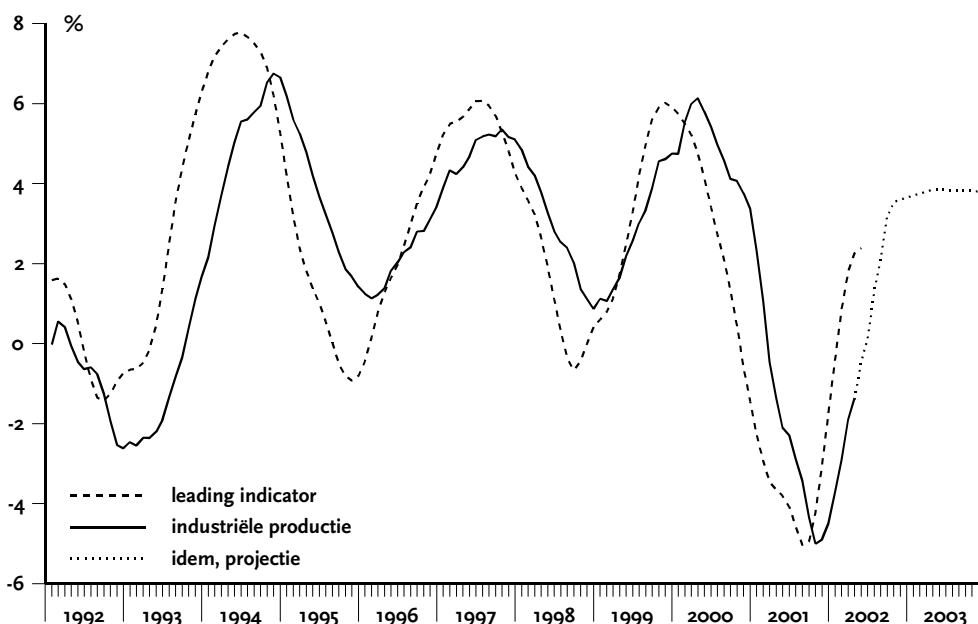
Onrust op de financiële markten bedreigt het nog prille herstel van de mondiale conjunctuur. Maar het ziet er vooralsnog niet naar uit dat de wereldeconomie hierdoor opnieuw in een neergang zal geraken. De voorraad-beweging en de conjuncturele verbetering van productiviteit en winstgevendheid oefenen sterk opwaartse krachten uit. Deze worden gesteund door lage rentes en door een expansief begrotingsbeleid in de VS en het VK. Verwacht wordt dat de stemming op de financiële markten onder invloed daarvan weer snel zal verbeteren. De groei in de industrielanden zal in het derde kwartaal van dit jaar mogelijk wat vertragen, maar vervolgens weer aantrekken.

2.1.1 Verenigde Staten

De groei van de Amerikaanse economie is na een voorspoedig eerste kwartaal sterk teruggevallen. De bedrijvigheid was al snel na de klap van de terroristische aanslagen in september vorig jaar gaan herstellen. In het eerste kwartaal zette deze beweging sterk door, met een reële BBP-groei van kwartaal op kwartaal van 1,2%, of te wel 5% op jaarbasis. De omslag in de voorraadbeweging, fors stijgende overheidsuitgaven en investeringen in woningen droegen vooral bij aan de groei. De val van de bedrijfsinvesteringen kwam tot staan. In het tweede kwartaal echter viel het groeitempo scherp terug, naar 0,3%. Dat kwam vooral door een zwakkere binnenlandse consumptiegroei. Daarnaast werd in de stijgende vraag naar goederen en diensten vooral voorzien door een snel toenemende invoer. In de loop van het tweede en derde kwartaal verslechterde de stemming. Beleggers toonden zich bezorgd over de terugvallende bedrijfswinsten en de onbetrouwbaarheid van de informatieverstrekking door een aantal grote bedrijven. De aandelenkoersen vielen scherp terug. De overheidsfinanciën lieten weer een tekort zien en het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans nam snel verder toe. Bovendien werden BBP-groeicijfers vanaf 1999 onlangs onverwacht fors naar beneden bijgesteld. Door deze ontwikkelingen kwam de stijgende lijn in het consumenten- en producentenvertrouwen in de zomermaanden tot staan.

Indien de malaise op de financiële markten lang aanhoudt of zich verder verdiept, zal dit zeker negatieve consequenties hebben voor de reële economie (zie kader in hoofdstuk 1). Vooralsnog wordt er echter van uitgegaan dat het groeitempo later in het jaar weer in de buurt van 2½ à 3% zal liggen, en dat voor het jaar als geheel een gemiddelde groei zal resulteren van 2¼%. De bedrijfswinsten zullen in de tweede helft van dit jaar duidelijk hoger uitkomen dan in de overeenkomstige periode van vorig jaar, zelfs bij een gematigd conjunctuurherstel. Bovendien valt onder de huidige omstandigheden niet te verwachten dat de Fed de momenteel lage rentes spoedig zal verhogen. Daarom wordt ermee gerekend dat het herstel van de Amerikaanse economie volgend jaar doorzet, gesteund door een lagere dollarkoers en dan weliswaar

Figuur 2.1 Industriële productie en voorlopende indicator OESO-gebied, 1992-2003
(invoerherwogen 12-maandsmutaties in %)

stijgende, maar nog steeds relatief lage korte rentes. De BBP-groei kan dan oplopen naar gemiddeld $3\frac{1}{4}\%$ in 2003. De bedrijfsinvesteringen zullen daarbij geleidelijk de voortrekkersrol overnemen van de gezinsconsumptie en de overheidsuitgaven. De werkloosheid zal waarschijnlijk aanvankelijk rond 6% van de beroepsbevolking blijven hangen, maar in de loop van volgend jaar geleidelijk gaan dalen.

Historisch gezien is het geprojecteerde herstel voor de VS zwak te noemen. De BBP-groei is met $2\frac{1}{4}\%$ in 2002 en $3\frac{1}{4}\%$ in 2003 lager dan in de tweede helft van de jaren negentig, toen de groei jaren achtereen circa 4% beliep. De toename van de gezinsconsumptie, die goed is voor tweederde van het Amerikaanse BBP, zal in de komende jaren worden gedrukt door negatieve vermogens-effecten. Ook de investeringen zullen waarschijnlijk minder hard groeien dan in de tweede helft van de jaren negentig. Het volume van de bedrijfsinvesteringen in outillage steeg toen met bijna 12% per jaar, hoofdzakelijk in de ICT-sector. Hoewel deze sector maar zo'n 8% van het BBP uitmaakte, nam zij een belangrijk deel van de totale BBP-groei van de afgelopen jaren voor haar rekening. De uitzonderlijke prestatie van de Amerikaanse economie was vooral te danken aan deze krachtige investeringsgroei en een versnelde productiviteitstoename door verbeteringen in de beschikbare technologie.

De groei van de productie per werkende in de Amerikaanse bedrijfssector bedroeg in de tweede helft van de jaren negentig zo'n $2\frac{1}{2}\%$ per jaar, wat bijna een verdubbeling betekende ten opzichte van het tempo in de voorafgaande decennia. Uit een analyse van de Amerikaanse Council of Economic Advisors blijkt dat deze versnelling maar voor een gering deel

Winst, welke winst?

De jaarrekeningen van ondernemingen in de VS blijken herhaaldelijk geen getrouw beeld te geven van de werkelijk behaalde winst. Beleggers willen op de financiële cijfers kunnen bouwen. Maar welke informatie kunnen ze vertrouwen?

De meeste Westerse bedrijven presenteren hun resultaten op basis van EBITDA (Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization). Beleggers moeten zich ervan bewust zijn dat bij dit winstcijfer bepaalde kosten buiten beschouwing worden gelaten. Bovendien verschillen de eisen die gesteld worden aan de financiële verslaglegging van land tot land. De Europese Commissie wil per 1 januari 2005 in de hele Unie één set boekhoudstandaarden voor de jaarverslaggeving invoeren, te weten de International Accounting Standards (IAS). Dit moet ondernemingen in staat stellen om in verschillende landen met een en dezelfde financiële rapportage te volstaan. Helaas is het nog niet zeker of de VS ook overgaan op IAS. Zo niet, dan blijven de cijfers internationaal onvergelijkbaar. Maar zelfs wanneer de verslaglegging op een en dezelfde standaard wordt gebaseerd, blijft voorzichtigheid geboden. Verslaglegging biedt geen perfecte beschrijving van het proces van waardeschepping. Zonder daarbij de wet te overtreden, worden moeilijk meetbare, maar voor beleggers relevante activa (bijvoorbeeld R&D, goodwill) en passiva (bijvoorbeeld de kosten voor de beloning van het management met aandelenopties, de voorziening voor pensioenverplichtingen) buiten de verlies- en winstrekening gehouden. Ieder management zal hierin zijn eigen beleidskeuzes maken. Winst is uiteindelijk een subjectief begrip. Ook is het toezicht op de naleving van dit soort standaarden nog niet goed geregeld. Momenteel spreken accountants standaarden onderling af (zelfregulering) en is er geen publiekrechtelijke controle. In ondernemingen zoals Enron en Worldcom heeft het management zelfs met medeweten van de certificerende accountant gefraudeerd met de boekhouding, zodat zijn eigen falen lange tijd werd verhuld. Met name indien kasstromen belangrijk afwijken van de gerapporteerde winst zou dit een reden kunnen zijn om de verslaggevingsinformatie aan een nader onderzoek te onderwerpen.

De huidige vertrouwenserosie is zorgwekkend. De waarde van het eigen vermogen van een onderneming is het sleutelgetal in investeringsbeslissingen, kredietbeoordelingen en de identificatie van potentiële overnamekandidaten. De aandelenmarkt vervult een uiterst belangrijke rol. Ondernemingen die het vertrouwen kwijtraken kunnen hun aandelenkoers razendsnel zien dalen, en worden vaak uitgesloten van de markt voor kort krediet. Hun rentelasten gaan omhoog en de emissiekoersen voor aandelen omlaag, waardoor de financieringskosten oplopen. Een en ander heeft tot gevolg dat voor deze bedrijven de winstverwachtingen omlaag gaan en hun investeringsbereidheid vermindert.

conjunctureel bepaald was¹. Het valt vooralsnog moeilijk in te schatten in hoeverre de recente terugslag in de ICT-sector van voorbijgaande aard is en hoe de productiviteitsgroei zich verder gaat ontwikkelen. Omdat nog veel technologische vernieuwing in de pijplijn zit, is het echter aannemelijk dat de productiviteitsgroei ook in de komende jaren naar historische maatstaven hoog zal zijn, maar wel minder hoog dan in de tweede helft van de jaren negentig.

¹ Economic Report of the President, Washington, januari 2001.

Amerikaanse bedrijfswinsten volgens bedrijfsboekhouding en Nationale Rekeningen

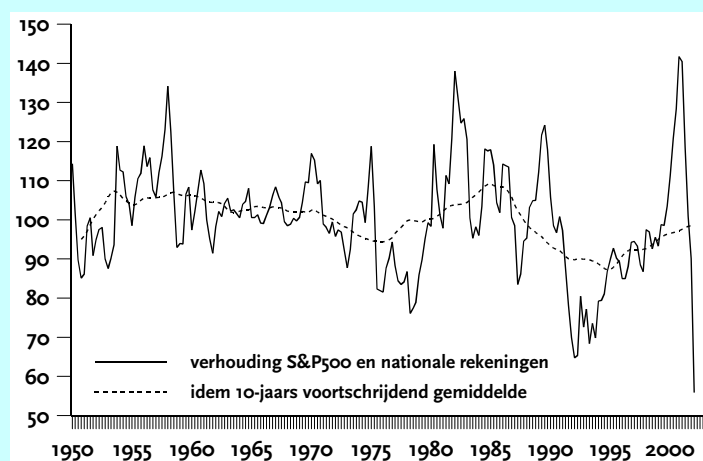
Een veel gebruikte indicator voor de totale winstontwikkeling van het Amerikaanse bedrijfsleven is de Standard & Poor's 500 index. Deze geeft het verloop van de winst per aandeel op kwartaalbasis voor de 500 grootste bedrijven. Het gaat daarbij om de winst na aftrek van alle kosten, waaronder rentelasten, afschrijvingen en belasting. De resultaten betreffen alle transacties van de bedrijven, dus ook kapitaalwinsten of -verliezen, voorzieningen voor slechte schulden, goodwill, dividendinkomen en pensioenwinsten.

Ook de Nationale Rekeningen verschaffen waardevolle informatie over de winstontwikkeling. Daarin staan verschillende winstbegrippen, die geen van alle volledig aansluiten bij het door S&P gehanteerde winstbegrip. Het dichtst daarbij komen de winsten voor aftrek van belastingen, omdat belastingen in de Nationale Rekeningen geheel anders worden behandeld dan in de bedrijfsboekhouding.

Onderstaande grafiek geeft de verhouding weer tussen beide winstbegrippen, waarbij het gemiddelde over de laatste vijftig jaar op 100 is gesteld. De data suggereren een duidelijk structureel verband (zie 10-jaars voortschrijdend gemiddelde), maar met belangrijke afwijkingen op de korte termijn. Voor een gering deel kunnen deze worden verklaard door het verloop van de volumeconjunctuur. In de afgelopen paar jaar zijn de afwijkingen uitzonderlijk groot, en zeker niet te verklaren uit het conjunctuurverloop.

Onder invloed van de reeks van boekhoudschandalen in de Verenigde Staten heeft bij beleggers het idee postgevat dat wellicht meer bedrijven te optimistische winstresultaten naar buiten hebben gebracht. Dat geldt zeker niet voor de meest recente periode: omdat de Amerikaanse bedrijven nu veel bijzondere kosten ten laste van hun verlies- en winstrekening brengen, zijn de bedrijfswinsten volgens het door S&P gehanteerde winstbegrip momenteel juist veel lager dan de winsten die de Nationale Rekeningen registreren. Het is niet onaannemelijk dat de historische relatie tussen beide winstbegrippen in de nabije toekomst zal worden hersteld, wat een forse stijging van de bedrijfswinsten zou impliceren.¹

Verhouding bedrijfswinsten S&P 500 en Nationale Rekeningen, 1950 t/m 1e kwartaal 2002

¹ Eenzelfde conclusie werd recent getrokken door de staf van Fortis Bank, zie: Are US profits for real? Comparing Corporate and Macro-Profits, Research Note, 30 juli 2002.

Het voornaamste risico voor de Amerikaanse economie vormen een verder vertrouwensverlies van producenten en consumenten, in een situatie van onevenwichtigheden op het gebied van de nationale besparingen en de externe positie, en labiele financiële markten. Een koersdaling van de aandelen op Wall Street door een plotseling wegstromen van kapitaal van de Amerikaanse markt zou kunnen leiden tot een scherpe dollarval, terwijl omgekeerd een onverwacht scherpe dollardaling Wall Street onder zware druk kan zetten. Ook de productie in Europa zou daaronder leiden, doordat de Europese uitvoer minder toeneemt, zowel door lagere marktgroei als door een zwakkere concurrentiepositie. Aan deze effecten is in een kader in hoofdstuk 1 uitgebreid aandacht besteed.

Tabel 2.1   Kernegevens Verenigde Staten en Japan, 2001-2003

	Verenigde Staten			Japan		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
volumemutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	2,5	3¼	2¾	0,3	1	1¼
Overheidsconsumptie	3,7	4½	4	3,1	2¾	2¼
Bruto investeringen	- 2,6	- 1¼	5	- 1,8	- 5	- 1½
Binnenlandse vraag	0,4	3¼	3¾	0,1	- ¼	1
Uitvoer	- 5,4	- 2	10	- 6,6	6	11½
Invoer	- 2,9	5¼	10½	- 0,6	½	8
BBP	0,3	2¼	3¼	- 0,5	¼	1½
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	2,4	1¼	1¾	- 1,5	- 1½	- 1¼
Consumentenprijs	2,8	1½	2	- 0,7	- ¾	- ½
Loonsom per werknemer	5,1	3½	3½	- 0,1	- 1¼	- 1
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	4,8	5¾	5¾	5,0	5½	5¾
Overheidssaldo ^b	0,0	- 2½	- 2	- 7,1	- 7	- 6¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.
^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP.

2.1.2   Japan

De teruggang in de Japanse economie kwam in de eerste helft van dit jaar vrijwel tot staan. De krachtige toename van de vraag in de eigen regio (vooral door voorraadaanvulling in de ICT-sector) en de val van de yen vanaf eind 2001 droegen bij aan een fors uitvoerherstel. Daardoor werden voorraadoverschotten weggewerkt en kon ook de industriële productie weer toenemen. Daarbij begonnen de winsten zich te herstellen en verbeterde het ondernemersvertrouwen. De binnenlandse vraag bleef daarentegen zwak. Wel vertoonde de binnenlandse consumptie voor het eerst weer enige stijging, terwijl de daling van de bedrijfsinvesteringen minder scherp werd.

Deze daling zou later in dit jaar tot staan kunnen komen als de winsten zich blijven herstellen. Daar ziet het wel naar uit, nu de vele reorganisaties vrucht beginnen af te werpen. Een onderdeel van de reorganisatie vormt het heenzenden van overtollig personeel, wat een druk blijft leggen op de economie. Maatregelen met betrekking tot de overheidsfinanciën en de solvabiliteit van de banken blijven voorlopig eveneens de bedrijvigheid drukken. De Japanse autoriteiten zullen een hoge prioriteit moeten blijven geven aan de herstructurering van financiële en niet-financiële bedrijven. Maar indien, zoals verwacht, de internationale conjunctuur meewerkt, zal de Japanse economie desondanks dit en komend jaar weer enige groei laten zien. Voor volgend jaar wordt een gemiddelde BBP-groei geprojecteerd van 1½%. De bijdrage van de uitvoer aan de productiegroei zal minder dominant worden dan tot nog toe, omdat de voorraadimpuls van de ICT-sector afneemt en de recent weer duurder geworden yen zich zal doen gelden. De bedrijvigheid zal in toenemende mate worden gedragen door de bedrijfsinvesteringen. De consumptiegroei blijft waarschijnlijk uiterst mager, gezien de ongunstige werkgelegenheids- situatie en de aanhoudend dalende gezinsinkomens. Positieve beleidsimpulsen zijn niet te verwachten. Het overheidstekort kan iets afnemen, maar blijft ook dan nog gevaarlijk hoog: de overheidsschuld blijft snel oplopen. Voor budgettaire stimuleringspakketten is dan ook nauwelijks ruimte. Het structurele begrotingstekort bedraagt volgens de jongste OESO-gegevens al circa 6,7% van het BBP, en de bruto schuldquote heeft een recordhoogte bereikt van 132,8% van het BBP. Weliswaar is de netto quote niet hoger dan 58½%, maar het verschil tussen bruto en netto zit vooral bij het vermogen van de sociale fondsen, dat sterk is overgewaardeerd. Het monetaire beleid kan niet verder worden verruimd, aangezien de korte rentes al anderhalf jaar dichtbij nul liggen.

2.1.3 Niet-industrielanden

De productie in de Oost-Aziatische landen liet in de eerste helft van dit jaar een scherpe opleving zien, en ook de groei in de transitielanden trok aan. In beide gevallen werd de opleving sterk door de uitvoer aangezwengeld. In Azië was de productiestijging ongewoon krachtig, vooral vanwege voorraadherstel in de ICT-sector. Omdat de cycli in deze sector nogal kort op elkaar volgen is enige terugval van het groeitempo aannemelijk. Een beginnend herstel in Latijns-Amerika is door toenemende financiële problemen weer tot staan gekomen.

De transitielanden hebben zich goed gehouden ondanks de conjuncturele zwakte van West-Europa. De productiegroei van de potentiële toetreders tot de Europese Unie zal dit jaar nauwelijks lager zijn dan vorig jaar (afgezien van het door de watersnood zwaar getroffen Tsjechië). De aanhoudend krachtige groei was te danken aan de stroom van buitenlandse investeringen, een grote binnenlandse vraag en een gezonde uitvoergroei. Dit laatste ondanks een aanzienlijke appreciatie van de meeste munten. In 2003 zal de groei van de regio naar verwachting versnellen; ook de groei van lantaarndrager Polen kan dan opveren.

Rusland en Oekraïne, de voornaamste GOS-staten, deelden nauwelijks in de mondiale malaise en konden een redelijke groei handhaven. Wel wordt de binnenlandse vraag dit jaar tijdelijk gedrukt door de eerder opgetreden vertraging in de olie-inkomsten, terwijl Oekraïne niet meer, zoals vorig jaar, kan profiteren van een uitzonderlijke groei van de agrarische productie.

De diepe recessie waarin Argentinië geraakte na een "default" op de buitenlandse schuld en een forse devaluatie, had aanvankelijk slechts beperkte negatieve gevolgen voor de economie van de regio. Maar dat veranderde toen de aandelenmarkten wereldwijd inzakten, en de dollar sterk in waarde daalde. Ook in Uruguay, Paraguay en Brazilië ontstond toen grote bezorgdheid of de overheid wel aan haar schuldendienst kon voldoen. Buitenlandse kapitaalverschaffers begonnen hun geld terug te trekken, en de valuta's van deze landen daalden scherp. De druk op deze landen is inmiddels afgenomen, nadat het IMF met forse leningen te hulp schoot. Brazilië ontving \$30 mld aan additionele financiering, merendeels bestemd voor 2003. Tevens werden met dit land afspraken gemaakt voor de sanering van de overheidsfinanciën. Blijkens de hoog blijvende rente hebben de financiële markten desondanks nog steeds weinig vertrouwen dat de Braziliaanse overheid aan haar buitenlandse-schuldverplichtingen zal voldoen. De financiële onzekerheden in de regio zijn dus nog niet weggenomen.

Tabel 2.2   **BBP-volume niet-industrielanden, 1999-2003**

	Aandelen in wereld-BBP ^a	1999	2000	2001	2002	2003
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	6,2	3,6	6,6	5,0	4	5
Midden- en Oost-Europa	2,3	2,2	3,8	3,1	3¼	5
GOS-staten	3,8	4,5	8,4	6,2	4½	5
Latijns-Amerika ^b	8,2	0,2	4,2	0,7	¾	3¾
Azië, exclusief Japan	25,5	6,3	7,0	5,0	6¼	7
Afrika en Midden-Oosten	7,2	1,8	4,6	2,8	2	3¾
Totaal niet-industrielanden	47,0	4,1	6,1	3,9	4¼	5¾

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.
^b Inclusief Mexico.

2.1.4 West-Europa

Het Europese groeiherstel komt slechts moeizaam op gang. In het eerste en tweede kwartaal nam de productie in de Europese Unie toe met 0,3% op kwartaalbasis. Mede vanwege de geringe overloop uit 2001 zal de groei gemiddeld over dit jaar echter niet boven 1¼% uitkomen. Volgend jaar zal de groei in het eurogebied naar verwachting oplopen naar gemiddeld 2½%, ondanks de negatieve korte-termijneffecten van de effectieve appreciatie van de euro. De groei van het eurogebied blijft daarmee overigens nog achter bij die van de Verenigde Staten.

Tabel 2.3 Kerngegevens eurogebied, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	3,3	2,6	1,8	1	2¼
Overheidsconsumptie	1,9	1,9	2,1	1¾	¾
Bruto investeringen	5,9	4,7	-0,7	-1	3
Binnenlandse vraag	3,3	3,0	0,7	¾	2½
Uitvoer	5,1	12,3	2,4	2¾	7¾
Invoer	7,2	11,1	0,7	1¾	8
BBP	2,7	3,5	1,5	1¼	2½
prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,1	1,3	2,2	2¼	1¾
Consumentenprijs (HICP)	1,1	2,3	2,5	2	1¾
Loonsom per werknemer	2,0	2,3	2,6	3	2¾
niveaus in %					
Werkloosheid ^a	9,6	8,6	8,1	8½	8½
Overheidssaldo ^b	-1,3	-0,8	-1,5	-2	-2

^a In % van de totale beroepsbevolking.

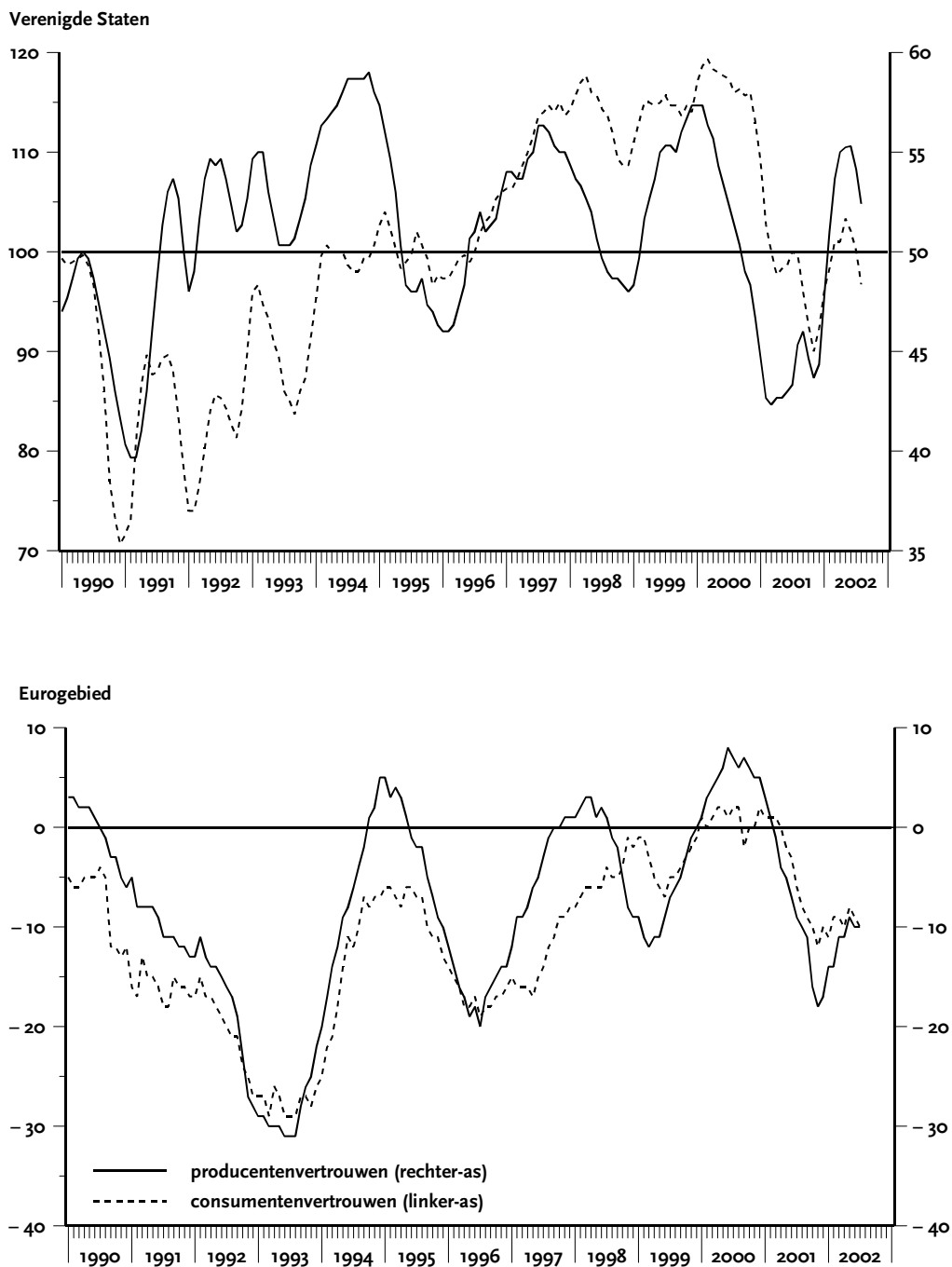
^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

In het eurogebied blijven met name de gezinsuitgaven teleurstellen. Sinds het najaar van 2001 loopt de werkloosheid weer licht op en de inflatie is vooral in de beginmaanden van dit jaar onverwacht hoog geweest, en dat drukt het consumentenvertrouwen. De vooruitzichten op wat langere termijn zijn echter gunstig. De inflatie is inmiddels sterk gedaald en ook de waardeinstijging van de euro is op termijn goed voor de koopkracht van gezinnen en daarmee voor de gezinsconsumptie. De investeringen in outillage en transportmiddelen liepen in het eerste kwartaal van dit jaar verder terug, maar de daling van de binnenlandse orders voor deze goederen is begin 2002 tot staan gekomen. Stijgende verkopen en lage financieringskosten stimuleren op den duur eveneens de investeringen. Daarmee lijkt het einde van de investeringsdaling in zicht. Zonder nieuwe incidenten mag vanaf het tweede halfjaar worden gerekend op een herstel van deze bestedingscomponenten.

De voorraadbeweging blijft ondertussen positieve groei-impuls geven. De binnenlandse vraag zal naar verwachting geleidelijk de dragende rol overnemen van de uitvoer. De daling van de aandelenkoersen zal de groei in het eurogebied minder aantasten dan die in de VS, omdat het aandelenbezit hier minder breed verbreid is.

In Duitsland zijn de bouwinvesteringen tegen veler verwachting verder ingezakt, waardoor de productiegroei sterk werd gedrukt. Ook de orders in de bouw zijn verder gedaald. De Duitse

Figuur 2.2 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten en het eurogebied^a

^a Data tot en met juli 2002, voor de Verenigde Staten driemaands-voortschrijdend gemiddelden. Voor de Verenigde Staten betreft het het producentenvertrouwen volgens Purchasing Managers Index voor de industrie (saldo %), Institute for Supply Management, en het consumentenvertrouwen volgens de index of consumer sentiment (1995=100), University of Michigan. Voor het eurogebied betreft het de industrial confidence and consumer confidence indicatoren (saldo %), Europese Commissie.

exportorders zijn de laatste maanden daarentegen explosief toegenomen. Ook dit jaar zal het verkeer met het buitenland een belangrijke positieve bijdrage aan de Duitse productiegroei leveren. Verwacht moet echter worden dat de recente daling van de dollar de Duitse uitvoergroei in het komend jaar sterk zal afremmen. De reden hiervoor is dat Duitsland relatief sterk concurreert met landen buiten het eurogebied, zowel qua geografische oriëntatie als qua pakketsamenstelling.

Tabel 2.4 Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 2001-2003

	Duitsland			Frankrijk		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	1,2	¼	1¾	2,9	1¾	2½
Overheidsconsumptie	1,7	1¼	½	2,5	2	1
Bruto investeringen	- 4,8	- 3	2¼	2,5	½	2¾
Binnenlandse vraag	- 1,0	- ¼	2½	1,7	1¼	2¾
Uitvoer	4,7	3	7¾	0,8	3	8
Invoer	0,1	½	8	0,1	1¾	8¾
BBP	0,6	½	2½	1,9	1½	2¾
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,3	1½	1	1,4	1¾	1½
Consumentenprijs (HICP)	2,4	1½	1¼	1,8	1¾	1¼
Loonsom per werknemer	1,6	2¾	2½	2,1	2¾	2½
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	7,7	8¼	8¼	8,6	9¼	9¼
Overheidssaldo ^b	- 2,7	- 3	- 2½	- 1,4	- 2¾	- 2½

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

De economische gevolgen van de watersnoodramp zijn voor de getroffen regio's aanzienlijk, maar voor een groot land als Duitsland nationaal van relatief beperkte betekenis. Schokken van een vergelijkbare omvang, zoals de Kobe-aardbeving in Japan, veroorzaakten slechts een korte groeivertraging. In Duitsland is inmiddels een reeks noodhulpprogramma's in het leven geroepen ter grootte van bijna 10 miljard euro, overeenkomend met ½% van het Duitse BBP. Voorzover de vermogensverliezen van gezinnen en bedrijven niet worden vergoed, legt dit een druk op de toekomstige bestedingen. En het uitstel van fase 2 van de belastinghervorming met een jaar, als gedeeltelijke financiering van het herstel, legt ook een druk op de bestedingen. Maar daar staat tegenover dat het merendeel van het daardoor beschikbaar komende geld de eerstkomende jaren zal worden besteed voor de leniging van de nood en de verbetering van de infrastructuur. Daarvan kan onder meer de bouw en het openbaar nut in Oost-Duitsland

profiteren, met gunstige effecten op de werkgelegenheid. Op termijn is ook de vernieuwing van het productieapparaat gunstig voor de groei.

De economie van het Verenigd Koninkrijk is in het tweede kwartaal van dit jaar na zes maanden stagnatie weer gaan groeien. Dit was hoofdzakelijk te danken aan het herstel van de buitenlandse vraag, vooral vanuit Azië en Noord-Amerika, die de industriële productie sterk deed opleven. De BBP-groei zal dit jaar als gevolg van het slechte eerste kwartaal niet meer dan 1½% bedragen, maar komend jaar naar verwachting uitkomen op circa 2½%.

De investeringen en de overheidsuitgaven dragen dit herstel, waartegenover de bijdrage van de gezinsconsumptie wat minder krachtig wordt onder invloed van negatieve vermogenseffecten.

Tabel 2.5   Kerngegevens Italië en Verenigd Koninkrijk, 2001-2003

	Italië			Verenigd Koninkrijk		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	1,1	½	2¼	3,9	3	2½
Overheidconsumptie	2,3	1¾	½	2,7	3¾	3
Bruto investeringen	2,4	- 1½	3½	0,1	- 2½	3
Binnenlandse vraag	1,6	½	2¼	2,8	2¼	3
Uitvoer	0,8	1	7¼	1,0	- 1½	6¾
Invoer	0,2	1¼	7½	2,8	¾	7¼
BBP	1,8	½	2¼	2,2	1½	2½
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,6	2½	2	2,0	2½	2¾
Consumentenprijs (HICP)	2,3	2¼	2	1,2	1¼	1¼
Loonsom per werknemer	3,0	2¾	2½	5,2	4	4¼
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	9,4	9¼	9¼	5,0	5¼	5¼
Overheidssaldo ^b	- 2,2	- 2¼	- 2½	1,0	- ½	- ¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

Voor vier van de twaalf eurolanden, waaronder de grootste drie, worden begrotingssaldi verwacht die niet voldoen aan het Stabiliteits- en Groeipact, dat voor de middellange-termijn bijna evenwicht of een overschot op de overheidsbegroting voorschrijft (zie kader). De recente conjuncturele ontwikkelingen zijn minder gunstig geweest dan in de stabiliteitsplannen was aangenomen. Daarnaast zijn met name voor Portugal realisatiecijfers voor eerdere jaren wezenlijk herzien, waardoor de uitgangspositie voor het bereiken van de middellange-termijndoelstelling in het Stabiliteits- en Groeipact slechter bleek te zijn. Het beleid heeft zich

Waarom een Stabiliteits- en Groeipact?

Het Stabiliteits- en Groeipact (SGP)¹ heeft tot doel gezonde overheidsfinanciën te garanderen. Overeenkomstig het SGP dienen de EU-landen die tot het eurogebied behoren jaarlijks een zogenoemd stabiliteitsprogramma voor te leggen, en de overige een convergentieprogramma. Deze programma's beschrijven de regeringsplannen die moeten leiden tot het verwezenlijken van de in het SGP omschreven middellange-termijndoelstelling van een begroting die vrijwel in evenwicht is of een overschot vertoont. Voor de meeste landen geldt dat zij al aan deze doelstelling voldoen. Zij zijn in staat normale conjunctuurschommelingen te ondervangen zonder dat hun begrotingstekort de 3%-referentiewaarde overschrijdt. Met andere woorden, deze landen hebben de mogelijkheid om de automatische stabilisatoren te laten werken. Er zijn echter meerdere landen die nog niet voldoen aan de middellange-termijndoelstelling. Een begrotingstekort van 3% of meer kan in geval het een lidstaat van het eurogebied betreft – uitzonderlijke en tijdelijke omstandigheden daargelaten – een boete opleveren van maximaal ½% van het BBP. De belangrijkste argumenten voor het SGP zijn de volgende.²

1. Lage begrotingstekorten verminderen de druk op de ECB om bijvoorbeeld door middel van het creëren van inflatie de omvang van de reële staatsschuld te verkleinen. Bovendien dragen lage begrotingstekorten bij aan lage en stabiele inflatieverwachtingen, en bijgevolg aan lage rentevoeten.
2. Het SGP vereist van elk land voldoende begrotingsdiscipline om onderling vertrouwen te behouden en “free riding” te voorkomen. Onvoldoende discipline kan negatieve repercussies hebben voor de andere eurolanden, bijvoorbeeld door een opwaartse druk op de lange rentes. Ook kunnen verwachtingen gewekt worden van een mogelijke “bailout” indien een begrotingscrisis in een lidstaat ook andere landen zou treffen. Door de imperfecte werking van de financiële markten is het onzeker of de “no-bailout”-clausule voldoende wordt vertaald in een risico-opslag voor overheden waardoor de discipline van de markt niet werkt.³ Dit tweede argument is in feite het argument om centrale afspraken te maken over het bereiken van een laag begrotingstekort in de individuele lidstaten.
3. Lage begrotingstekorten remmen de aanwas van de staatsschuld, zodat de schuldendienst (rente en aflossing) van de overheid minder wordt. De lagere schuldendienst helpt bij de herstructurering van de publieke bestedingen in de richting van meer infrastructuur en onderwijs, ten voordele van de lange-termijngroei en de werkgelegenheid. De lagere uitgaven aan rente zijn ook van belang om de toename van, aan de vergrijzing gerelateerde, overheidsuitgaven in de komende decennia te kunnen opvangen.
4. Structureel lage begrotingstekorten geven de nationale overheden ruimte om hun begrotingsbeleid te gebruiken voor conjunctuurstabilisatie. De lidstaten kunnen zich in verschillende conjunctuurfases bevinden, dan wel te maken krijgen met asymmetrische schokken.

¹ Het Pact bestaat uit twee Verordeningen en een Resolutie van de ER Amsterdam (1997) waarin bestaande verdragsartikelen over multilateraal toezicht en de buitensporige tekortprocedure nader worden uitgewerkt. De verordeningen zijn (i) Council Regulation no 1466/97 on the strengthening of the surveillance of budgetary positions and co-ordination of economic policies en (ii) Council Regulation 1467/97 on speeding up and clarifying the implementation of the excessive deficit procedure.

² Zie ook Committee for the Study of Economic and Monetary Union, 1. Report on Economic and Monetary Union in the European Community, 2. Collection of Papers submitted to the Committee for the Study of Economic and Monetary Union, (het Delors rapport), Office for Official Publications of the EC, Luxemburg, 1989.

³ Zie ook *Centraal Economisch Plan* 1996, blz. 329-330 en 334-337.

de laatste jaren in veel landen vooral gericht op lastenverlichting en verbetering van de uitgavenstructuur, terwijl het Verenigd Koninkrijk besloot tot een omvangrijke uitgavenvergroting ten behoeve van infrastructuur en zorg. Vorig jaar boekte de Europese Unie als geheel een tekort van $\frac{3}{4}\%$ van het BBP. Naar verwachting loopt het tekort dit jaar op naar $1\frac{1}{2}\%$, en blijft op dat niveau in 2003. Voor het eurogebied wordt voor beide jaren een tekort verwacht van 2%, wat aanmerkelijk hoger is dan besloten lag in de laatst bekende stabiliteitsprogramma's.

Tabel 2.6 Overheidssaldo EU-landen, 2000-2003

	EMU-overheidssaldo ^a			
	2000	2001	2002	2003
	% BBP			
EMU-referentiewaarde	- 3	- 3	- 3	- 3
Duitsland	- 1,3	- 2,8	- 3	- 2½
Frankrijk	- 1,3	- 1,4	- 2¾	- 2½
Italië	- 1,7	- 2,2	- 2¼	- 2½
België	0,1	0	- ½	- ¼
Finland	7	4,9	3½	2¾
Griekenland	- 0,8	- 0,4	0	0
Ierland	4,5	1,7	¾	0
Luxemburg	5,8	5	2	2½
Nederland	1,5	0,1	- ½	- ½
Oostenrijk	- 1,9	0,1	- ¼	¼
Portugal	- 1,8	- 4,1	- 3	- 2½
Spanje	- 0,4	0	- ½	- 1¼
Eurogebied	- 0,8	- 1,5	- 2	- 2
Verenigd Koninkrijk	1,7	1	- ½	- ¾
Denemarken	2,5	2,9	2	2½
Zweden	3,7	4,8	2	2
Totaal EU-landen	- 0,2	- 0,8	- 1½	- 1½

^a Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP (exclusief UMTS-opbrengsten).

De verslechtering van de budgettaire positie brengt diverse lidstaten in een lastig parket. Het jaar 2004 is dichtbij, en om dan de beoogde situatie van bijna evenwicht of een overschot op de begroting te kunnen realiseren zal door meerdere landen in de eerstkomende jaren extra moeten worden bezuinigd. Duitsland, Frankrijk en Italië komen gevaarlijk dicht bij de - 3%-referentiewaarde uit het Stabiliteits- en Groeipact. Portugal is deze grens al duidelijk gepasseerd, met een begrotingstekort van 4,1% over 2001, wat voor de Commissie aanleiding was om de excessieve-tekortenprocedure in werking te stellen. Indien de Raad mede op grond van het rapport van de Commissie vaststelt dat er inderdaad sprake is van een excessief tekort, dan zal

de Portugese regering met afdoende correctieve maatregelen moeten komen om een boete te voorkomen.

2.2 Monetaire ontwikkelingen

Het ziet er naar uit dat de inflatie in het eurogebied de rest van dit jaar en volgend jaar eindelijk beneden het ECB-plafond van 2% uitkomt, mede dankzij de hogere eurokoers. Omgekeerd zal de Amerikaanse inflatie iets kunnen oplopen. Naar verwachting zullen de korte rentes bij een voortgaand conjunctuurherstel in 2003 weer gaan stijgen. Dat geldt vooral voor de Verenigde Staten, gezien de inflatierisico's van de depreciatie van de dollar, het verder gevorderde herstel van de Amerikaanse bedrijvigheid, en het thans historisch lage niveau van de korte rente.

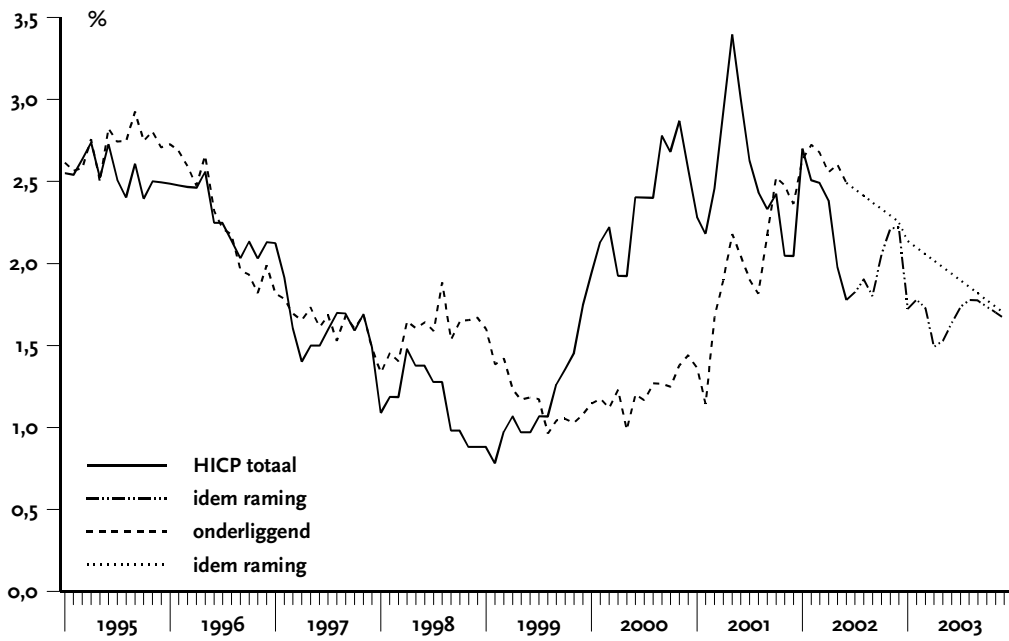
2.2.1 Inflatie

Het komend jaar zal de inflatie in het eurogebied naar verwachting teruglopen. De afnemende arbeidskostenstijging en dalende invoerprijzen verminderen de noodzaak tot prijsverhoging. Tevens wordt de mogelijkheid daartoe beperkt door de gematigde afzetstijging en de felle concurrentie op zowel de interne- als de externe goederen- en dienstenmarkten. Onder de geschetste omstandigheden zou de stijging van de geharmoniseerde consumentenprijsindex kunnen teruglopen van gemiddeld 2,4% in 2001 via 2% in dit jaar naar 1¾% in 2003.

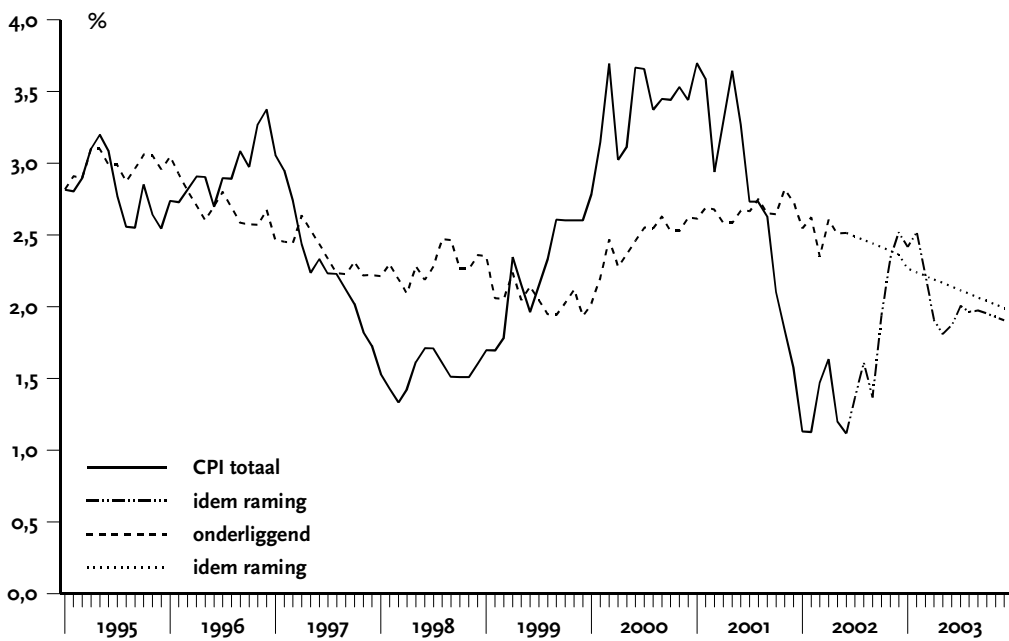
In het eurogebied lag de onderliggende inflatie oftewel kerninflatie (dat is de prijsstijging van consumptiegoederen exclusief energie en onbewerkte voedingsmiddelen) in de eerste helft van dit jaar hoger dan algemeen werd verwacht. Diverse studies wijzen de invoering van de chartale euro aan als een van de oorzaken, maar goed meetbaar blijkt dat effect niet. Ook de zwakke productiviteitsgroei kan ondernemers hebben aangezet tot prijsverhogingen, om de conjunctureel zwakke marges niet nog verder te laten dalen. Bovendien is de Europese loonvoetstijging in deze periode versneld, waarschijnlijk als een vertraagde reactie op de inflatieversnelling van 2001. Toch lijkt de onderliggende inflatie over het hoogtepunt heen: al vanaf maart van dit jaar is sprake van enige daling. Ook de feitelijke inflatie in het eurogebied lag in de eerste zes maanden van dit jaar hoger dan geraamd, maar recentelijk tekent zich een duidelijke kentering af, deels door basiseffecten maar ook door de forse waardeinstijging van de euro. Mede als gevolg van het aanhoudend slechte beursklimaat in de VS en de onzekerheid over de fundamentele kracht van de Amerikaanse economie steeg de euro in de zomermaanden tot om en nabij pariteit met de dollar, en zakte daarna weer wat terug naar rond 98 dollarcent per euro. In de projectie blijft de euro/dollarkoers in de rest van dit jaar ongeveer op dat niveau, om vervolgens in komend jaar gemiddeld opnieuw pariteit te bereiken (zie paragraaf 2.2.3). De importkosten van het eurogebied zullen tot ultimo 2003 geleidelijk kunnen dalen, wat ertoe bijdraagt dat de inflatie in 2003 naar 1¾% afneemt. Vanuit de energiemarkt worden geen nieuwe prijsimpulsen verwacht: de olieprijs wordt geraamd op 24 dollar per vat en voor volgend

Figuur 2.3 Inflatie in het eurogebied, 1995-2003

Figuur 2.4 Inflatie in de Verenigde Staten, 1995-2003

jaar op $24\frac{1}{2}$ dollar per vat (zie paragraaf 2.3.3). Mocht de dollar een lagere waarde bereiken dan is geprojecteerd, dan zou de inflatie in het eurogebied verder kunnen afnemen.

Net als in Europa zal ook in de VS de kerninflatie in de projectieperiode waarschijnlijk vertragen, maar minder geprononceerd dan in het eurogebied (zie figuur 2.4). Dat laatste hangt ten dele samen met de beweging van de dollar, die in de afgelopen jaren de Amerikaanse inflatie juist heeft gedrukt.

Tabel 2.7 Consumentenprijs industrielanden, 2000-2003

	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %			
Verenigde Staten	3,4	2,8	$1\frac{1}{2}$	2
Japan	- 0,7	- 0,7	$-\frac{3}{4}$	$-\frac{1}{2}$
Eurogebied	2,3	2,5	2	$1\frac{3}{4}$
Industrielanden	2,5	2,3	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$

2.2.2 Rentes

Verwacht moet worden dat de korte rentes weer gaan stijgen. Dat geldt vooral voor de Verenigde Staten, omdat daar de inflatierisico's het grootst zijn vanwege de depreciatie van de dollar, het gevorderde herstel van de bedrijvigheid, en het historisch lage korte-renteniveau. Deze stijging zal waarschijnlijk pas komend jaar plaatsvinden, aangezien de Federal Reserve eerst meer zekerheid zal willen hebben over de kracht van het herstel en de situatie op de aandelenmarkten. In augustus gaf de situatie in de Verenigde Staten nog geen enkele aanleiding tot verhoging. Door de korte rente voorlopig laag te houden legt de Fed een bodem in de aandelenmarkten. Gegeven de actuele projectie van BBP-groei en inflatie valt te verwachten dat de Fed het officiële tarief in de loop van 2003 zal verhogen. Daarbij is uitgegaan van een stijging met $2\frac{3}{4}$ procentpunt, wat toch minder is dan de rente-futures in juli aangaven. Het Amerikaanse monetaire beleid heeft doorgaans een asymmetrisch karakter, met snelle, grote rentedalingen bij een neergaande conjunctuur en langzame, kleine verhogingen bij een opgaande conjunctuur.

De Europese Centrale Bank zag begin augustus evenmin aanleiding om haar tarieven te verhogen, en oordeelde dat de risico's voor prijsstabiliteit evenwichtiger waren geworden. Deze inschatting is onder andere gebaseerd op de recente appreciatie van de euro en de onzekerheid met betrekking tot het conjuncturele herstel in het eurogebied.

De reeks van boekhoudschandalen bij grote Amerikaanse bedrijven, waaronder Enron en WorldCom, heeft beleggers erg onzeker gemaakt over de toekomstige winstgevendheid van met name het Amerikaanse bedrijfsleven. De risico-tolerantie van beleggers was al verminderd door de terroristische aanslagen van 11 september. Hierdoor bleven veilig geachte beleggingen in

Valt het gedrag van de ECB te voorspellen?

Met behulp van de regel van Taylor valt iets te zeggen over het rentebeleid van de ECB.¹ De regel geeft aan hoe (grote) centrale banken reageren op veranderingen in de inflatie en het BBP-volume. Om de regel te kunnen toepassen moet de inflatiedoelstelling van de monetaire autoriteit bekend zijn.

De beleidsstrategie van de ECB kent twee pijlers. De eerste is gebaseerd op de geldgroei. De ECB hanteert sinds 1998 de volgende aannames: de referentiewaarde voor geldgroei bedraagt op jaarbasis $4\frac{1}{2}\%$, de omloopsnelheid van geld daalt trendmatig met $\frac{1}{2}$ tot 1% per jaar, en de potentiële groei van de productie in het eurogebied ligt tussen 2 en $2\frac{1}{2}\%$ per jaar. Hieruit kan worden afgeleid dat de ECB een definitie van prijsstabiliteit hanteert die ligt tussen 1 en 2% per jaar (gemiddeld $1\frac{1}{2}\%$). De Taylor-regel houdt in dat de ECB haar repo-rente zal verhogen (verlagen) wanneer het reële BBP zich boven (onder) het potentiële niveau bevindt en/of de inflatie hoger (lager) is dan de inflatiedoelstelling. Voorspellingen met de Taylor-regel moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, gezien de vele veronderstellingen die eraan ten grondslag liggen. De output gap voor het eurogebied wordt geschat op $-1,6\%$ in 2002 en op $-1,1\%$ in 2003. In combinatie met de raming voor de (onderliggende) inflatie voorspelt de Taylor-regel voor het eurogebied in 2002 en 2003 een korte rente van respectievelijk 4 à $4\frac{3}{4}\%$ en $3\frac{3}{4}$ à $4\frac{1}{4}\%$ (zie tabel). De realisatie over de eerste zeven maanden van 2002 bedraagt gemiddeld $3,4\%$.

De Taylor-voorspelling is slechts één van de indicatoren die kunnen worden gebruikt om de monetaire ontwikkeling in het eurogebied te analyseren c.q. te voorspellen. De tweede pijler van de monetaire beleidsstrategie van de ECB is een brede analyse van de factoren die bepalend zijn voor de inflatieontwikkeling. De recente dollardaling die de inflatie (-verwachting) en de feitelijke groei in het eurogebied op korte termijn drukt, vermindert de kans op een snelle renteverhoging door de ECB. Ook de onrust op de financiële markten vermindert die kans. Dit maakt voor 2002 een lagere korte rente aannemelijk dan de Taylor-regel voorspelt.

Korte-rentevoorspellingen voor het eurogebied, 2001-2003

	2001	2002	2003
	%		
Output gap	- 0,5	- 1,6	- 1,1
HICP-inflatie	2,5	2,1	1,7
idem, onderliggend	1,9	2,5	2,0
Korte rente (Taylor-regel)	5,3	4,1	3,8
idem, op basis van onderliggende inflatie	4,4	4,7	4,2
Korte-renteraming, MEV 2003	4,3	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{4}$

¹ J.B. Taylor, Discretion versus policy rules in practice, in: A.H. Meltzer en C.I. Plosser (eds.) Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, jrg. 39, december 1993, blz. 195-214; ECB Maandbericht, Problemen verbonden aan monetaire-beleidsregels, oktober 2001, blz. 39-53.

staatsobligaties en goud in trek en lag de lange rente zowel in de VS als in Duitsland onder de 5% . Het negatieve sentiment op de Amerikaanse aandelenbeurzen lijkt stevig gevestigd. Maar de jongste daling van de aandelenkoersen wordt niet veroorzaakt door fundamentele zwakheden in de Amerikaanse reële economie. De lange rente zal naar verwachting dit jaar in beide landen

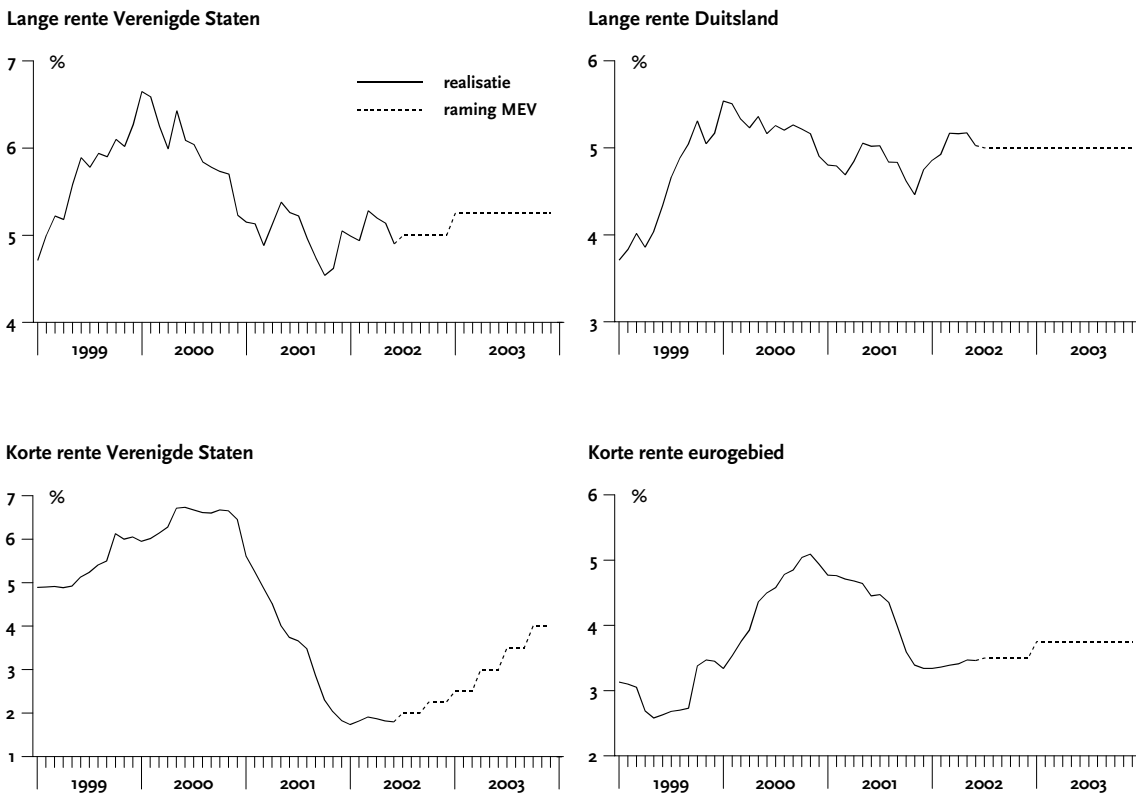
gemiddeld rond de 5% uitkomen, maar een aanhoudende vlucht uit aandelen in obligaties kan op termijn leiden tot iets lagere lange rentes. In 2003 zou het lange-renteniveau van de VS gemiddeld met $5\frac{1}{4}\%$ circa $\frac{1}{4}$ -procentpunt boven dat van Duitsland uitstijgen, onder andere vanwege het iets grotere inflatierisico in de VS. De Japanse lange rente zal naar verwachting rond de $1\frac{1}{2}\%$ blijven schommelen in zowel 2002 en 2003.

Tabel 2.8 Korte en lange rentes, 2000-2003

	Realisaties		2002		2003	
	2000	2001	MEV	Termijn	MEV	Termijn
	%					
Korte rente^a						
Verenigde Staten	6,5	3,7	2	1,9	$3\frac{1}{4}$	3,4
Japan	0,3	0,1	0	0,1	0	0,1
Eurogebied	4,4	4,3	$3\frac{1}{2}$	3,5	$3\frac{3}{4}$	3,9
Lange rente^b						
Verenigde Staten	6,0	5,0	5	5,3	$5\frac{1}{4}$	5,1
Japan	1,7	1,3	$1\frac{1}{2}$	1,5	$1\frac{1}{2}$	1,5
Duitsland	5,3	4,8	5	5,0	5	5,1

^a De termijnraming is op basis van de rente-futures noteringen op 1 juli 2002.
^b De termijnraming is op basis van de impliciete termijnrentes op 1 juli 2002.

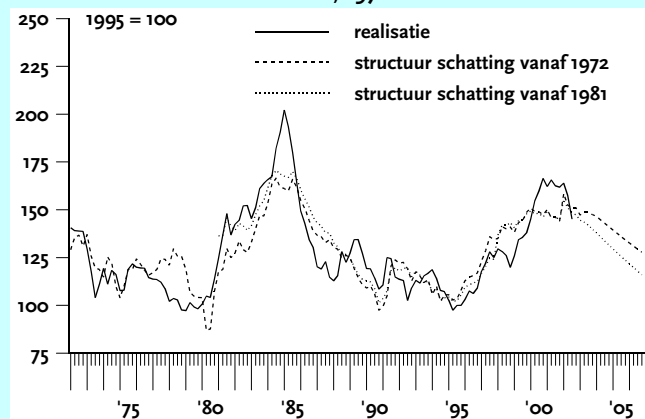
Figuur 2.5 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2003

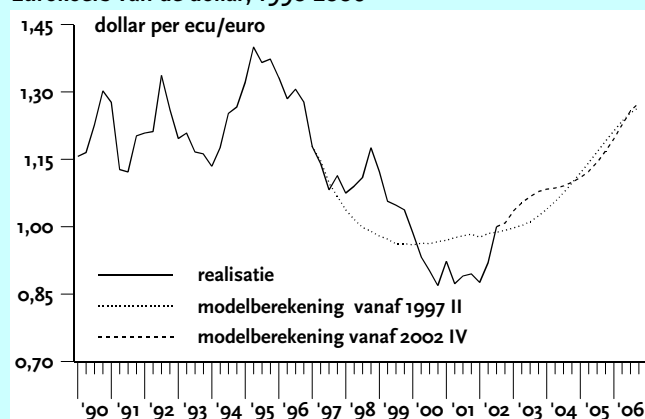
Structurele verklaring van de euro/dollarkoers

Over de waarde van de euro ten opzichte van de dollar zijn de laatste jaren veel studies verschenen. Met gebruik van verschillende methoden komen zij bijna unaniem tot de conclusie dat de Europese munt zich onder de evenwichtswaarde bevindt, al zijn ze niet eenduidig over de mate waarin. Een CPB-analyse op basis van factoren die op langere termijn het wisselkoersverloop bepalen, suggereert ook na de jongste dollardaling een forse onderwaardering. De reële DM/dollarkoers kan redelijk worden verklaard uit reële groei- en renteversillen en verschillen in gecumuleerde handelsbalanssaldi per kwartaal. De eerste figuur geeft daarvan de resultaten en vooruitberekeningen tot en met 2006. Het model is zowel geschat vanaf 1972 als vanaf 1981, vanwege de regimewisseling van het monetaire beleid aan het begin van de jaren tachtig. De realisatie voor juli is aangenomen als de koers in het derde kwartaal van dit jaar. Blijkens de gevonden relaties kan de dollar in de komende jaren fors in waarde dalen. De tweede figuur geeft de modelresultaten omgerekend naar de nominale euro/dollarkoers. Naast de voorspellingen vanaf het huidige niveau zijn ook de endogene voorspellingen vanaf het tweede kwartaal van 1997 opgenomen. Daaruit blijkt dat het model het korte-termijnverloop niet zo goed voorspelt, maar dat de structurele ontwikkeling redelijk wordt beschreven. Op middellange termijn zou de eurokoers kunnen oplopen naar circa 1,25 dollar. De belangrijkste reden daarvoor is het hardnekkig grote tekort op de Amerikaanse handelsbalans, tegenover een overschot voor het eurogebied.

Reële dollarkoers van de D-mark, 1972-2006

Eurokoers van de dollar, 1990-2006

2.2.3 Wisselkoersen

De dollar is recentelijk sterk verzwakt, niet alleen tegenover de euro, maar ook tegenover de yen en – in mindere mate – het Britse pond, de Zwitserse frank, de Canadese dollar en een aantal Zuidoost-Aziatische valuta's. Deze beweging lijkt deels ingegeven door een afnemend vertrouwen in de Amerikaanse financiële markten. Volgens sommige bronnen worden financiële stromen momenteel verlegd van de VS naar elders en dit zou de belangrijkste verklaring zijn voor de recente wisselkoerswijzigingen. Overigens zijn de aandelenkoersen in Europa gemiddeld nog sneller gedaald dan in de VS; gemeten in eenzelfde valuta zijn de dalingen ongeveer even sterk. Het is moeilijker om een direct verband te leggen tussen aandelenkoersen en ontwikkelingen in de reële economie dan tussen wisselkoersen en ontwikkelingen in de reële sfeer. Uit talrijke analyses² blijkt dat de dollar momenteel is overgewaardeerd, met name ten opzichte van de euro (zie ook kader). Voor de projectieperiode is ermee gerekend dat de euro in de tweede helft van dit jaar gemiddeld 98 dollarcent zal bedragen, om volgend jaar iets te stijgen naar gemiddeld pariteit met de dollar. De koers van de yen is vanaf medio 2002 constant gehouden.

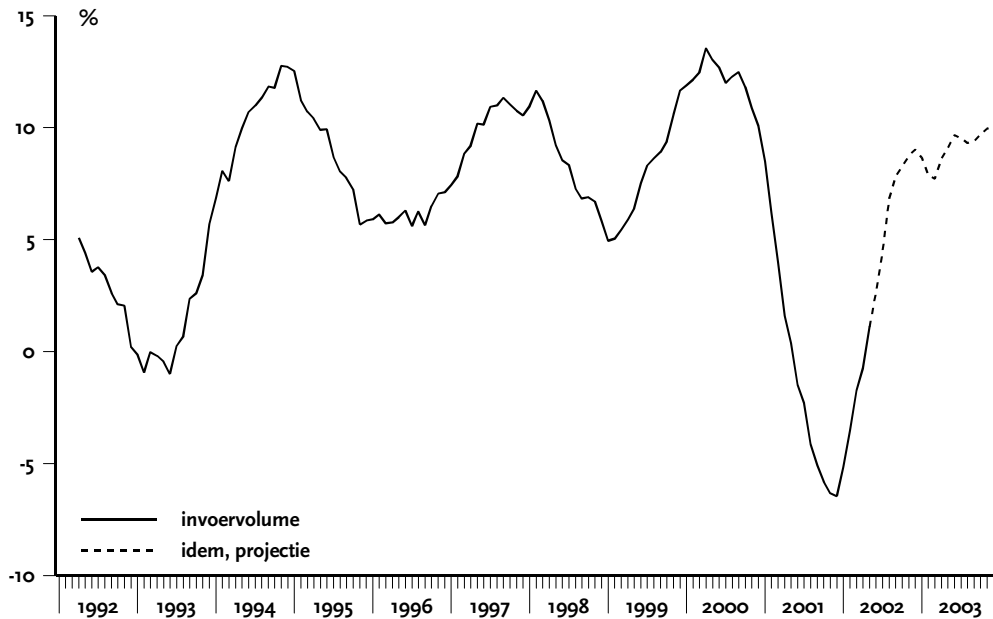
2.3 Wereldhandel

Na een jaar lang te zijn gedaald is het wereldhandelsvolume in het eerste en tweede kwartaal van dit jaar gestegen met circa 9% op jaarbasis. Voorlopende indicatoren duiden op een lichte groeifazwakking in het derde kwartaal, maar voor de periode tot eind 2003 wijzen meer fundamentele factoren op een aanhoudend vrij krachtige wereldhandelsgroei. Door negatieve overloop zal de gemiddelde volumegroei van de wereldhandel dit jaar nog blijven steken op krap 4%, maar voor volgend jaar wordt gerekend met een stijging van 10%. De voor ons land relevante wereldhandel stijgt naar verwachting met respectievelijk 2¾% en 7¾%. Vooral dankzij de geprojecteerde waardenstijging van de euro dalen de invoerprijzen van de eurolanden.

Het herstel van de invoervraag van de industrielanden begon in Noord-Amerika en werd zo'n drie maanden later gevolgd door Europa. Ook de Japanse invoer zit inmiddels in de lift. De Amerikaanse invoergroei van jaar-op-jaar blijft mede door negatieve overloop steken op 5½%, maar loopt volgend jaar waarschijnlijk op naar meer dan 10%. Omdat de vraag in de overige industrielanden later aantrok zijn de negatieve overloopeffecten daar nog groter. Voor het eurogebied zijn de overeenkomstige groeicijfers respectievelijk 1½% en 8%. Voor Japan wordt in dit jaar gemiddeld eenzelfde invoervolume voorzien als vorig jaar. Volgend jaar zal de Japanse invoer met circa 8% kunnen stijgen, bij een verder aantrekkende industriële productie.

² European Commission, Quarterly Report on the Euro Area, 11/2002, pag. 22, Brussel, juli 2002; ECB Maandbericht, januari 2002, blz. 52 en 53, Frankfurt am Main.

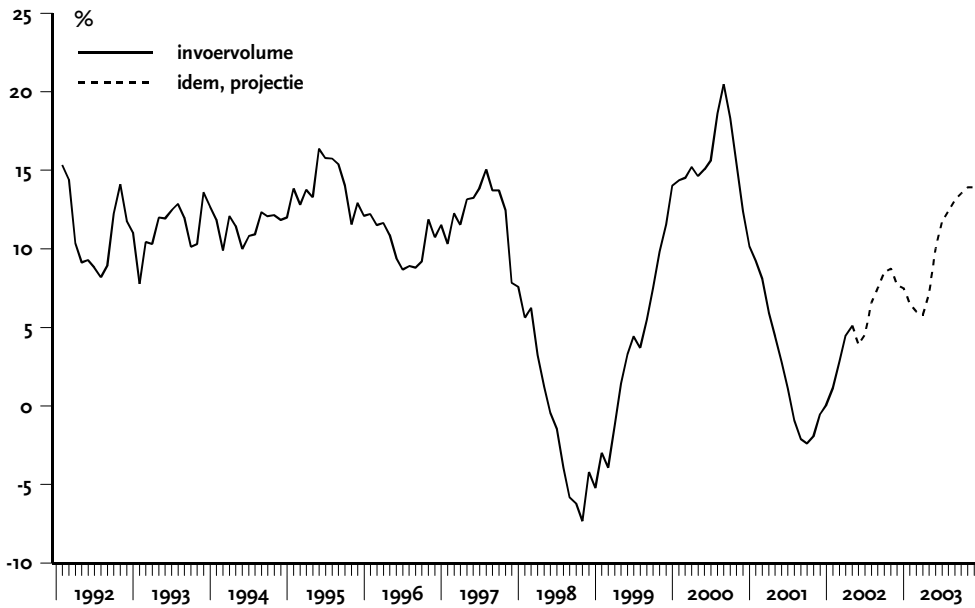
Figuur 2.6 Invoervolume industrielanden, 1992-2003
(12-maandsmutaties in %, 3-maands voortschrijdend gemiddelde)

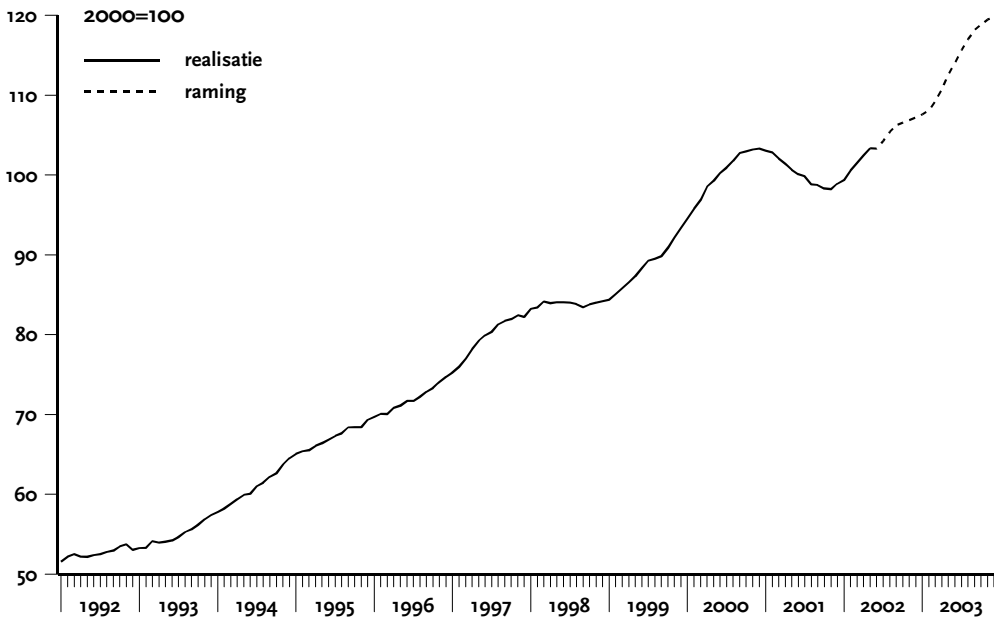
De invoer van de niet-industrielanden nam in de eerste twee kwartalen van dit jaar toe met zo'n 13% op jaarbasis. Vooral in Zuidoost-Azië steeg de invoer uitzonderlijk krachtig, en naar verwachting zal deze trend, met een korte onderbreking in het derde kwartaal door minder vraag naar halfgeleiders, ook komend jaar aanhouden. De invoermogelijkheden van de niet-industrielanden zijn voornamelijk afhankelijk van de verwachte ontwikkeling van de reële exportopbrengsten en de netto-kapitaalinstream. Deze groep landen kan in de projectieperiode over voldoende financiële reserves beschikken.

Naar regio's bezien is de invoer van de opkomende Aziatische industrielanden in de loop van vorig jaar het hardst onderuit gegaan, maar voor deze landen wordt vanaf dit jaar ook het sterkste herstel voorzien. De OPEC-landen en de transitielanden bleven hun invoer tot ver in 2001 opvoeren: gemiddeld bedroeg de invoergroei vorig jaar circa 13%. Voor dit en volgend jaar zijn voor de OPEC-landen de vooruitzichten wat minder gunstig, en dat zal aan hun invoer zijn te merken. Voor het niet-OESO gebied als geheel wordt de invoergroei in dit jaar geraamd op 6%, oplopend naar 11½% in 2003 (zie figuur 2.7).

Figuur 2.7 Invoervolume niet-industrielanden, 1992-2003
 (12-maandsmutaties in %, 3-maands voortschrijdend gemiddelde)

Figuur 2.8 Wereldhandelsvolume, 1992-2003

2.3.1 Concurrentieposities en marktprestaties

Wisselkoersverschuivingen zorgden in 1999 en 2000 voor een aanzienlijke verbetering van de prijsconcurrentiekracht van het eurogebied. Medio vorig jaar zette een geleidelijke verslechtering in, die in de loop van dit jaar in een stroomversnelling raakte door de scherp dalende dollar. Bij de geprojecteerde wisselkoersverschuivingen zal het in 1999 en 2000 opgebouwde prijsvoordeel van de eurolanden ultimo 2003 weer voor tweederde deel teniet zijn gedaan. Relatieve uitvoerprijzen komen met vertraging tot uiting in de exportprestatie. Daardoor kan de uitvoergroei van de eurolanden dit jaar nog iets uitstijgen boven de marktgroei, maar voor volgend jaar wordt een duidelijk verlies van marktaandelen geprojecteerd. De uitvoergroei van het eurogebied zal dit jaar krap 3% en volgend jaar 8% kunnen belopen.

Het Japanse uitvoervolume daalde vorig jaar met meer dan 8% door een zwakke vraagontwikkeling in de Aziatische regio en steeds verder slinkende marktaandelen. De scherpe daling van de yen heeft deze trend in de eerste helft van dit jaar ten goede gekeerd; hernieuwde exportgroei hielp voorkomen dat de Japanse economie in een nog dieper dal wegzakte. Mede door de sterk aantrekkende vraag in de eigen regio kan de Japanse export dit jaar met circa 6% toenemen, terwijl voor de uitvoergroei volgend jaar ondanks het recente waardeherstel van de yen dubbele cijfers in het verschiet liggen.

Door de dure dollar daalde de Amerikaanse goederenuitvoer vorig jaar met 5½%. Ondanks een groeiherstel in de loop van dit jaar zal de uitvoer in 2002 gemiddeld nog achterblijven bij die van vorig jaar. Bij de geprojecteerde dollardaling en een zeer sterke vraagtoename op de specifiek Amerikaanse exportmarkten, zoals de Aziatische, kan de uitvoergroei in de VS volgend jaar echter versnellen tot in de dubbele cijfers.

2.3.2 Prijzen van industrieproducten

Internationale prijzen van industrieproducten gemeten in de nationale valuta's van de exporteurs vertonen op lange termijn een licht dalende trend, dankzij de relatief sterke productiviteitsstijgingen in de exporterende industrieën. De prijsbewegingen op korte termijn worden ook beïnvloed door de conjunctuur, zowel via de bezettingsgraden als via de grondstoffennoteringen. De laatste werken vertraagd door, zodat door de duurdere grondstoffen in het voorafgaande jaar de industrieproductenprijzen in 2001 nog licht stegen. Voor dit jaar wordt in de nationale valuta's van de exporteurs weer een lichte prijsdaling voorzien, terwijl de prijzen volgend jaar bij een verder aantrekkende conjunctuur ongeveer gelijk kunnen blijven.

In dollars gemeten daalden de prijzen van industrieproducten in 2001 nog met 2¼% en bij de geprojecteerde wisselkoersverhoudingen wordt voor dit jaar een stijging met 1¼% voorzien, oplopend naar 3% in 2003. Gemeten in euro's dalen de internationale prijzen van industrieproducten naar verwachting met circa 3% in 2002 en 2003. Dat betekent overigens niet dat de invoerprijzen van de EMU-landen in dezelfde mate zullen dalen. Het grootste deel van hun invoer is namelijk afkomstig uit andere EMU-landen en deze prijzen dalen lang zo

hard niet. Ook de invoer van buiten het eurogebied daalt minder snel in prijs, doordat aanbieders van buiten het eurogebied hun prijzen voor de Europese afnemers bij een duurder wordende euro minder snel zullen aanpassen.

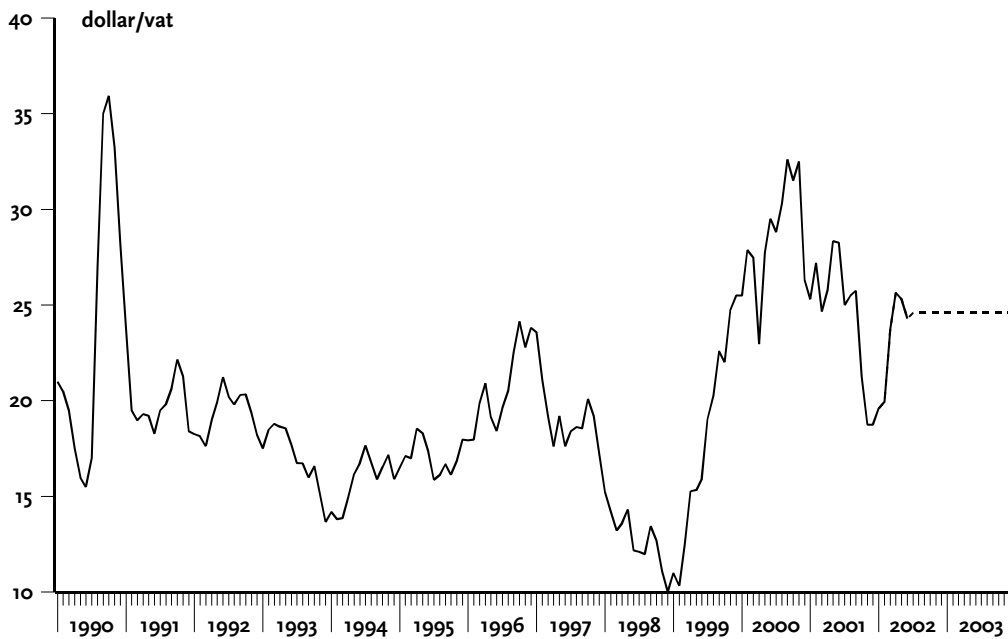
2.3.3 Oliemarkt

Gedurende de afgelopen zeven maanden schommelde de Brent-notering van ruwe olie tussen 19 en 27 dollar per vat, en in augustus liep de prijs tijdelijk op naar circa 30 dollar. De lage olieprijs in december vorig jaar was vooral het gevolg van de ingezakte vraag naar olie na de terreuraanslagen van 11 september, onder meer van de luchtvaart. Dat de prijs zich daarna weer herstelde had vooral te maken met het aantrekken van de economische groei en de beperking van de productie door de OPEC-landen, Rusland en Noorwegen. Politieke verwickelingen in het Midden-Oosten en in Irak zorgden voor kortdurende prijsspieken.

Tabel 2.9 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 2001-2003		2001	2002	2003
		mutaties per jaar in %		
BBP-volume wereld		2,4	3	4¼
Volume primair energieverbruik (wereld)		1,3	1½	2¾
Industrielanden		0,7	1¼	2
Overige landen		2,7	2¾	4
		mln vaten per dag		
Vraag naar olie		78,1	78¾	80¼
Industrielanden		44,5	45	45¼
Overige landen		33,6	33¾	35
Aanbod van olie		78,5	78	79¾
Niet- OPEC		47,3	48½	49½
OPEC		31,2	29½	30¼
Voorraadmutatie		0,4	- ¾	- ½
Marktaandeel OPEC (%)		39,9	37½	37¾
Ruwe- olieprijs (niveau, Brent, dollar per vat)		24,6	24	24½

Hoewel de OPEC-landen eind juni besloten de quota voor het derde kwartaal niet te verhogen, beëindigden Rusland en Noorwegen hun productiebeperkingen. De tien landen van de OPEC die officieel aan productiebeperking doen, overschrijden echter nog steeds hun eigen quota met 1 tot 1½ mln vaten per dag. Irak blijft een onzekere factor. De afgelopen jaren heeft de Iraakse productie grote schommelingen laten zien. Naar verwachting zal de OPEC haar eigen quota blijven overschrijden. Verondersteld is dat de spanningen tussen de VS en Irak niet verder

Figuur 2.9 Ruwe-olieprijs (Brent), 1990-2003

escaleren. Daarnaast is verondersteld dat Irak blijft produceren, al kunnen er kortdurende onderbrekingen van de olie-uitvoer optreden, afhankelijk van de voortgang van de besprekingen tussen Irak en de VN. De niet-OPEC-landen zullen naar verwachting zowel in 2002, als in 2003 hun olieproductie uitbreiden.

Bij de gematigde mondiale economische groei zal de vraag naar olie in 2002 en 2003 slechts beperkt toenemen. De grootste vraagtoename treedt op in de niet-industrielanden. De vraag naar olie ligt in beide jaren boven de productie, zodat sprake zal zijn van enige intering van de voorraden. De olieprijs bevatten nog steeds een (opwaartse) risicopremie voor de onzekere situatie in het Midden-Oosten. In de huidige raming wordt ervan uitgegaan dat er geen sprake zal zijn van een ernstige verstoring van de oliemarkt. De gemiddelde Brent-notering wordt voor dit jaar geraamd op 24 dollar per vat en voor volgend jaar, in samenhang met de geprojecteerde effectieve waardedaling van de dollar, op 24½ dollar per vat.

2.3.4 Grondstoffenrijzen, exclusief energie

De prijzen van voeding en tropische genotmiddelen zitten over het algemeen in de lift. Zo zijn de cacao-prijzen op het hoogste niveau beland sinds 15 jaar. Ook de prijzen van sojabonen en sojaolie zijn in het afgelopen kwartaal fors gestegen. De Verenigde Staten, die de grootste exporteur zijn van sojabonen profiteren hier sterk van. Ook bij de granen zijn de Verenigde Staten de dominante exporteur op de wereldmarkt, waarbij sprake is van afnemende concurrentie. De koffie- en suikerprijzen daarentegen zullen de komende tijd waarschijnlijk dalen vanwege verwachte recordoogsten.

De prijzen van agrarische grondstoffen trekken per saldo eveneens aan, maar ook hier loopt de ontwikkeling per product uiteen. Wol en rubber zijn sterk in prijs gestegen, terwijl katoen en hout(-producten) in het tweede kwartaal goedkoper zijn geworden. De verwachting is dat de prijzen van katoen en hout in de tweede helft van het jaar weer zullen herstellen vanwege de aantrekkende wereldhandel en een lagere dollarkoers. In 2003 wordt bij een verder aantrekkende wereldconjunctuur voor alle agrarische grondstoffen een verdere sterke prijsstijging verwacht.

De gemiddelde prijs van non-ferro-metalen zal in 2002 waarschijnlijk iets hoger uitkomen dan in het voorgaande jaar. De voorraden zijn nog dusdanig groot dat er zonder veel problemen

Tabel 2.10 Grondstoffenprijzen (HWWA-index, eurogebied, op dollarbasis), 2001-2003

	Aandelen	2001	2002	2003
	in %	mutaties per jaar in %		
Totaal voeding en industriële grondstoffen	39,9	- 10,3	2½	9
Voeding en tropische genotmiddelen	12,2	- 10,3	6¼	3¼
Industriële grondstoffen	27,7	- 10,3	1	11¼
Agrarische grondstoffen	14,5	- 12,4	1	14
Metalen	13,2	- 8,2	1	9½
Non-ferro-metalen	9,0	- 12,9	1½	13
Ijzererts en schroot	4,2	1,2	¼	3½

aan de toenemende vraag kan worden voldaan. In 2003 zal de vraag verder toenemen, waardoor de prijzen flink zullen stijgen. Dit resulteert voor non-ferro-metalen in prijsstijgingen van 1½% en 13% voor respectievelijk 2002 en 2003. De prijzen van de non-ferro-metalen lopen gewoonlijk een aantal maanden op de conjunctuur vooruit³. De gemiddelde prijs van ferro-metalen blijft in 2002, ondanks een geringere vraag, ongewijzigd ten opzichte van het voorafgaande jaar. Bij ijzererts zorgt een sterke marktpositie van enkele producenten ervoor dat de prijs slechts 2% moet inleveren. De prijs van staalschroot stijgt zelfs door de zeer lage voorraden die een gevolg waren van de lage prijzen. In de raming voor 2003 herstelt de vraag zich, waardoor de prijs van ferro-metalen met 3½% zal stijgen. De gemiddelde prijsstijging van alle metalen komt dit jaar naar verwachting uit op 1% en volgend jaar op 9½%.

2.3.5 Externe data voor Nederland

De relevante wereldhandels groei, die in 2000 nog uitkwam op 10,5%, zwakte in 2001 af naar slechts 1,7%. Hoewel de internationale conjunctuur duidelijk verbeterd resulteert voor dit jaar als geheel slechts een verwachte toename met 2¾%. Pas volgend jaar wordt het groeiherstel goed zichtbaar, met een geraamde marktgroei van 7¾%.

³ Zie Disser, T.H.J. en M. Mulder, Metaalmarkten en de conjunctuur, Economisch Statistische Berichten, 2 november 2001, pag. 852-853

Tabel 2.11 Externe data voor Nederland, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel ^a			
volume	1,7	2¼	7¼
prijis, exclusief energie (euro) ^b	0,9	-2¼	-1¾
Invoerprijs Nederland cif (euro)			
totaal, exclusief energie	0,2	-2	-1
energie	1,2	-1½	-¾
energie	-9,5	-7½	-3
Arbeidskosten pep industrie (euro)			
concurrenten totaal	1,8	-1	-3
concurrenten eurogebied	3,4	2	-¾
Effectieve koers euro, industrieproducten t.o.v.			
concurrenten Nederland	1,0	2	2¼
leveranciers Nederland	1,1	1¾	2
Dollarkoers (euro, niveau)	0,90	0,94	1,00

^a Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen.
^b Concurrentenprijs

Internationale prijzen in euro's begonnen in de tweede helft van vorig jaar duidelijk te dalen. Vooral energieprijzen vielen scherp in de laatste maanden van dat jaar. Over geheel 2001 steeg de Nederlandse invoerprijs van goederen toch nog licht, maar voor dit jaar en volgend jaar worden prijsdalingen van 2% respectievelijk 1% voorzien. De concurrentenprijzen, die vorig jaar nog stegen met bijna 1%, dalen dit jaar met 2¼% en volgend jaar waarschijnlijk nog eens met 1¾%. De prijsdalingen in euro's zijn in belangrijke mate te danken aan de geprojecteerde effectieve appreciatie van de euro.

3 De Nederlandse conjunctuur

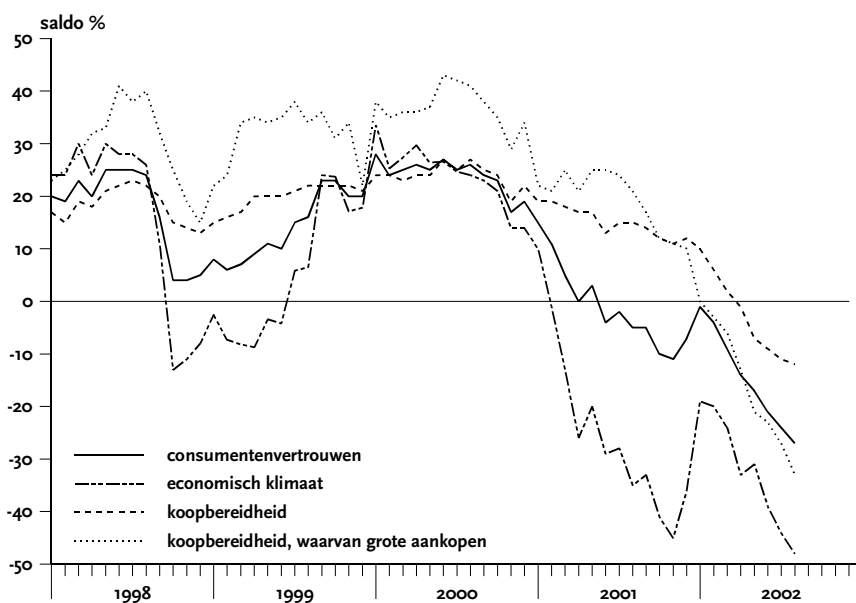
3.1 Volumeconjunctuur

De Nederlandse economie zal voorlopig nog niet hersteld zijn van de conjuncturele teruggang. De economische groei komt dit jaar naar verwachting uit op ½%, om volgend jaar wat aan te trekken tot 1½%. De particuliere consumptie neemt slechts in bescheiden mate toe door de geringe koopkrachtstijging, de magere werkgelegenheidsontwikkeling en de vermogensverliezen op aandelen. Het bedrijfsleven kan profiteren van het herstel van de wereldhandel, maar verliest tegelijkertijd veel marktaandeel door de ongunstige concurrentiepositie. Al sinds 1998 stijgen de arbeidskosten harder dan in de rest van het eurogebied en dit jaar is daar ten opzichte van niet-eurolanden de appreciatie van de euro bijgekomen. De investeringen van bedrijven nemen dit jaar af, onder invloed van de geringe productie-ontwikkeling en de verder verslechterde winstgevendheid, en zullen naar verwachting volgend jaar niet toenemen. De overheidsbestedingen, die dit jaar nog een aanzienlijke bijdrage leveren aan de groei, nemen volgend jaar nauwelijks meer toe als gevolg van de ombuigingsmaatregelen.

3.1.1 Particuliere consumptie

Sinds begin dit jaar is het consumentenvertrouwen in een neerwaartse spiraal terechtgekomen (zie figuur 3.1). Eind vorig jaar gaf het vertrouwen nog enig herstel te zien, doordat mensen het economisch klimaat minder negatief inschatten. Maar daarvan is inmiddels niets meer over. De koopbereidheid, met name de bereidheid om grote aankopen te doen, is de eerste helft van dit jaar sterk gedaald, en bevond zich in augustus op het laagste niveau sinds 1985. Ook zijn consumenten weer pessimistischer geworden over de economische vooruitzichten.

Figuur 3.1 Consumentenvertrouwen, 1998 - augustus 2002

De daling van het consumentenvertrouwen hangt voor een deel samen met de invoering van de euro. Consumenten hebben het gevoel dat de euro tot forse prijsstijgingen heeft geleid. Nu blijkt ook wel dat sommige branches de invoering van de euro hebben aangegrepen om hun prijzen te verhogen, maar het effect is minder groot dan men denkt. Uit enquêtes komt naar voren dat de gevoelsinflatie sinds begin dit jaar een stuk hoger ligt dan de gemeten inflatie.¹ Een oorzaak van deze overschatting is dat juist prijzen die goed zichtbaar zijn voor consumenten sterk zijn gestegen, zoals bijvoorbeeld de prijzen in de horeca, de parkeertarieven en de prijzen van verse groente (zie kader in paragraaf 3.2.1). Ook kunnen consumenten uit onwennigheid nog moeite hebben met het rekenen met de nieuwe munteenheid. Overigens bestaat ook in andere landen argwaan jegens de europrijzen. Naar verluid is in Italië zelfs het statistiekbureau bestormd omdat men de gepubliceerde inflatiecijfers niet geloofde.

Sinds begin dit jaar is de werkloosheid weer sterk aan het oplopen, na zo'n acht jaar achtereen te zijn gedaald. Dit heeft de baanonzekerheid van mensen vergroot en zo de koopbereidheid verder aangetast. Wat later in het jaar kwam daar nog de sterke daling van de aandelenkoersen bij. Ook dit zal het vertrouwen van consumenten geen goed hebben gedaan.

Tabel 3.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 1999-2003

	2001	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	mutaties in %				
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	211,1	3,2	2,2	5,3	1½	¼
Uitgekeerd winstinkomen ^a	6,8	-17,8	-31,2	-0,8	-9¼	20¼
Totaal gezinsinkomen ^a	218,0	1,9	0,6	5,1	1¼	¾
Particuliere consumptie, volume	212,9	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
w.v. voedings- en genotmiddelen	30,1	1,0	1,3	-0,1	1	1
duurzame consumptiegoederen	46,8	8,3	5,7	-0,6	¾	1½
vaste lasten ^b	42,9	1,6	0,7	1,9	3	2¼
overige goederen en diensten	93,2	5,7	4,6	2,3	½	1½
Individuele besparingen ^c	5,1	1,4	-1,3	2,2	2¼	1½

^a Reëel beschikbaar.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

^c Niveau, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen.

De particuliere consumptie groeit dit jaar naar verwachting met maar 1¼%. Het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen neemt slechts in bescheiden mate toe doordat de hoge inflatie de koopkracht uitholt. Bovendien neemt de werkgelegenheid dit jaar nauwelijks meer toe, wat natuurlijk wel weer ten dele gecompenseerd wordt door de toename van het aantal werkloos-

¹ Zie CBS, Inflatie voelt hoger, 6 mei 2002 en DNB, Wennen aan de euro, 13 augustus 2002.

heidsuitkeringen. Ook de sterke daling van de aandelenkoersen van de afgelopen maanden doet de consumptie geen goed (zie paragraaf 3.1.2). Het geringe vertrouwen bij consumenten versterkt nog eens de negatieve gevolgen van de matige inkomensgroei en de gedaalde beurskoersen. De huizenprijzen, die naar verwachting wel blijven stijgen maar in een beduidend lager tempo dan de afgelopen jaren, voorkomen dat de consumptiegroei nog lager uitkomt.

Naar verwachting is de consumptiegroei volgend jaar met 1½% nauwelijks hoger dan dit jaar. De groei van het reëel beschikbaar gezinsinkomen komt nog lager uit dan dit jaar. De reële loonstijging is weliswaar wat groter door de afnemende inflatie, maar dit wordt tenietgedaan door een daling van de werkgelegenheid en een aanzienlijke lastenverzwaring voor gezinnen, in belangrijke mate veroorzaakt door de afschaffing van het spaarloon. Tegenover de lagere inkomensgroei staat dat de gevolgen van de gedaalde aandelenkoersen in de projectie voor volgend jaar minder negatief zijn dan dit jaar. Bovendien is uitgegaan van enig vertrouwensherstel bij consumenten. Tenslotte wordt het negatieve effect van de afschaffing van het spaarloon — via een lager beschikbaar inkomen — deels gecompenseerd door een positief liquiditeitseffect van het vervallen van de inleg en de deblokkering van bestaande spaartegoeden (zie kader). Net zoals dit jaar zal van de waardestijging van het eigen-woningbezit ook in 2003 naar verwachting nog een positief effect uitgaan op de consumptieve uitgaven.

Vergeleken met het reëel beschikbaar inkomen doet de particuliere consumptie het dit jaar helemaal niet zo slecht. De consumptie groeit even hard als het reëel beschikbaar inkomen, wat betekent dat de spaarquote onveranderd blijft op 2¼%. De besparingen blijven dit jaar naar verhouding gelijk, nadat gezinnen vorig jaar hun besparingen fors hebben opgeschroefd. Volgend jaar neemt de spaarquote naar verwachting zelfs iets af. Deels doordat werknemers een deel van de extra liquide middelen die door de spaarloonmaatregelen beschikbaar komen consumptief aanwenden. De consumptie gaat hierdoor omhoog, terwijl het beschikbaar inkomen gelijk blijft. Daarnaast neemt de spaarquote wat af doordat de lagere inkomensgroei pas met enige vertraging leidt tot minder groei van de consumptieve bestedingen.

De consumptie van voedings- en genotmiddelen laat vanaf dit jaar naar verwachting weer een normale groei zien van rond de 1% (zie tabel 3.1). Vorig jaar was de groei nog negatief, wat zeer uitzonderlijk is voor deze doorgaans stabiele bestedingscategorie. Dit was waarschijnlijk te wijten aan de sterk gestegen prijzen van voedingsmiddelen, als gevolg van de BSE- en MKZ-crisis en de tegenvallende oogsten in Zuid-Europa.

Effecten afschaffen spaarloon op de consumptie

Het kabinet heeft besloten om volgend jaar de spaarloonregeling af te schaffen en een deel van de daaronder vallende spaartegoeden te deblokken. Wat zijn de gevolgen hiervan voor de particuliere consumptie?

Wat vaak 'het spaarloon' of 'de spaarloonregeling' wordt genoemd, is in werkelijkheid een optelsom van meerdere bedrijfsspaarregelingen. Met de originele spaarloonregeling mogen werknemers 788 euro (in 2002) van hun brutoloon opzij-zetten op een daarvoor bestemde rekening. Over dit bedrag hoeven zij geen belasting en premies te betalen. Voorwaarde is dat de inleg vier jaar wordt vastgezet. Werknemers mogen het gespaarde bedrag onder bepaalde voorwaarden wel tussentijds opnemen, onder andere voor het kopen van een huis, het afsluiten van een lijfrente en bij ontslag. De premiespaarregeling werkt net even anders. Met die regeling kunnen werknemers 526 euro van hun nettoloon — dus niet aftrekbaar — sparen. De werkgever mag er dan maximaal eenzelfde bedrag belastingvrij bijdoen. Sinds de invoering van het spaarloon in 1994 is deze regeling erg populair. Zo'n drie miljoen werknemers maken er gebruik van en de jaarlijkse inleg bedraagt ruim 3 mld euro.

De afschaffing van het spaarloon betekent in de eerste plaats een lastenverzwaring voor gezinnen van ongeveer 1¼ mld euro. Werknemers kunnen niet langer een bedrag in mindering brengen op hun belastbaar inkomen of zij krijgen niet langer een belastingvrij bedrag van hun werkgever. De hogere lasten leiden tot een lagere groei van het beschikbaar gezinsinkomen en zodoende tot een lagere consumptiegroei.

De afschaffing van het spaarloon betekent echter ook dat vanaf volgend jaar niet langer automatisch de inleg op het loon wordt ingehouden. Bovendien worden de gelden die in 2000 en 2001 zijn ingelegd volgend jaar vervroegd vrijgegeven. Lang niet de gehele inleg zal dan echter beschikbaar komen. Meer dan de helft van de werknemers heeft de inleg al eerder gedeblokkeerd voor het afsluiten van een lijfrente of voor het kopen van een huis. In totaal zullen huishoudens volgend jaar door de spaarloonmaatregelen naar schatting over 4½ miljard euro aan extra vrije middelen kunnen beschikken. Hierbij is geen rekening gehouden met het verlies aan liquiditeit als gezinnen gaan sparen voor verlof met de nieuwe levensloopfaciliteit. Natuurlijk zullen gezinnen door de spaarloonmaatregelen na 2003 juist minder liquide middelen tot hun beschikking krijgen.

De extra liquide gelden kunnen op een aantal manieren tot een hogere consumptiegroei leiden. Indien het spaarloon het sparen stimuleerde en de consumptie ontmoedigde dan zou het vervallen van de inleg en de deblokking van bestaande spaartegoeden het omgekeerde kunnen bewerkstelligen. Het fiscale voordeel geldt echter slechts voor een beperkt spaarbedrag, zodat waarschijnlijk bij veel gezinnen de deelname aan het spaarloon heeft geleid tot een verdringing van bestaande besparingen via bijvoorbeeld een gewone spaarrekening. Dit betekent omgekeerd dat het afschaffen van de spaarloonregeling grotendeels tot extra besparingen langs andere wegen zal leiden. Werknemers met een hoge liquiditeitsvoorkeur krijgen door de extra liquide middelen de mogelijkheid om meer te besteden. Dit effect is naar verwachting echter niet groot. Veel deelnemers aan de spaarloonregeling beschikken waarschijnlijk ook over andere spaarrekeningen en over effecten, die tegen lage transactiekosten liquide zijn te maken. Tenslotte kunnen er mensen zijn die denken dat ze plotseling rijker zijn doordat het bedrag op hun salarisrekening opeens hoger uitvalt, om vervolgens hun uitgaven op te schroeven.

In de raming is met een positief liquiditeitseffect op de consumptiegroei gerekend van een ¼%-punt of ongeveer 15% van de extra liquide middelen die door de spaarloonmaatregelen vrijkomen. Het negatieve effect van de lastenverzwaring wordt daardoor voor een deel tenietgedaan. Een kader in hoofdstuk 1 gaat in op de mogelijkheid van een groter liquiditeitseffect.

De bestedingen aan duurzame consumptiegoederen zaten begin dit jaar behoorlijk in de lift, voornamelijk door een forse groei van de aankopen van personenauto's als correctie op de lage verkopen van vorig jaar. Toen stortten de verkopen in door verzadigingseffecten en doordat consumenten eind 2000, in anticipatie op de BTW-verhoging, nog snel een auto hadden gekocht. Andere duurzame consumptiegoederen, zoals kleding, schoeisel, woninginrichting en huishoudelijke artikelen, zaten begin dit jaar fors in de min. De consumptiegroei van duurzame goederen zal volgend jaar nog wat hoger kunnen uitkomen dan dit jaar, maar blijft ook dan nog zeer bescheiden.

De zogenoemde 'vaste lasten', bestaande uit particuliere zorg, huur van woningen, en verbruik van aardgas, laten dit en volgend jaar een robuuste groei zien. De categorie 'overige goederen en diensten' vertoont daarentegen een in historisch opzicht lage groei. Bij de diensten gaf het horecabezoek begin dit jaar een afname te zien, hetgeen waarschijnlijk samenhangt met de relatief sterke prijsverhogingen in die branche.

Voornamelijk door de almaar dalende beurskoersen is het vermogen van gezinnen na 2000, toen de ICT-hausse op haar hoogtepunt was, sterk gedaald. Ook dit jaar hebben de bezitters van aandelenvermogen weer een flinke veer moeten laten. Alleen al in de eerste zes maanden van 2002 daalde het aandelenvermogen met bijna 40 miljard euro. Het netto vermogen als percentage van het beschikbaar inkomen bevindt zich hierdoor weer bijna op hetzelfde niveau als in 1999 (zie tabel 3.2). Dat het vermogen niet nog verder terugviel was te danken aan de aanhoudende waardestijging van het eigen-woningbezit, de belangrijkste vermogenscomponent van gezinnen.

Gezinnen sluiten steeds vaker een tophypotheek af bij het kopen van een eigen huis, maar daar staat tegenover dat steeds minder gezinnen de overwaarde van hun woning verzilveren. Beide ontwikkelingen hebben waarschijnlijk te maken met de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 2001. Sindsdien moeten huizenbezitters namelijk kunnen aantonen dat ze een verhoging van de hypotheek gebruiken voor woningverbetering, willen ze in aanmerking komen voor hypotheekrenteaftrek.² Sinds vorig jaar houden beide effecten elkaar in evenwicht, zodat de uitstaande hypotheekschuld als percentage van het eigen-woningbezit constant bleef.

Vorig jaar is het uitstaande vermogen op spaarrekeningen flink toegenomen en ook begin dit jaar zat de vaart er nog goed in. Sinds vorig jaar vloeit veel minder spaargeld naar beleggingsfondsen. Het barre beursklimaat vergroot de voorkeur voor minder risicovolle beleggingen. Ook leveren met name vermogensgroefondsen door de belastingherziening geen fiscaal voordeel meer op. Gezinnen zijn sinds vorig jaar echter ook een stuk minder gaan

² Zie ook DNB, Vermogensbeheer Nederlandse gezinnen onder de loep, Kwartaalbericht juni 2002, Amsterdam.

consumeren en meer van hun inkomen gaan sparen, waarvan een groot deel op spaarrekeningen terecht zal zijn gekomen. Met het toenemen van de besparingen is het opgenomen consumptief krediet juist afgenomen.

Tabel 3.2 Vermogens van gezinnen, 1997-2002^a

	2001	1997	1998	1999	2000	2001	2002 ^b
	waarde mld euro	% beschikbaar gezinsinkomen					
Liquide financieel bezit	442	188	193	214	211	188	176
Aandelen (beursgenoteerd)	168	77	79	97	92	71	54
Spaargeld	152	60	61	63	63	64	67
Overige ^c	122	51	53	54	56	52	55
Eigen-woningbezit	867	249	266	308	362	368	374
Andere bezittingen ^d	155	71	72	70	70	66	65
Schulden	410	129	140	157	172	174	175
w.v. Hypotheekschulden	318	98	108	123	133	135	137
Netto vermogen	1054	379	391	435	471	447	440
		% liquide financieel bezit					
Schulden		68	72	73	81	93	100
Aandelen		41	41	45	44	38	31
		% eigen-woningbezit					
Hypotheekschulden		39	41	40	37	37	37

^a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

^b Stand juni 2002 als percentage van het gemiddelde beschikbaar inkomen in 2001 en 2002. Benadering aan de hand van onder andere de ontwikkeling van de AEX-index, de huizenprijzen en de hypotheekschulden.

^c Chartaal geld, girale deposito's en obligaties.

^d Aandelen aanmerkelijk belang (= aandelen in niet-beursgenoteerde NV's en BV's), ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

Bron: CBS, DNB en Kadaster (bewerking CPB).

3.1.2 Het effect van dalende beurskoersen op de particuliere consumptie

Sinds het einde van het jaar 2000 dalen de aandelenkoersen gestaag en het tempo van de daling versnelde zelfs in de zomer van dit jaar. Dit gebeurde juist op een moment dat in historisch opzicht relatief veel gezinnen in aandelen hadden belegd. In 1993 was ongeveer 11% van de huishoudens in het bezit van aandelen, terwijl dit percentage volgens een enquête in opdracht van DNB in 2002 is gestegen tot 27%.³ De vraag is wat de gevolgen van de koersdalingen zijn

³ Zie W.A. van den End, J.L. Kakes, M. C. J. van Rooij en A. C. J. Stokman, 2002, Vermogensbeheer Nederlandse gezinnen, DNB onderzoeksrapport WO nr 687.

voor de consumptieve bestedingen van gezinnen. Om hier enig inzicht in te krijgen is het niet alleen van belang te kijken naar de mate van verspreiding van aandelen onder gezinnen, maar ook naar de diverse kanalen waarlangs dalende aandelenkoersen de consumptie kunnen beïnvloeden.

Het meest directe effect is het vermogensverlies dat door huishoudens geleden wordt door de daling van de waarde van hun aandelen. Twee jaar geleden waren de aandelen van gezinnen nog 200 miljard euro waard. Naar schatting is de waarde van dit aandelenbezit medio dit jaar teruggelopen tot circa 130 miljard euro. Op korte termijn zouden gezinnen ertoe over kunnen gaan om deze vermogensverliezen gedeeltelijk te compenseren door meer te gaan sparen. Eind jaren negentig werden de vermogenswinsten deels consumptief aangewend, hetgeen in 2000 zelfs resulteerde in een negatieve spaarquote. Nu deze vermogenswinsten door de daling van de beurskoersen deels zijn verdampt, kan dit de consumptie neerwaarts beïnvloeden. Op de lange termijn wordt de consumptie vooral bepaald door de contante waarde van de verwachte inkomensstromen. De huidige koersfluctuaties zijn dan alleen van belang voor zover ze een permanente daling van deze toekomstige inkomensstromen signaleren.

Een forse daling van de beurskoersen kan tot problemen leiden als de aandelen met leningen zijn gefinancierd. Dit is bijvoorbeeld het geval indien de aandelen zijn gefinancierd via de overwaarde van de eigen woning of deel uitmaken van een beleggingshypotheek. In maart 2002 was ongeveer 20% van het totale hypotheekbedrag een beleggingshypotheek. De maandlast bij een beleggingshypotheek bestaat uit een rentedeel en een premiedeel. Het premiedeel wordt belegd, met de bedoeling om met de opbrengst daarvan de schuld aan het einde van de looptijd af te lossen. Bij de berekening van het premiedeel wordt vaak uitgegaan van een jaarlijks rendement van 8%. Aangezien een dergelijk rendement niet gegarandeerd is, kan te zijner tijd onvoldoende kapitaal zijn opgebouwd om de schuld af te lossen. De aanhoudende daling van de beurskoersen kan dan ook voor geldverstrekkers aanleiding zijn om het premiedeel, dat overigens slechts circa 20% bedraagt van de netto maandlasten, te verhogen. Het hangt echter van de overeengekomen hypothecaire voorwaarden af of dit opgelegd wordt of dat een voorstel ter aanpassing van de premie wordt gedaan. Ter financiering van eventuele bijstortingen zou de consument kunnen besluiten om extra te sparen. Aangezien deze contracten in het algemeen een lange looptijd hebben (van 20 à 30 jaar) en de populariteit van deze hypotheekvorm pas van de laatste jaren dateert, is het niet aannemelijk dat dit effect op korte termijn een grote betekenis krijgt.

Gezinnen kunnen ook indirect beleggen, via de contractuele besparingen bij verzekeraars en pensioenfondsen. Veel pensioenfondsen beleggen hun vermogen deels in aandelen. Het rendement kan worden gebruikt om de pensioenpremie lager te houden. Koersdalingen kunnen leiden tot hogere pensioenpremies voor gezinnen en dus tot een verlies aan koopkracht. Een alternatief is dat pensioenfondsen besluiten te korten op de (indexatie van) lopende uitkeringen,

Gevoeligheid voor dalende beurskoersen

Voor wat het aandelenbezit van huishoudens betreft behoort Nederland tot de middenmoot. In 1997 bedroeg het bezit van beursgenoteerde aandelen van gezinnen ongeveer 75% van het beschikbaar inkomen. In het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten is het aandelenbezit hoger, met respectievelijk 90% en 100% van het beschikbaar inkomen, maar in continentaal Europa beduidend lager, variërend van 15% in Frankrijk tot 35% in Italië.^a

De OESO heeft voor een aantal grote landen de gevoeligheid van de consumptie en de productie voor een daling van de aandelenkoersen onderzocht.^b De onderstaande tabel geeft de gecumuleerde volume-effecten weer van een aandelenkoersdaling met 20% in de afzonderlijke landen. Met de verbondenheid tussen landen via de internationale handel is hier, in tegenstelling tot de onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1, geen rekening gehouden. Daarnaast is in het OESO-onderzoek geen rekening gehouden met de indirecte gevolgen via aanpassingen van pensioenpremies. Gelet op de middenpositie die Nederland inneemt ten aanzien van het aandelenbezit van huishoudens, is het aannemelijk dat ook de gevoeligheid van de consumptie in Nederland zich bevindt tussen die in de VS en het VK enerzijds en die in de drie continentaal-Europese landen anderzijds. Rekeninghoudend met het open karakter van de Nederlandse economie, zullen de gevolgen voor de productie in ons land kunnen meevallen. In Nederland beslaat de particuliere consumptie ongeveer de helft van het BBP, in de Verenigde Staten is dit maar liefst tweederde. Daarbij komt dat in ons land een relatief groot deel van de consumptie direct of indirect wordt ingevoerd, wat het productieverlies verder beperkt. Daar staat tegenover dat indien een daling van aandelenkoersen leidt tot een lagere wereldhandelsgroei, waarmee in de onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1 is gerekend, de Nederlandse economie via de uitvoer juist weer harder zal worden getroffen.

Volume-effecten van een daling van de aandelenkoersen met 20%

	Particuliere consumptie		Bruto binnenlands product	
	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 1	Jaar 2
	gecumuleerde afwijkingen in %			
Duitsland	- 0,2	- 0,4	- 0,1	- 0,2
Frankrijk	- 0,3	- 0,2	- 0,1	- 0,1
Italië	- 0,1	- 0,2	0,0	- 0,1
Verenigd Koninkrijk	- 0,2	- 1,0	0,0	- 0,4
Verenigde Staten	- 1,2	- 1,1	- 0,8	- 0,8

^a Zie L. Boone, C. Giorno en P. Richardson, 1998, Stock market fluctuations and consumption behaviour: some recent evidence, Economics Department Working Papers No. 208, OESO, Parijs.

^b Zie OECD Economic Outlook, december 1998, No. 64.

hetgeen de consumptie door pensioengerechtigden zal verminderen, dan wel tot ontsparing zal leiden. In paragraaf 4.1.2. wordt nader ingegaan op het effect van aandelenkoersen op pensioenpremies en indexatie van pensioenuitkeringen. Bij een groot deel van de koopsompolissen en lijfrenteverzekeringen, waarvan de inleg ook (gedeeltelijk) in aandelen is belegd, neemt in geval van blijvend lagere koersen de toekomstige uitkering in waarde af. Dit zou voor sommige verzekerden aanleiding kunnen zijn om juist meer te gaan sparen.

Het is lastig de genoemde effecten van de beurskoersontwikkeling te kwantificeren. Daar komt bij dat koersdalingen ook psychologische effecten kunnen hebben. Heftige koersdalingen kunnen het vertrouwen in de economie en daarmee de koopbereidheid van consumenten aantasten. Dit zogenoemde vertrouwenskanaal speelt niet alleen bij consumenten met aandelenvermogen, maar ook bij consumenten die geen aandelen bezitten⁴. Onderzoek toont aan dat een sterke koersdaling ongeveer twee maanden later gevolgd wordt door een daling van het consumentenvertrouwen⁵, maar hoe dit uiteindelijk uitwerkt op de consumptie is onduidelijk. Zelfs het effect van het directe vermogensverlies op de bestedingen is moeilijk empirisch te onderbouwen. Dit komt niet alleen doordat dalingen van het aandelenvermogen van deze omvang zich in de na-oorlogse periode niet eerder hebben voorgedaan, maar ook doordat wijdverbreid aandelenbezit onder particulieren een recent fenomeen is, zodat nog onvoldoende informatie beschikbaar is om de verbanden adequaat empirisch te bepalen. Waarschijnlijk hebben koersfluctuaties een asymmetrisch effect. Het is aannemelijk dat gezinnen bij een ongunstige vermogensontwikkeling hun consumptie sneller en sterker neerwaarts aanpassen dan dat ze in tijden van vermogensgroei hun bestedingen opvoeren. Om deze asymmetrie goed in kaart te krijgen zijn gegevens over een langere periode met meerdere stijgingen en dalingen nodig.

3.1.3 Woningbouw

In 2002 daalt het volume van de investeringen in woningen naar verwachting met ½%, voornamelijk als gevolg van de afname van de nieuwbouwproductie. Dit betekent een continuering van de dalende trend van de afgelopen jaren. In een periode van 5 jaar is de jaarlijkse nieuwbouwproductie met circa 20 000 stuks afgenomen (zie figuur 3.2).

De daling betreft met name (sociale) huurwoningen. In de afgelopen vijf jaar is het aantal nieuw opgeleverde huurwoningen gehalveerd. Dit is ten dele het gevolg van het doorsnijden van de subsidieband tussen het Rijk en de woningcorporaties. Bij de zogenoemde bruteringsoperatie in 1995 zijn de leningen en de nog te verkrijgen subsidies tegen elkaar weggestreept. Financiële tekorten van woningcorporaties bij nieuwbouwprojecten worden niet langer door de overheid gesubsidieerd en worden nu gedeeltelijk vereffend in de grondexploitatie van koopwoningen. Hierdoor bestaat de prikkel om het aandeel sociale nieuwbouw in een gebiedsontwikkelingsproject te beperken.

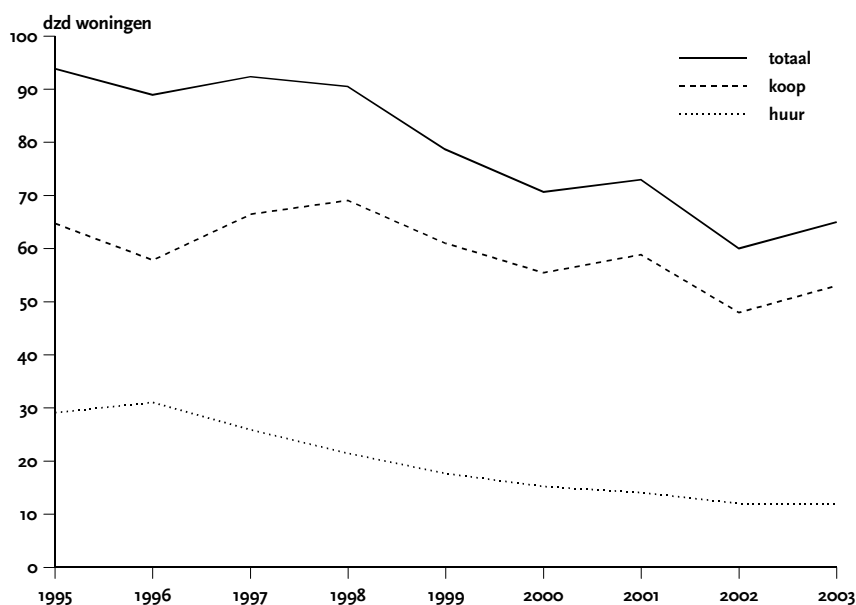
Daarnaast heeft in de afgelopen jaren ook een verschuiving plaatsgevonden in de vraag van huur- naar koopwoningen als gevolg van de stijgende welvaart en de in historisch opzicht lage renteniveaus. Deze verschuiving uitte zich niet in een toename van het aantal nieuwe

⁴ Zie W.J. Jansen en N.J. Nahuis, juli 2002, The Stock Market and Consumer Confidence: European Evidence, *Journal of Economic Literature*.

⁵ Zie J.J. Capel en W.J. Jansen, 2001, De aandelenmarkt en de reële economie, Financiële en Monetaire Studies, NIBE-SVV.

koopwoningen. Wel zijn de nieuwe koopwoningen groter en luxueuzer geworden. Zo is de inhoud van een gemiddelde koopwoning in de periode 1995-2000 met ruim 11% toegenomen en zijn de reële bouwkosten per koopwoning in dezelfde periode met ruim 7% gestegen. Het aandeel van koopwoningen in de bouwproductie is toegenomen, hetgeen aansluit bij de doelstellingen zoals die geformuleerd zijn in de Nota Wonen.

Figuur 3.2 Productie nieuwbouwwoningen, 1995-2003

Naast de eerder genoemde factoren speelt ook verdringing door de investeringen in bedrijfsgebouwen een rol bij de daling van de nieuwbouwproductie van woningen. De markt van bedrijfsgebouwen is veel conjunctuurgevoeliger, terwijl het in voorraad houden van woningbouwprojecten in een gerestringeerde woningmarkt voor bouwbedrijven financieel niet ongunstig is. Bovendien kan met uitstel van woningbouwprojecten de continuïteit in de bedrijfsvoering voor een langere periode worden verzekerd. In het verleden ging een stijging van de investeringen in bedrijfsgebouwen dan ook meestal gepaard met een daling van de woningbouwproductie. Een dergelijke situatie deed zich voor in de tweede helft van de jaren negentig. Na een daling gedurende enkele jaren namen de investeringen in bedrijfsgebouwen in 1998 fors toe, wat gepaard ging met een afname van de nieuwbouwproductie.

In 2002 wordt de daling van het aantal nieuw te bouwen woningen waarschijnlijk ten dele gecompenseerd door een toename van de herstel- en verbouwactiviteiten. Woningcorporaties en consumenten besteden naar verwachting meer aan het opknappen en verbeteren van hun woningen. Vooral woningcorporaties leveren behoorlijk wat inspanningen om een deel van hun woningvoorraad weer up-to-date te krijgen. Dit effect wordt versterkt door de spanning die in

delen van de sociale huurmarkt bestaat, waardoor een deel van de sloopplannen is ingetrokken en gekozen is voor renovatie. Tevens wordt de daling van de investeringen in woningen getemperd door de verwachte stijging van het volume van de overdrachtskosten, als gevolg van stijgende verkopen van bestaande woningen.

De investeringen in bedrijfsgebouwen nemen ook dit jaar, ondanks de verslechterde conjuncturele situatie, naar verwachting toe. Aanvang van de bouw van de bedrijfsgebouwen die nu worden opgeleverd vond plaats in een tijd waarin de economische groei en de vooruitzichten nog gunstig waren.

De druk op de capaciteit van de woningbouwsector blijft in 2002 mede door de verdringing van de investeringen in bedrijfsgebouwen dan ook nog steeds bestaan, zodat de afzetprijzen ook dit jaar weer zullen stijgen. Daarnaast stijgt het gemiddeld bedrag aan overdrachtskosten door de prijsstijging van de bestaande woningvoorraad. Verwacht wordt dat in 2002 de prijs van de investeringen in woningen met 4½% zal toenemen.

	2000	2001	2002	2003
	niveaus in dzd			
Verleende bouwvergunningen	78,5	62	65	70
w.v. huur	14,5	11	10	12½
koop	64,0	51	55	57½
	volumemutaties in %			
Investerings in woningen (=1+2+3)	- 0,4	- 1,2	- ½	3½
1) bijdrage nieuwbouw (= a+b+c)	0,8	- 1,7	- 2¼	2¾
a) aantal woningbouwvergunningen	- 0,5	- 3,3	- 4	2
b) kwaliteit	2,0	2,5	2¾	1½
c) overige factoren (weer, marge architecten etc.)	- 0,7	- 0,9	- 1	- ¾
2) bijdrage herstel en verbouw	0,5	1,2	¾	¾
3) bijdrage overdrachtskosten	- 1,7	- 0,7	1	0
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,1	5,9	5½	5½

Verwacht wordt dat volgend jaar de investeringen in woningen met 3½% toenemen. Door de verwachte daling van de investeringen in bedrijfsgebouwen komt capaciteit vrij, die in de nieuwbouwproductie kan worden ingezet. Daarnaast zullen herstel- en verbouwactiviteiten aan de groei blijven bijdragen. Het volume van de overdrachtskosten (verkopen) zal naar verwachting stabiliseren.

Naar verwachting zal in 2003 de prijsstijging van de investeringen in woningen 4% bedragen. De druk op de productiecapaciteit van de woningbouwsector zal dan enigszins

afnemen, maar blijft nog steeds aanwezig. De prijsstijging van bestaande woningen zwakt naar verwachting verder af, maar blijft nog steeds boven de geraamde inflatie liggen.

3.1.4 Investerings

De tegenvallende conjunctuur heeft het enthousiasme van bedrijven om te investeren danig getemperd. Vorig jaar kwam met een daling van ruim 2% een einde aan een periode van zes jaar waarin de bedrijfsinvesteringen uitbundig toenamen. Dit jaar zal naar verwachting sprake zijn van een volumedaling in dezelfde orde van grootte ($-2\frac{1}{4}\%$). In de energiesector wordt voor dit jaar een sterke toename van de investeringen verwacht, zodat het beeld voor alleen de conjunctuurgevoelige investeringen, waarbij de energiesector buiten beschouwing wordt gelaten, nog somberder is. De conjunctuurgevoelige investeringen dalen dit jaar naar verwachting met $5\frac{3}{4}\%$. Deze afname is minder sterk dan in de vorige periodes van laagconjunctuur. In 1993 en 1981 namen de conjunctuurgevoelige investeringen met ongeveer 10% af.

In de projectie ligt nog geen uitbundig herstel van de investeringsgroei besloten. Volgend jaar is het volume van de investeringen, exclusief woningen, naar verwachting even groot als dit jaar.

Tabel 3.4 Aspecten investeringen van bedrijven, 1999-2003

	2001	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Machines en computers	23,4	9,0	2,9	- 5,2	- 2½	- 1
Bedrijfsgebouwen	13,6	10,6	6,1	5,3	2½	- 3
Wegvervoermiddelen	5,8	19,6	- 6,3	- 6,7	- 15¼	1
Overige vervoermiddelen	1,4	- 13,2	71,8	- 16,9	- 13¼	9½
Immateriële activa	6,2	7,2	7,6	2,7	- 2½	5¾
Totaal exclusief woningen	56,5	9,8	4,0	- 2,1	- 2¼	0
w.o. conjunctuurgevoelig ^a	51,7	13,5	2,8	- 1,6	- 5¾	- ½
		%				
Cash flow ^b		124	124	125	121	126
Investeringsquote ^c		19,5	19,4	18,6	17¾	17½

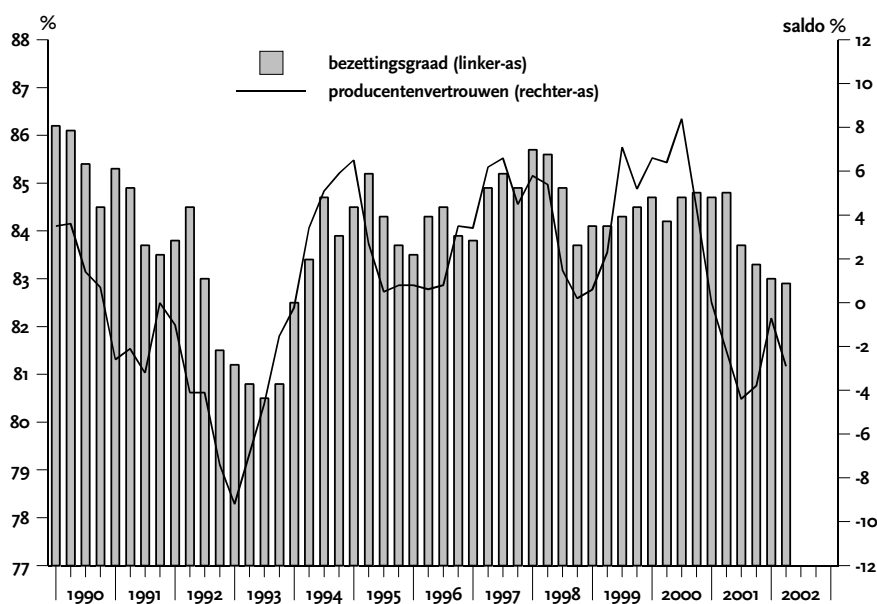
^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.
^b Afschrijvingen en winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Het niveau van de investeringen wordt in belangrijke mate bepaald door de verwachte ontwikkeling van de productie. Sinds vorig jaar is de economische groei fors teruggevallen. Als

de economische groei laag is, is voldoende productiecapaciteit beschikbaar om aan de vraag te voldoen en bestaat derhalve minder reden om te investeren in extra productiecapaciteit. Vorig jaar daalde de bezettingsgraad van het machinepark in de industrie met 1,5%-punt en in de eerste helft van dit jaar zette deze daling door tot een niveau van 82,9% in juni, het laagste peil sinds 1993 (zie figuur 3.3). Door de negatieve ontwikkelingen zijn de ondernemers pessimistisch gestemd. De indicator van het vertrouwen van Nederlandse industriële ondernemers in de economie was in de eerste helft van het jaar negatief. De sombere stemming drukt naar verwachting de investeringsgroei dit jaar.

Naast de tegenvallende conjunctuur is de verwachte terugval van de winstgevendheid een belangrijke oorzaak van de dalende investeringen. Naarmate ondernemers minder winst maken zullen zij trachten kosten te besparen, bijvoorbeeld door het uitstellen van investeringen. Dit heeft een neerwaarts effect op de vraag naar kapitaalgoederen. De rentabiliteit op het eigen vermogen zakt dit jaar naar verwachting tot 5% (zie tabel 3.11), het laagste niveau sinds begin jaren tachtig. De cash-flow-quote, de verhouding tussen winsten plus afschrijvingen en investeringen, komt dit jaar naar verwachting uit op 121.

Figuur 3.3 Bezettingsgraad industrie en producentenvertrouwen, 1990-2002

Voor dergelijke lage niveaus moet eveneens worden teruggegaan naar begin jaren tachtig. In 1995 bedroeg deze quote nog bijna 150. Aangezien de lonen zich ten opzichte van de prijzen ongunstig blijven ontwikkelen, zal de cash-flow-quote ook dit jaar naar verwachting nog dalen. De lage winstverwachting heeft ook volgend jaar nog een remmende invloed op de investeringen, omdat de winst de investeringen met enige vertraging beïnvloedt.

De in historisch opzicht relatief lage cash-flow-quote betekent dat investeringen moeilijker kunnen worden gefinancierd uit de eigen winsten. Ingehouden winsten zijn de belangrijkste financieringsbron van bedrijven. Echter, een gedeelte van de winst moet worden uitgekeerd aan aandeelhouders, gebruikt worden om de schulden af te lossen en voor investeringen in het buitenland. De lage cash-flow-quote is des te knellender omdat ook de andere financieringsbronnen momenteel betrekkelijk weinig soelaas kunnen bieden. De aandelenkoersen dalen sinds vorig jaar gestaag en in de afgelopen maanden versnelde deze daling zelfs aanzienlijk. In een dergelijk klimaat is de emissie van aandelen niet aantrekkelijk, zodat langs deze weg nauwelijks eigen vermogen kan worden aangetrokken. Investeringen kunnen ook gefinancierd worden door middel van leningen. Banken zijn op dit moment echter terughoudender met het verstrekken van kredieten dan in de afgelopen jaren. Slechte resultaten in met name de ICT-sector hebben banken voorzichtiger gemaakt. Dit sombere klimaat leidt ertoe dat de bedrijfsinvesteringen ook volgend jaar naar verwachting niet zullen groeien.

De dynamiek in de investeringsontwikkeling is scherp terug te zien in de investeringen in wegvervoermiddelen. Al in 2000 werden daar verzadigingseffecten zichtbaar, hetgeen resulteerde in een daling in zowel 2000 als 2001 met ruim 6%. Dit jaar wordt deze trend versterkt door de tegenvallende conjunctuur en dalen de investeringen in vervoermiddelen naar verwachting nog veel sterker. Voor volgend jaar is een klein herstel geraamd als gevolg van de weer iets aantrekkende conjunctuur en de sterke dalingen van de afgelopen jaren. Ook de investeringen in de overige vervoermiddelen, zoals vliegtuigen, schepen en treinstellen, ontwikkelen zich naar verwachting dit jaar ongunstig. De investeringen in dit type activa fluctueren in de regel nogal sterk. In 2000 zijn er naar verhouding veel vliegtuigen afgeleverd bij de Nederlandse luchtvaartmaatschappijen. Het investeringsniveau van vorig jaar bleef daar bij achter en ook voor dit jaar zijn minder investeringen in vliegtuigen gepland. Wel is gerekend met de aanschaf van extra treinen door de Nederlandse Spoorwegen. De investeringen in overige vervoermiddelen nemen dit jaar naar verwachting dan ook minder sterk af dan vorig jaar. Komend jaar zullen de investeringen door de Nederlandse Spoorwegen waarschijnlijk worden voortgezet om de nog steeds bestaande capaciteitskrapte te verlichten. Bovendien staan voor de komende tijd ook weer extra investeringen in vliegtuigen gepland. Samen met de licht aantrekkende conjunctuur zorgt dit voor een geraamde investeringsgroei in overige vervoermiddelen van 9½%.

In machines en computers wordt dit jaar naar verwachting minder geïnvesteerd dan vorig jaar. De verwachte afname is minder groot dan vorig jaar, maar dit is uitsluitend te danken aan de oplevering van enkele grote projecten in de chemiesector. De investeringen in computers dalen dit jaar naar verwachting juist sterker dan vorig jaar. De ICT-sector is relatief conjunctuurgevoelig gebleken en in de loop van 2001 zijn de investeringen in deze sector sterk

teruggevallen. Gezien de huidige malaise in de telecombranche is het niet te verwachten dat de investeringen van deze sector snel weer zullen aantrekken. In het eerste kwartaal van dit jaar is ook veel minder geïnvesteerd in computers door de bedrijfstakken speur- en ontwikkelingswerk en de overige zakelijke dienstverlening. Deze bedrijfstakken zijn vrij gevoelig voor de conjunctuurschommelingen. Als het slechter gaat wordt vaak het eerst op R&D- en consultancy-activiteiten bezuinigd. Verder is het waarschijnlijk dat er bij de aanschaf van computers enige verzadigingseffecten optreden, na de hoge groeicijfers aan het einde van de jaren negentig.

3.1.5 Buitenlandse handel

De verwachtingen voor de ontwikkeling van de buitenlandse handel zijn nog weinig optimistisch. Sommige signalen, zoals het producentenvertrouwen in Duitsland en de voorlopende indicatoren van de economische groei in de Verenigde Staten en Europa, wijzen op enig herstel in de tweede helft van dit jaar, maar van uitbundige groei lijkt vooralsnog geen sprake. Naar verwachting neemt het volume van de totale uitvoer van goederen, ongerekend energie, dit jaar toe met 1¼%, terwijl voor volgend jaar een groei van 5¾% wordt geraamd.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	7,8	5,0	12,3	0,9	1¼	5¾
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	3,1	3,3	10,8	-0,8	-¾	2¼
w.v. volume wederuitvoer	15,5	7,6	14,4	3,2	3¾	10¼
Relevant wereldhandelsvolume	8,1	4,8	10,5	1,7	2¾	7¾
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	-5,0	-1,5	0,3	-2,5	-3½	-5½
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	-1,3	1,4	2,0	-1,3	-2	-2¼
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	1,3	-2,1	-5,4	1,0	2	2¼

De positieve groeicijfers dit jaar voor de totale uitvoer zijn uitsluitend te danken aan de ontwikkeling van de wederuitvoer. Er is sprake van wederuitvoer als goederen in Nederland worden ingevoerd en zonder of eventueel na een kleine bewerking weer worden uitgevoerd. Het volume van de wederuitvoer van goederen neemt dit jaar naar verwachting toe met 3¾%. In historisch perspectief is dit een bescheiden groeicijfer, wat veroorzaakt wordt door de dit jaar nog geringe groei van de relevante wereldhandel. In het kielzog van de aantrekkende wereldeconomie wordt voor volgend jaar een toename van de wederuitvoer van meer dan 10% geraamd.

Het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen neemt dit jaar naar verwachting af met ¾%. Volgend jaar is er sprake van een bescheiden groei van 2¼%.

Nederlandse bedrijven zijn niet in staat volledig te profiteren van het verwachte aantrekken van de wereldhandel in de projectieperiode. Een indicator hiervoor is de marktprestatie, die gedefinieerd is als de volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer minus de toename van de wereldhandel. De marktprestatie van de binnenslands geproduceerde uitvoer is dit jaar naar verwachting $-3\frac{1}{2}\%$, terwijl zij volgend jaar zelfs $-5\frac{1}{2}\%$ bedraagt. Dergelijke negatieve marktprestaties zijn voor Nederland uitzonderlijk. Dit betekent dat de Nederlandse exportsector flink marktaandeel verliest. Dit komt vooral door een fors verslechterde prijsconcurrentiepositie.

Tabel 3.6 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Nederland						
Loonsom per werknemer ^a	3,8	3,9	4,9	4,9	5	4 $\frac{1}{4}$
Arbeidsproductiviteit	2,4	2,5	4,9	0,0	1 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{4}$
Arbeidskosten per eenheid product	1,4	1,4	0,0	4,9	3 $\frac{1}{2}$	1
Euroconcurrenten						
Loonsom per werknemer ^a	2,1	2,9	3,3	3,1	3 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
Arbeidsproductiviteit	3,2	2,4	4,7	-0,3	1 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	0,1	0,1	-	-	-	-
Arbeidskosten per eenheid product	-1,1	0,4	-1,3	3,4	2	- $\frac{3}{4}$
Niet-euroconcurrenten						
Loonsom per werknemer ^a	3,9	2,5	2,8	3,0	2 $\frac{1}{2}$	4
Arbeidsproductiviteit	2,2	3,7	5,5	1,1	3 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{3}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	2,4	-4,6	-11,3	2,0	3 $\frac{3}{4}$	4 $\frac{3}{4}$
Arbeidskosten per eenheid product	-0,8	3,7	9,8	0,0	-4 $\frac{1}{2}$	-5 $\frac{1}{4}$
Alle concurrenten						
Loonsom per werknemer ^a	3,0	2,7	3,1	3,1	3	3 $\frac{3}{4}$
Arbeidsproductiviteit	2,7	2,9	4,7	0,3	2 $\frac{1}{4}$	4 $\frac{1}{4}$
Effectieve wisselkoers gulden resp. euro	1,3	-2,1	-5,4	1,0	2	2 $\frac{1}{4}$
Arbeidskosten per eenheid product	-1,0	2,0	4,1	1,7	-1	-3

^a In nationale valuta.

Een belangrijke indicator voor de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie in Nederland vergeleken met die bij onze concurrenten. Naast de ontwikkeling van de arbeidskosten en de arbeidsproductiviteit speelt voor de concurrentie met de landen buiten de eurozone de koers van de euro een belangrijke rol. In de eerste helft van dit jaar is de waarde van de euro ten opzichte van de dollar fors gestegen. Producten uit het eurogebied worden daardoor duurder vergeleken met die uit de Verenigde Staten. De Nederlandse economie is op de korte termijn gevoeliger voor fluctuaties in de dollarkoers dan de grote economieën in het

eurogebied (zie CEP 2002, paragraaf 3.3.5). In de projectie ligt besloten dat de koers van de euro volgend jaar nog iets verder zal toenemen, waardoor de Nederlandse concurrentiepositie verder erodeert.

De voor de prijsconcurrentiepositie ongunstige wisselkoersontwikkeling versterkt de negatieve invloed van de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product. Sinds 1998 stijgen de lonen per werknemer in de verwerkende industrie in Nederland aanzienlijk sterker dan bij de concurrenten. Dit hoeft niet per se te leiden tot een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. Indien de sterke stijging van de lonen samengaat met een hogere arbeidsproductiviteitsgroei, nemen de arbeidskosten per eenheid in Nederland niet toe vergeleken met die van concurrenten. Hiervan is echter geen sprake; vorig jaar nam de arbeidsproductiviteit in de verwerkende industrie zelfs helemaal niet toe, wat samen met een relatief forse stijging van de lonen leidde tot een toename van de arbeidskosten per eenheid product met bijna 5%. Voor dit en volgend jaar ligt in de projectie besloten dat de arbeidskosten per eenheid product veel minder zullen stijgen, vooral dankzij een verbetering van de arbeidsproductiviteit. Echter, bij de concurrenten zal naar verwachting sprake zijn van een daling van de arbeidskosten gemeten in euro's, zodat de prijsconcurrentiepositie verder verslechtert. Derhalve blijft het marktaandeel van Nederlandse exporteurs voorlopig onder druk staan.

De volume-ontwikkeling van de invoer volgt in grote lijnen die van de uitvoer. Dit is bijna per definitie het geval bij de invoer ten behoeve van de wederuitvoer, maar ook goed waarneembaar bij de invoer van grondstoffen en halffabrikaten. Door de tegenvallende conjunctuur neemt de invoer van grondstoffen en halffabrikaten dit jaar iets af. Pas volgend jaar neemt deze invoer met het aantrekken van de wereldeconomie naar verwachting weer toe met 2½%.

Door de lage consumptiegroei is ook de toename van de invoer van consumptiegoederen dit jaar gering. De invoer van investeringsgoederen daalt zelfs, onder invloed van de inzakkende investeringen. Daarnaast speelt dit en volgend jaar ook prijssubstitutie een belangrijke rol. Naar verwachting dalen de prijzen van ingevoerde producten, mede door de duurder euro, dit jaar aanzienlijk. Hierdoor wordt vaker gekozen voor buitenlandse in plaats van binnenlandse producten. Het relatief duurder worden van in Nederland geproduceerde goederen en diensten heeft dus niet alleen via een lagere uitvoer een neerwaarts effect op de productiegroei, maar ook via een grotere invoer.

3.1.6 Productie

De groei van het BBP is vorig jaar behoorlijk afgenomen en begin dit jaar teruggezakt tot ¼% vergeleken met dezelfde periode verleden jaar (zie tabel 3.7). Van kwartaal op kwartaal gerekend is er volgens de voorlopige kwartaalcijfers van het CBS al sinds het eerste kwartaal van 2001

nauwelijks nog een toename van de productie geweest. Tot een recessie in formele zin, met negatieve groeicijfers in twee achtereenvolgende kwartalen, is het echter niet gekomen. De neergang heeft zich over de hele linie voltrokken. Het meest werd de uitvoer getroffen, waar een omslag optrad van een groei van boven de 10% gemiddeld in 2000 tot een absolute daling in de tweede helft van 2001 en de eerste helft van 2002. De investeringen vertonen sinds begin vorig jaar al een krimp. De bestedingen van gezinnen zijn nog wel blijven toenemen met 1 à 1½% per jaar, maar dat is beduidend minder is dan de 3 à 4% toename per jaar in de periode 1996-2000.

In de huidige projectie ligt besloten dat de BBP-groei ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar in de eerste helft van dit jaar het dieptepunt heeft bereikt. In de daaropvolgende halfjaarsperioden zal de groei naar verwachting telkens wat hoger uitkomen, hetgeen voornamelijk samenhangt met de aantrekkende groei van de uitvoer. De werkgelegenheidsgroei reageert zoals gewoonlijk met enige vertraging op de productiegroei en komt in de eerste helft van volgend jaar tot stilstand.

Afgemeten aan de omvang van de productiegroei lijkt het conjuncturele dieptepunt zich in de eerste helft van dit jaar te bevinden. Er zijn echter meerdere methodes om een dergelijk dieptepunt te definiëren. In een apart kader wordt op deze problematiek ingegaan.

Tabel 3.7 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 2001-2003

	2001			2002			2003		
	I	II		I	II		I	II	
	volumemutaties in % ^a								
Particuliere consumptie	1¼	1¼	1½	1	1½	1¼	1	1½	1¾
Investeringen in woningen	-1¼	-½	3½	-2½	¼	-¼	-¾	1¾	5¼
Overige bedrijfsinvesteringen	-2	-2¼	0	-1¾	-2½	-2¼	-2¼	-¼	0
Uitvoer van goederen, excl. energie	1	1¼	5¾	5	-3	-1¾	4½	5	6½
Overheidsbestedingen	3½	2¼	½	3	3¾	2¼	2	1	¼
Invoer van goederen	1½	1¾	5¾	5	-2	-1¾	5½	5½	5¾
Bruto binnenlands product	1¼	½	1½	1½	1	¼	¾	1¼	1½
Werkgelegenheid (personen)	2	½	-¼	2¼	1¾	¾	¼	0	-¼

^a Ten opzichte van de overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

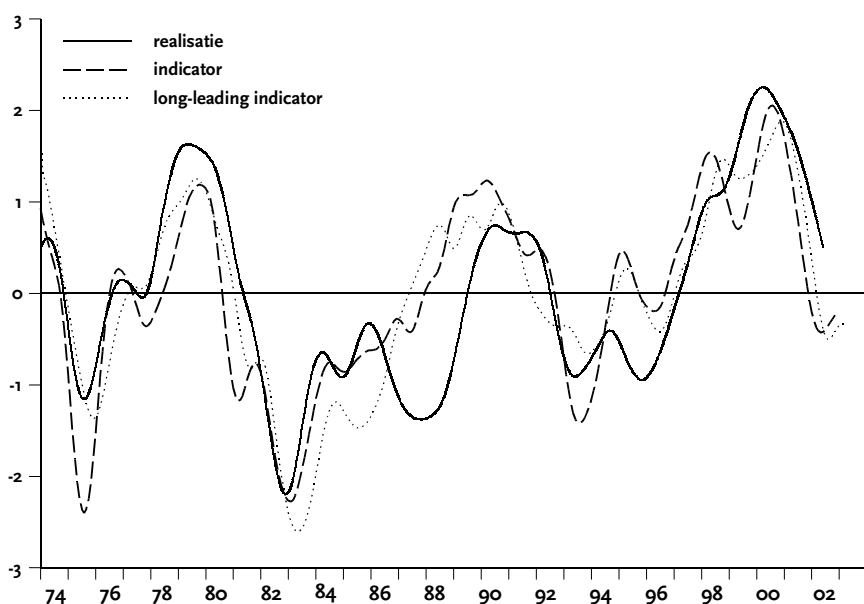
Voorlopende indicatoren schetsen voor de tweede helft van dit jaar een gemengd beeld. Internationale indicatoren en indicatoren voor de Nederlandse industrie wijzen al enige maanden op een opgaande trend. De stijgende lijn bij zowel het Nederlandse als het Duitse producentenvertrouwen vertoonde in het tweede kwartaal echter een hapering. Deze ontwikkeling ondersteunt de verwachting dat de uitvoer in de tweede helft van dit jaar weer positieve groei te zien zal geven, maar dat van dubbele groeicijfers, zoals in 2000, vooralsnog geen sprake zal zijn. Voor de binnenlandse bestedingen is nog geen kentering ten goede te

merken. Vooral de forse afname van de koopbereidheid van gezinnen, in combinatie met de volatiliteit van de beurskoersen, is reden om over de bestedingen van gezinnen niet al te optimistisch te zijn. Ook voor de investeringen en de bouwproductie staan de indicatoren (nog) niet op groen. Per saldo suggereert de CPB-conjunctuurindicator, die volgens de ‘output gap benadering’ is geconstrueerd (zie kader), dat het dieptepunt medio dit jaar bereikt zou kunnen zijn en dat in de tweede helft van dit jaar de groei zal aantrekken. Reeksen die wat verder voorlopen bevestigen dat signaal echter nauwelijks. De long-leading indicator loopt aanvankelijk wel op, maar deze stijging vlakkt in de eerste maanden van volgend jaar af, vooral door de ongunstige ontwikkeling van de koopbereidheid en de aandelenkoersen.

Hoewel de CPB-conjunctuurindicator bedoeld is als indicator voor de BBP-groei, is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie ervan, omdat er geen deelindicatoren in zijn opgenomen voor de collectieve sector. In de projectie ligt besloten dat de bijdrage van de overheidsbestedingen aan de BBP-groei in de komende periode zal verminderen. Het optimisme van de aarzeland opgaande lijn in figuur 3.4, die suggereert dat de BBP-groei in de komende kwartalen al weer wat groter zal zijn dan trendmatig, dient om die reden dan ook te worden gerelativeerd. In de projectie blijft de BBP-groei in de komende maanden nog ver verwijderd van het trendmatige tempo.

Figuur 3.4 CPB-conjunctuurindicator, 1974-2003^a

^a De realisatie en de indicatoren hebben betrekking op de verhouding tussen het actuele en trendmatige niveau van het BBP-volume.

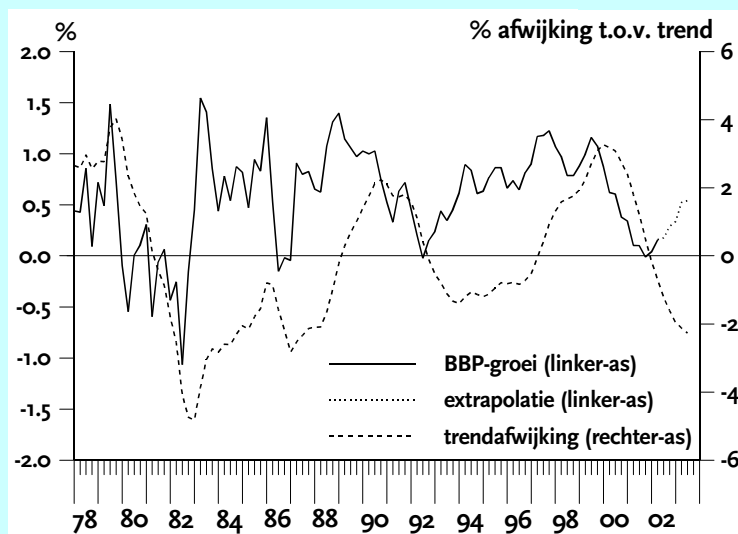
Volgend jaar is de BBP-groei grotendeels gebaseerd op de buitenlandse afzet en niet op de binnenlandse vraag (zie tabel 3.8). Vorig jaar en dit jaar zorgden de overheidsbestedingen ervoor

Wat is het dieptepunt van de conjunctuur?

Hoewel er vaak wordt gesproken over hét dieptepunt van de conjunctuur, zijn daarvan meerdere definities in omloop. In de praktijk zijn er twee veelgebruikte definities, die tot verschillende uitkomsten leiden. In de eerste definitie wordt gekeken naar de seizoengecorrigeerde kwartaal-op-kwartaal groeicijfers van het BBP-volume. Het dieptepunt bevindt zich dan in het kwartaal met de laagste groei en is betrekkelijk eenvoudig te bepalen. Tegenover de eenvoud staat echter een belangrijk nadeel. Na het kwartaal met de laagste groei kan de groei nog langere tijd laag blijven, zodat de overcapaciteit in de economie nog verder toeneemt.

In de literatuur wordt ter ondervanging van dit nadeel veelal gekozen voor een alternatieve definitie, waarbij het dieptepunt zich bevindt in die periode waarin het feitelijke productieniveau het meest achterblijft bij het trendmatige niveau. Dit betekent dat het dieptepunt pas is bereikt als de productie weer groeit met zijn trendmatige tempo. De afwijking tussen het feitelijke en trendmatige productievolume (uitgedrukt in procenten van de trend) is de zogenoemde output gap. Door te corrigeren voor de trendmatige economische ontwikkeling, die per land en in de tijd verschilt, zijn de volgens deze benadering bepaalde conjunctuurscycli zowel tussen landen als in de tijd beter vergelijkbaar. Een belangrijk nadeel van de 'output gap benadering' is de onzekerheid in de schatting van de trendmatige ontwikkeling.¹

Onderstaande grafiek geeft een illustratie van de hierboven genoemde definities. Het groeitempo is volgens CBS-cijfers in de loop van 2001 tot circa 0% gezakt. Ten behoeve van dit voorbeeld is deze BBP-reeks geëxtrapoleerd met een groeitempo dat oploopt tot 2% (op jaarbasis) eind volgend jaar. In dit voorbeeld ligt het dieptepunt bij de eerste definitie in het eerste kwartaal van 2002. Bij de 'output gap benadering' is het dieptepunt in 2003 nog niet bereikt, aangezien ook dan de economische groei nog minder is dan trendmatig (circa 2 $\frac{3}{4}$ %) en de negatieve output gap dus nog verder toeneemt. Volgens de 'output gap benadering' ligt het dieptepunt daarom later dan volgens de 'kwartaalgroei benadering'.

¹ Deze is hier berekend met behulp van een HP-filter. Om een rustiger verloop te krijgen, is voor alle reeksen in de grafiek het gecentreerd driekwartaals gemiddelde genomen.

dat de BBP-groei niet nog verder wegzakte. Als gevolg van de ombuigingsmaatregelen nemen de overheidsbestedingen volgend jaar slechts zeer bescheiden toe, waardoor de groeibijdrage amper van nul is te onderscheiden. Hoewel in de raming de particuliere consumptie en de investeringen volgend jaar weer enig herstel te zien geven, blijft de bijdrage aan de BBP-groei bescheiden. Als gevolg van de relatieve prijsdaling van ingevoerde producten vergeleken met binnenslands geproduceerde producten lekt een groter dan normaal deel van deze extra binnenlandse vraag weg naar het buitenland.

Tabel 3.8 Bijdragen aan de BBP-groei, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	1,5	1,4	0,4	0,4	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Investeringen in woningen	0,1	0,2	-0,1	-0,1	0	$\frac{1}{4}$
Bedrijfsinvesteringen	0,5	0,6	0,0	0,0	$-\frac{1}{4}$	0
Overheidsbestedingen	0,8	0,6	0,4	0,7	$\frac{1}{2}$	0
Uitvoer	1,4	1,3	2,6	0,3	0	1
Totaal	4,3	4,0	3,3	1,3	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$

De economische groei zal dit jaar naar verwachting uitkomen op $\frac{1}{2}\%$ om volgend jaar wat aan te trekken tot $1\frac{1}{2}\%$. De voorspelling van Consensus Forecasts - een gemiddelde van de verwachtingen van negen Nederlandse financiële instellingen - is wat optimistischer met een BBP-groei van 0,8% in 2002 en 2,3% in 2003. De voorspelling dateert echter van begin augustus toen het tegenvallende BBP-cijfer voor het tweede kwartaal nog niet bekend was. Bovendien is niet duidelijk in hoeverre deze instellingen bij het opstellen van hun raming bekend waren met het voorgenomen kabinetsbeleid, dat een remmend effect heeft op de groei in 2003.

3.2 Prijzen en winsten

De stijging van de consumentenprijsindex komt dit jaar naar verwachting uit op 3½%. Dit is 1%-punt lager dan vorig jaar, voornamelijk doordat het overheidsbeleid nauwelijks meer aan de inflatie bijdraagt. De arbeidskosten leveren nog wel een grote bijdrage aan de inflatie. Voor 2003 wordt gerekend met een stijging van de consumentenprijsindex van 2½%. Vooral de bijdrage van de arbeidskosten aan de inflatie zal dan aanzienlijk kunnen afnemen. De winstgevendheid voor bedrijven blijft in dit en volgend jaar zorgelijk. Door de ongunstige ontwikkeling van de arbeidskosten en de stijging van de rentelasten daalt de winstquote dit jaar naar verwachting met bijna 2%-punt. Voor volgend jaar wordt een bescheiden herstel van de winstquote verwacht.

3.2.1 Inflatie

De inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex (CPI), wordt voor 2002 geraamd op 3½% en is daarmee naar verwachting 1%-punt lager dan vorig jaar. De verhoging van de indirecte belastingen (BTW en REB) droeg vorig jaar substantieel bij aan de inflatie. Dit jaar leidt het overheidsbeleid nauwelijks tot additionele inflatie. De mutatie in de afgeleide index, die de inflatie meet exclusief het effect van indirecte belastingen, ligt dan ook veel dichterbij de CPI dan vorig jaar.

De daling van de dollar en de energieprijzen zorgen ervoor dat de invoerprijzen in de raming voor dit jaar minder bijdragen aan de inflatie dan vorig jaar. Hoewel de arbeidsproductiviteit weer licht toeneemt, leveren de arbeidskosten nog steeds een grote bijdrage aan de inflatie.

Tabel 3.9 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	bijdragen in %-punten				
Invoer	0,4	2,2	0,7	-¼	-¼
Indirecte belastingen en niet-marktsector	0,9	1,2	1,8	¾	1
Arbeidskosten	1,0	1,4	2,7	2¼	1
Bruto margeverbetering ^a	<u>-0,5</u>	<u>-1,3</u>	<u>-0,6</u>	<u>¾</u>	<u>¾</u>
Consumptieprijs	1,8	3,5	4,6	3½	2½
	mutaties per jaar in %				
Consumentenprijsindex (CPI)	2,2	2,6	4,5	3½	2½
Idem, afgeleid ^b	1,7	2,1	3,6	3¼	2¼
Onderliggende inflatie ^c	1,8	2,0	3,5	3½	2
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	2,0	2,3	5,2	4	2¾

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

^b Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de indirecte en consumptiegebonden belastingen.

^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

De brutomarge verbetert in de raming dit jaar voor het eerst sinds een aantal jaren, doordat de stijging van de invoerprijzen en de arbeidskosten uit eerdere jaren vertraagd doorwerkt in de afzetprijzen. Mogelijk heeft ook de invoering van de euro bijgedragen aan de margeverbetering. De omvang van dit effect is echter moeilijk in te schatten (zie kader).

Effect van invoering euro op inflatie

Bij veel mensen bestaat de indruk dat de prijzen sinds de invoering van de euro sterk zijn gestegen. Het effect van de invoering van de euro op de inflatie wordt gevoelsmatig waarschijnlijk overschat doordat met name regelmatige boodschappen en producten die contant betaald worden sterk in prijs zijn gestegen. Het betreft bijvoorbeeld groenten inclusief aardappelen (in juli 2002 9,6% duurder dan in juli 2001), alcoholhoudende drank en tabak (6,3%) en horeca (6,0%). De prijzen van andere producten, die een groot gewicht hebben in de CPI en veel minder in prijs zijn gestegen, zijn minder zichtbaar voor consumenten. Dit betreft bijvoorbeeld energie (2,6%) en huisvesting (2,9%).

Wel is het aannemelijk dat de invoering van de euro in een aantal branches heeft geleid tot een verschuiving van het tijdstip van prijsaanpassing. Met name in de horeca werden door het CBS in januari van dit jaar aanmerkelijk meer prijsveranderingen geconstateerd dan gebruikelijk in de maand januari. In de detailhandel lijkt het proces van prijsaanpassing aan de euro echter meer geleidelijk te verlopen. Dit blijkt uit de ontwikkeling van het aantal ronde, gebroken en psychologische prijzen; dit zijn prijzen die eindigen op 0, 5 of 9. In januari 2002 telde het CBS relatief weinig van dergelijke prijzen in euro's; de Consumentenbond vond recent wel veel van dergelijke prijzen. Ook hier geldt dat te verwachten valt dat dergelijke prijzen met name voorkomen in sectoren waar contant betaald wordt. Het percentage mooie europrijzen in de horeca was begin 2002 hoog, namelijk ruim 80%.

Het is moeilijk om vast te stellen in hoeverre de invoering van de euro invloed heeft op de inflatie. In een onderzoek door DNB¹ is getracht het effect van de invoering van de euro op de inflatie te bepalen via enquêtes onder ondernemers. Op basis hiervan schat DNB dat invoering van de euro de prijzen in de detailhandel in juli 2002 ten opzichte van juli 2001 met 1,4%-punt heeft verhoogd. Het effect op de inflatie zou hiermee op 0,6%-punt komen. Het belangrijkste risico in het onderzoek van DNB is dat niet valt uit te sluiten dat er discrepantie zit tussen wat ondernemers zeggen en wat zij doen (of hebben gedaan). Een voordeel van de gevolgde aanpak is dat de resultaten van het onderzoek snel bekend zijn.

De raming van de inflatie van 3½% voor dit jaar, mede gebaseerd op realisaties voor de consumentenprijsindex over de eerste zeven maanden en de nu bekende cijfers van kostenstijgingen, geven nauwelijks aanleiding om te veronderstellen dat de introductie van de euro tot een sterke stijging van de winstmarges heeft geleid. Dit zou tot uiting moeten komen in een aanzienlijke stijging van de marge. De opbouw van de inflatie, zoals in tabel 3.9 weergegeven, laat zien dat de prijsstijgingen voornamelijk verklaard kunnen worden uit het doorberekenen van de arbeidskosten. De margeverbetering met ¾%-punt is goed te duiden als een gebruikelijk herstel, na de negatieve margeontwikkeling in de afgelopen jaren. Dit resultaat op macroniveau sluit niet uit dat in sommige sectoren wel sprake was van een specifiek euro-effect.

¹ Zie DNB, augustus 2002, Wennen aan de euro.

In 2003 zal de inflatie naar verwachting verder dalen, naar circa 2½%. Vooral de arbeidskosten dragen dan aanzienlijk minder bij aan de prijsstijging, doordat de arbeidsproductiviteitsgroei beduidend toeneemt en de arbeidskostenstijging in 2003 afneemt. De daling van de invoerprijzen draagt evenals dit jaar bij aan een gematigde prijsstijging.

De energiebelasting (REB) op groene stroom wordt verhoogd. Daarnaast wordt de recent ingevoerde premiereregeling voor milieuvriendelijke auto's afgeschaft. Dit effect van overheidsbeleid werkt niet door in de afgeleide inflatie, waardoor deze een ¼%-punt lager uitkomt dan de inflatie.

De brutowinstmarge neemt naar verwachting volgend jaar met ¾%-punt toe, evenveel als dit jaar. De marge verbetert met name doordat de forse stijging van de arbeidskosten per eenheid product in 2002 met enige vertraging wordt doorberekend in de afzetprijzen.

Overige prijsindices

De definitie van de consumptieprijis, de deflator van de consumptie op basis van de Nationale Rekeningen, wijkt op een aantal punten af van die van de CPI. In de afgelopen jaren verschilde de stijging van de consumptieprijis daardoor soms aanzienlijk van de stijging van de CPI. Dit werd vooral veroorzaakt door een verschil in weging. Bij de berekening van de CPI worden de prijsontwikkelingen van de verschillende goederen en diensten gewogen met vaste gewichten zoals deze op basis van het Budgetonderzoek 1995 zijn vastgesteld. Voor de bepaling van de consumptieprijis worden lopende gewichten op basis van de Nationale Rekeningen gebruikt. Het verschil in weging van sommige productgroepen, zoals mobiele telecommunicatie, is aanzienlijk toegenomen. Na de basisverlegging van de CPI naar 2000, die op 1 januari 2003 plaatsvindt, zullen de verschillen in weging een stuk kleiner worden. De weging zal vanaf volgend jaar jaarlijks worden aangepast op basis van de driejaars-vertraagde gewichten van de Nationale Rekeningen, met toevoeging van meer gedetailleerde informatie uit de Budgetonderzoeken. Naar verwachting zal het verschil tussen de consumptieprijis en de CPI hierdoor structureel kleiner worden.

De stijging van de geharmoniseerde prijsindex (HICP), die gebruikt wordt om de inflatie in de verschillende Europese landen met elkaar te vergelijken, ligt nu al enkele jaren boven de stijging van de CPI. In de raming voor 2002 en 2003 is dit ook het geval. Het verschil in ontwikkeling hangt samen met verschillen in de pakketten waarop de indices betrekking hebben. De prijs van woondiensten voor eigenaren, die op dit moment relatief weinig stijgt, wordt wel meegenomen in de CPI, maar niet in de HICP. De kosten van de gezondheidszorg voor particulier verzekerden, die relatief snel stijgen, worden wel meegenomen in de HICP maar niet in de CPI.

Raming en realisatie van contractlonen en consumentenprijsindex

De ramingen van de contractloonstijging en de stijging van de consumentenprijsindex (CPI, de inflatie) spelen een grote rol bij de voorbereiding van het economisch beleid. Daarnaast wordt de raming van beide variabelen genoemd in diverse wetten, waaronder de WKA, die de stijging van de uitkeringen aan de loonontwikkeling koppelt. Een regelmatig gehoorde kritiek op de ramingen van het CPB is dat de loon- en prijsstijgingen systematisch worden onderschat. Onderstaande tabel laat een vergelijking zien van de ramingen in de MEV voor de loon- en prijsstijging in het volgende jaar met de uiteindelijke realisatie.

Trefzekerheid van de MEV-ramingen voor komend jaar

	1971-1982	1983-1993	1994-2001
gemiddelde voorspelfout			
Contractlonen	- 0,8	0,2	- 0,2
Consumentenprijsindex	- 0,7	0,2	0,0
gemiddelde absolute voorspelfout			
Contractlonen	1,7	0,7	0,4
Consumentenprijsindex	1,2	0,7	0,6
ongelijkheidscoëfficiënt			
Contractlonen	1,1	0,6	0,7
Consumentenprijsindex	0,8	0,6	0,7

Sinds 1983 is de gemiddelde voorspelfout voor contractloon en inflatie klein. In 1983-1993 werden lonen en prijzen gemiddeld iets overschat, in 1994-2001 was er gemiddeld een kleine onderschatting van de lonen en geen fout bij de prijzen. De gemiddelde absolute voorspelfout was in 1994-2001 kleiner dan in de twee voorgaande perioden. Met name het verschil met de eerste periode is groot. Voor een deel wordt dit veroorzaakt doordat de gemiddelde loon- en prijsstijgingen lager zijn geworden na 1983. In de eerste periode bedroeg de gemiddelde loonstijging 8,3% en de prijsstijging 7,1%, in de periode 1983-1993 2,0% respectievelijk 1,8% en in de laatste periode kwamen beide gemiddeld op 2,5% uit.

In de tabel staat ook de ongelijkheidscoëfficiënt weergegeven. Deze vergelijkt de precisie van ramingen met die van een naïeve raming, te weten een inflatie en contractloonstijging die gelijk is aan de (destijds geschatte) stijging in het jaar voorafgaand aan het voorspeljaar. De precisie van de raming is groter naarmate de coëfficiënt een kleinere waarde heeft.¹ Als de waarde boven de 1 ligt, zijn de prognoses slechter dan de naïeve ramingen.

Deze ongelijkheidscoëfficiënt is voor de contractlonen en de prijzen in de middelste periode het laagst. In de jaren zeventig was het beter geweest om de naïeve raming te hanteren voor de lonen. Met name in de jaren 1971-1975 zijn de loon- en prijsstijgingen enkele malen sterk onderschat. De raming werd destijds veelal opgesteld onder de expliciete veronderstelling dat het gevoerde beleid (met name prijsmaatregelen) erin zou slagen om de loon-prijsspiraal te beteugelen. Dit bleek in die periode nog niet te lukken.

De kwaliteit van met name de inflatieraming hangt in sterke mate af van de gehanteerde uitgangspunten voor de internationale economische ontwikkeling. Een ontwikkeling van de invoerprijzen die afwijkt van de raming werkt sterk door in de hoogte van de inflatie. De ramingsfout in dit onderdeel van de inflatie is dan ook het grootst. Met name wisselkoersen en olieprijsen zijn moeilijk te voorspellen. Voorspelfouten bij de prijzen werken ook door in de raming van de contractloonstijging: de ramingsfouten van beide reeksen blijken sterk met elkaar samen te hangen met een correlatiecoëfficiënt van 0,65.

¹ Zie voor de exacte berekening van deze coëfficiënt *Centraal Economisch Plan 1999*, blz. 142.

3.2.2 Uitvoerprijs en ruilvoet

De uitvoerprijs van goederen, ongerekend energie, zal dit jaar volgens de raming $\frac{3}{4}$ % lager uitkomen dan vorig jaar. Naar verwachting houden volgend jaar de opwaartse en neerwaartse tendensen elkaar in evenwicht en zullen de uitvoerprijzen stabiel blijven. De geraamde lichte daling dit jaar staat in schril contrast met de ontwikkeling van de voorgaande twee jaren, toen de prijzen nog met respectievelijk 5,5% en 1,4% stegen. Sterke fluctuaties van grondstoffenprijzen, met name van de olieprijs, zijn de belangrijkste oorzaak van de forse schommelingen. Olie is een belangrijke grondstof voor veel industriegoederen, bijvoorbeeld voor chemieproducten. Met name in de loop van 2000 is de olieprijs sterk gestegen. In het derde kwartaal van dat jaar kostte een vat Brent-olie iets meer dan 30 dollar. Vorig jaar is de olieprijs weer gedaald en in de eerste helft van dit jaar schommelde de prijs rond de 23,5 dollar per vat.

Tabel 3.10 Aspecten prijzen buitenlandse handel in goederen, exclusief energie, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer^a						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	0,3	-0,5	2,7	1,2	- $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$
Energiekosten	-0,9	0,4	1,9	-0,3	- $\frac{1}{2}$	0
Arbeidskosten	0,0	0,1	0,6	2,3	1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
Bruto margeverbetering ^b	0,4	-2,5	0,3	-1,0	-1	$\frac{3}{4}$
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	-0,3	-2,5	5,5	2,2	- $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
Prijs wederuitvoer	-1,0	-1,3	5,5	0,4	-1 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$
Uitvoerprijs	-0,6	-2,0	5,5	1,4	- $\frac{3}{4}$	0
Invoerprijs	-0,1	-1,1	5,1	1,4	-1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$
Ruilvoet	-0,5	-0,9	0,4	0,0	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
Concurrentenprijs	-1,6	-1,1	7,5	0,9	-2 $\frac{1}{4}$	-1 $\frac{3}{4}$

^a Bijdragen in %-punt.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

De prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer zal dit jaar naar verwachting een $\frac{1}{4}$ % lager liggen dan vorig jaar. Dit komt vooral doordat de exporteurs interen op hun winstmarge. Door de slechtere ontwikkeling van de wereldeconomie moet er meer op prijs worden geconcentreerd om marktaandeel te behouden. Voor de Nederlandse exporteurs is dat lastig, omdat de arbeidskosten dit jaar naar verwachting de uitvoerprijs sterk zullen opstuwten met 1 $\frac{3}{4}$ %-punt. Hoewel de opwaartse druk van de arbeidskosten minder groot is dan vorig jaar, blijft zij toch aanzienlijk. Dit komt vooral doordat de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit nog steeds achter blijft bij de toename van de reële loonvoet. Pas volgend jaar zullen de arbeidskosten in de raming door een verbeterde arbeidsproductiviteitsontwikkeling een veel geringer opwaarts effect uitoefenen op de uitvoerprijs van Nederlandse producten. Naar verwachting zullen de exporteurs deze gunstige ontwikkeling gebruiken om de marge te verbeteren. Door de sterke

intering op de marges in dit en vorig jaar is de financiële positie dusdanig verslechterd, dat een verbetering van de winstgevendheid volgend jaar waarschijnlijk prioriteit krijgt boven het behoud van marktaandeel.

Voor de totale uitvoerprijs is ook de prijsontwikkeling van de wederuitvoerproducten van belang. Door de hoge invoercomponent volgt deze in belangrijke mate de invoerprijs. Dit jaar wordt verwacht dat de wederuitvoerprijs met 1¼% zal afnemen, terwijl voor volgend jaar een minder sterke daling van ½% is geraamd.

In de projectie ligt besloten dat de invoerprijs in dit en volgend jaar sterker zal dalen dan de uitvoerprijs. Dit betekent dat de externe ruilvoet voor Nederland verbetert. De ontwikkeling van de ruilvoet is daarmee het spiegelbeeld van de ontwikkelingen van de prijsconcurrentiepositie. Naast de relatieve kostenontwikkeling in Nederland spelen vooral de veranderingen van de olieprijsen en wisselkoersfluctuaties een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de ruilvoet. Een belangrijk deel van de Nederlandse uitvoer bestaat uit chemieproducten, en deze zijn energie-intensief. Omdat de extra kosten die het gevolg zijn van een stijging van de olieprijs nooit volledig worden doorberekend in de uitvoerprijs, zal een toename van de olieprijs vaak leiden tot een verslechtering van de ruilvoet. Wisselkoersfluctuaties werken iets anders door op de ruilvoet. Als de waarde van de dollar stijgt ten opzichte van de euro, worden Nederlandse producten in dollarlanden goedkoper en producten uit die landen duurder. In 1999 zorgde een combinatie van een stijgende olieprijs en een duurder wordende dollar voor een forse verslechtering van de ruilvoet. Vorig jaar daalde de olieprijs en steeg de dollarkoers veel minder sterk. Mede daardoor verbeterde vorig jaar de ruilvoet. Naar verwachting zal dit jaar de olieprijs gemiddeld amper stijgen, terwijl de euro juist meer waard wordt ten opzichte van de dollar. Dit zorgt voor een ruilvoet die naar verwachting dit jaar met ¾% zal verbeteren. Voor volgend jaar ligt de geraamde stijging in dezelfde orde van grootte.

3.2.3 Winstgevendheid

De winstontwikkeling van bedrijven in de marktsector blijft in dit en volgend jaar zorgelijk. Daalde vorig jaar de winstquote van de productie in Nederland met name door de ongunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product al met ruim 1,5%-punt, dit jaar is de afname naar verwachting nog sterker. De winstquote daalt naar 7½%, bijna 1%-punt onder het niveau van de conjuncturele dip in 1993. Volgend jaar wordt een licht herstel van de winstquote verwacht, maar dit is nog onvoldoende om ook de solvabiliteit te verbeteren. Deze zal zowel dit als volgend jaar naar schatting 44¾% bedragen.

Tabel 3.11 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	%					
Kapitaalinkomensquote marktsector	19,0	18,0	17,9	16,1	15	15½
Idem, gecorrigeerd ^a	21,8	21,1	21,2	19,8	18¾	19
Netto rentelastenquote	4,2	3,6	3,6	4,1	5	4¾
Belastingquote	6,0	6,2	6,8	6,5	6¼	6½
Winstquote (van productie in Nederland)	11,6	11,3	10,9	9,4	7½	7¾
Rentabiliteit eigen vermogen	8,5	8,8	7,9	5,9	5	6¼
Solvabiliteit	46,5	46,8	45,7	44,8	44¾	44¾
Lange rente	4,6	4,6	5,4	5,0	5	5
Korte rente	3,5	3,0	4,4	4,3	3½	3¾

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.

De winsten van bedrijven in de marktsector staan al een aantal jaren onder druk door een flinke toename van de arbeidskosten, die niet wordt gecompenseerd door een stijging van de arbeidsproductiviteitsontwikkeling. Naar verwachting daalt de kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, dit jaar tot 15%. Het is voor het vierde achtereenvolgende jaar dat de kapitaalinkomensquote afneemt.

De ontwikkeling van de winsten is zelfs nog ongunstiger dan de ontwikkeling van de kapitaalinkomensquote. Deze laatste houdt namelijk geen rekening met het verloop van de netto rentelasten en de winstbelasting. In de projectie ligt besloten dat de belastingquote in dit en volgend jaar met respectievelijk 6¼% en 6½% weinig afwijkt van het niveau van vorig jaar. Daarentegen zijn de netto rentelasten de laatste jaren opgelopen. Dit komt in de eerste plaats doordat de schulden flink zijn toegenomen. Nederlandse bedrijven hebben aan het einde van de jaren negentig zowel in Nederland als in het buitenland de investeringsinspanningen flink opgevoerd. In Nederland gebeurde dit door te investeren in financiële en materiële vaste activa, in het buitenland door deelnemingen en overnames. Vooral de Verenigde Staten waren in trek bij Nederlandse bedrijven. Dit kwam vooral door de hogere economische groei in dat land, waardoor het verwachte rendement op investeringen groter was. De rentelasten worden verder opgedreven door de hogere rentestand. In 2000 nam de lange rente toe. Deze stijging werkt vertraagd door in de rentelasten. De combinatie van grotere schulden en hogere rentes leidt dit jaar naar verwachting tot een toename van de rentelastenquote met bijna 1%-punt. Voor volgend jaar wordt verwacht dat deze quote iets zal dalen. In dit en volgend jaar stijgen de rentes waarschijnlijk amper of dalen zelfs, terwijl ook de schuldenlast aanzienlijk minder stijgt. De neergaande conjunctuur heeft de drang om te investeren danig getemperd, terwijl ook de kredietverstrekkers minder toeschietelijk zijn geworden.

Naast de winst op productie in Nederland zijn voor de rentabiliteit op het eigen vermogen en de solvabiliteit ook de resultaten van Nederlandse investeringen in het buitenland van belang. Deze inkomensstromen zouden immers de kwakkelende winsten kunnen aanvullen. De verwachting is echter dat de opbrengsten van buitenlandse dochters laag zullen blijven, na de sterke terugval vorig jaar. Dit wordt mede veroorzaakt door afschrijvingen op betaalde goodwill en reorganisatiekosten van buitenlandse dochters die ten laste komen van de Nederlandse moederbedrijven. Nederlandse bedrijven hebben aan het einde van de jaren negentig fors geïnvesteerd in de ICT-sector. Deze sector had vorig jaar wereldwijd te kampen met zware tegenwind, en hierdoor is afgeboekt op de waarde van buitenlandse dochters. Voor dit jaar zijn de verwachtingen iets minder somber, maar er worden waarschijnlijk nog steeds verliezen geleden. Naast het feit dat de malaise in een groot gedeelte van de ICT-sector voortduurt, raken de slechte resultaten ook andere sectoren, in het bijzonder bedrijfstakken die de ontwikkelingen in de ICT-sector hebben gefinancierd. Dalende aandelenkoersen en de sterk verslechterde situatie in Zuid-Amerika zijn andere redenen voor een waardevermindering van buitenlandse dochters. Verder is de zwakkere dollar van betekenis. Door de depreciatie van de dollar ten opzichte van de euro zijn Amerikaanse bezittingen in euro's dit jaar minder waard geworden.

Bij een aantrekkende wereldconjunctuur valt wel te verwachten dat de winsten van buitenlandse dochters weer zullen verbeteren. Dit compenseert de negatieve herwaardering door de dollarkoers, zodat voor volgend jaar de winstgevendheid van buitenlandse activiteiten licht herstelt. Het herstel van de rentabiliteit op het eigen vermogen zal daardoor naar schatting volgend jaar wat sterker kunnen zijn dan dat van de winstquote.

4 Arbeid en inkomen

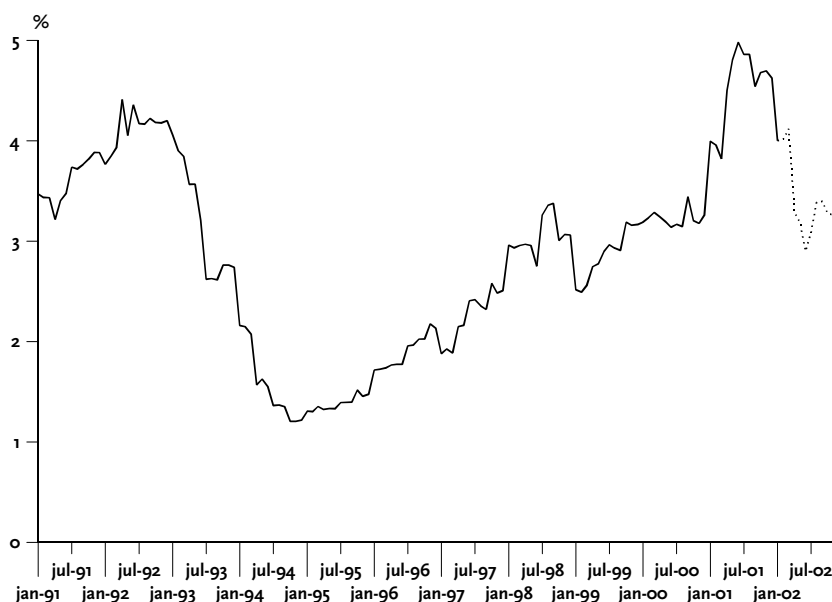
4.1 Arbeidsmarkt

De contractloonstijging neemt geleidelijk af onder invloed van de teruglopende inflatie en de ongunstige conjuncturele situatie. De sociale lasten nemen echter toe door stijgende pensioenpremies. De stijging van de loonvoet blijft hierdoor tamelijk hoog. Hoewel de economische groei in 2003 weer wat aantrekt, laat de arbeidsmarkt niet alleen in 2002, maar ook in 2003 oplopende werkloosheid zien. Hierdoor verdwijnt de algemene krapte op de arbeidsmarkt in hoog tempo, al blijven in sommige sectoren vacatures moeilijk vervulbaar.

4.1.1 Loonvoet

Door de hoge inflatie en de krappe arbeidsmarkt bereikte de contractloonstijging vorig jaar een piek. In cao's werden loonstijgingen afgesproken tussen 4 en 5%, waarden die voor het laatst in 1992 waren bereikt. Onder invloed van de afnemende inflatie, de scherpe terugval in de productiviteitsgroei en de weer oplopende werkloosheid neemt de contractloonstijging dit en volgend jaar naar verwachting af tot 3¼% respectievelijk 3¼% op jaarbasis. De aanpassing aan de conjuncturele verslechtering vindt met vertraging plaats, mede doordat cao's voor langere perioden worden afgesloten.

Figuur 4.1 Ontwikkeling van de cao-lonen, 1991-2002, marktsector^a

^a Mutatie contractloon ten opzichte van overeenkomstige maand van voorgaand jaar. Cijfers voor 2002 hebben alleen betrekking op al afgesloten contracten.

De piek in de loonstijging vorig jaar is duidelijk zichtbaar in figuur 4.1. Deze figuur geeft de cao-loonontwikkeling per maand voor de periode 1991-2002, steeds berekend ten opzichte van dezelfde maand in het voorgaande jaar. Tot 1 januari 2002 zijn de cijfers afgeleid uit de cao-loonindex van het CBS (zie kader over nieuwe definitie contractlonen). Voor de maanden daarna heeft het CPB deze index doorgetrokken aan de hand van een steekproef van afgesloten cao's.

Voor bijna 67% van de werknemers is voor heel 2002 een cao afgesloten, met een gemiddelde contractloonstijging van 3,6% op jaarbasis. Voor bijna alle overige werknemers is een loonstijging van gemiddeld 2,4% bekend op grond van doorwerking uit vorige cao's. Voor deze groep werknemers kunnen in de rest van dit jaar nog extra loonstijgingen worden afgesproken. De geraamde gemiddelde loonstijging van 3¼% op jaarbasis impliceert dat deze nog af te spreken loonstijgingen op niveaubasis tussen 2¾% en 4% zullen liggen als zij gemiddeld twee maanden na afloop van de vorige cao ingaan.

Tabel 4.1 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 1999-2003

	1999	2000	2001 ^a	2002	2003
	mutaties per jaar in %				
Contractloon (incl. overloop)	2,9	3,2	4,5	3¾	3¾
Incidenteel	<u>0,7</u>	<u>1,4</u>	<u>1,9</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
Brutoloon	3,6	4,6	6,4	4¼	3¾
Sociale lasten werkgevers	<u>0,0</u>	<u>0,3</u>	<u>-1,3</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
Loonvoet marktsector	3,7	5,0	5,1	5	4½

^a De brutering van de overhevelingstoeslag in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

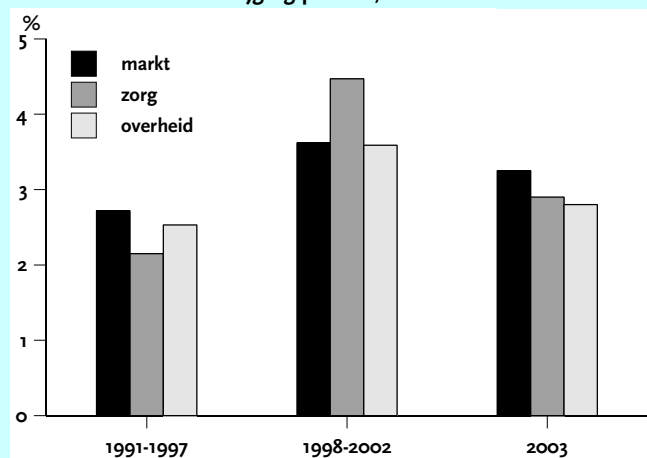
De inflatie neemt in de raming volgend jaar verder af tot 2½% en de werkloosheid stijgt fors, met bijna 100 000 personen. Onder deze omstandigheden en gezien de lage winstgevendheid bij bedrijven is de geraamde contractloonstijging van 3¼% nog relatief hoog. Ten eerste komt dit door de vertraagde aanpassing aan de verslechterde omstandigheden. Ten tweede leidt de lastenverzwaring voor werknemers, waaronder het afschaffen van de faciliteit voor bedrijfssparen, tot een opwaartse druk op de lonen. De stijging van de lastendruk voor werknemers, die resulteert in een koopkrachtverlies van 1%, wordt gedeeltelijk afgewenteld op de werkgevers. Bovendien neemt de replacement rate, de gemiddelde verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en het inkomen uit werk, licht toe. De verhoging van de arbeidskorting is niet voldoende om het nadeel van het afschaffen van het spaarloon te compenseren, met name voor werknemers met een hoger loon.

De incidentele loonstijging, die vooral ten tijde van de zeer krappe arbeidsmarkt in 2000 hoog was, was vorig jaar vrij gering (na correctie voor de brutering van de overhevelingstoeslag). Het aantal werknemers dat in aanmerking komt voor extra beloningscomponenten, zoals

Loonontwikkeling collectieve sector

De stijging van de contractlonen bij de overheid en in de zorgsector komt in 2003 in de centrale projectie circa ½%-punt lager uit dan in de marktsector. Dit wordt grotendeels veroorzaakt doordat de ruimte voor contractloonstijgingen in nieuwe cao's in de collectieve sector wordt beperkt tot 2½%. Een lagere cao-loonontwikkeling in de collectieve sector ten opzichte van de marktsector betekent een trendbreuk met de ontwikkeling van de laatste jaren.

Gemiddelde cao-loonstijging per uur, naar sector

In de periode 1991-1997 zijn de contractlonen in de zorgsector, afgemeten aan de cao-loonstijging per uur, 4%-punt achtergebleven bij de lonen in de marktsector (zie grafiek). Overheidswerknemers zagen hun cao-loon in die periode 1¼%-punt minder stijgen in vergelijking met hun collega's in de marktsector.

In de periode 1998-2002 heeft de zorgsector de achterstand die sinds 1991 was opgelopen goedgemaakt. Vanaf 1998 namen de cao-lonen 4¼%-punt meer toe dan in de marktsector. Per saldo stegen de uurlonen over de hele periode 1991-2002 in de zorgsector even hard als gemiddeld in de marktsector.

Bij de overheid was geen sprake van een inhaalslag. In de periode 1998-2002 was de loonstijging even groot als in de marktsector, zodat de collectieve loonsverhogingen over de hele periode bij de overheid iets achter zijn gebleven bij die in de marktsector.

Naast collectieve loonstijgingen zijn er de laatste jaren, onder meer naar aanleiding van rapporten van de commissie Van Rijn, maatregelen genomen om de concurrentiepositie van de collectieve sector op de arbeidsmarkt te versterken. Een aantal van deze maatregelen, zoals het verkorten van de salarislijnen en het vergroten van de beloningsdifferentiatie, komt niet tot uiting in de contractloonstijging maar in de incidentele looncomponent. Dit kan eraan bijdragen dat de salarispositie van individuele werknemers in de collectieve sector volgend jaar minder achterblijft of zelfs iets verbetert ten opzichte van collega's in de marktsector.

Nieuwe definitie contractlonen

Voor de mutatie van de contractlonen gebruikt het CPB voortaan niet meer de definitie van de Arbeidsinspectie, maar die van het CBS. Het betreft de reeks maandlonen inclusief bijzondere beloning, die elke maand in de Sociaal Economische Maandstatistiek gepubliceerd wordt. Er zijn enkele redenen om over te gaan op de cijfers van het CBS. Voor de berekening van de CBS-cijfers worden meer cao's gevolgd, waardoor de berekende index meer representatief is voor de totale cao-loonontwikkeling. Ook worden de loonmutaties nauwkeuriger gemeten, omdat per cao rekening wordt gehouden met de verdeling van werknemers over loonschalen. Hierdoor kan bijvoorbeeld precies worden berekend wat het procentuele effect op de loonsom is van specifieke afspraken in cao's die verschillend aangrijpen op verschillende loonniveau's. Daarnaast worden de cao's in de CBS-cijfers gewogen met loonsommen in plaats van met werknemersaantallen. Als gevolg daarvan sluiten de cijfers beter aan bij het loonbegrip zoals dat wordt gehanteerd in de Nationale Rekeningen.

Voor de meeste jaren leidt de nieuwe definitie niet of nauwelijks tot veranderingen in de cijfers. Alleen in 2001 is het verschil voor de marktsector aanzienlijk, voornamelijk als gevolg van de cao voor uitzendkrachten. Per 1 januari 2001 is het salarissysteem in deze cao ingrijpend gewijzigd, waardoor de salarissen van uitzendkrachten aanzienlijk zijn gestegen. Het effect hiervan op de totale contractloonstijging, 0,4%-punt, kwam niet tot uiting in de tot nu toe gehanteerde cijfers voor 2001. Daarom is de contractloonstijging over vorig jaar ten opzichte van de raming in het Centraal Economisch Plan 2002 naar boven bijgesteld.

winstdelingsregelingen, bonussen, arbeidsmarkttoeslagen en lease-auto's, is minder snel gegroeid dan het jaar daarvoor. In enkele gevallen zijn winstuitkeringen of andere extra beloningscomponenten geschrapt of verminderd. De verwachting is dat de bijdrage van de conjuncturele component aan het incidenteel dit en volgend jaar gering zal zijn. Door samenstellingseffecten binnen de werkende beroepsbevolking blijft de totale incidentele loonstijging wel positief. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door vergrijzing van de beroepsbevolking en het nog steeds stijgende gemiddelde opleidingsniveau.

Zowel dit jaar als volgend jaar stijgen de sociale lasten voor werkgevers met ½%-punt. Voor het grootste deel wordt dit veroorzaakt door een stijging van de pensioenpremies als gevolg van de gedaalde rendementen op beleggingen, zie paragraaf 4.1.2. Volgend jaar leidt de gefaseerde afschaffing van de loonkostensubsidies voor langdurig werklozen (VLW) en lage lonen (SPAK) tot een lastenverzwaring voor werkgevers van 0,25 mld euro. Het bedrag dat werkgevers ontvangen voor een werknemer met een laag loon (minder dan 115% van het minimumloon) wordt verminderd met 19%; voor werknemers jonger dan 23 jaar wordt de SPAK volgend jaar volledig afgeschaft. De VLW-regeling wordt afgeschaft voor nieuwe instroom.

Tegenover deze stijgende lasten staan volgend jaar 0,5 mld euro lagere werkgeverslasten door de afschaffing van de fiscale faciliteit voor het bedrijfssparen. Dit laatste betreft het vervallen van de eindheffing van 15% op de inleg in bedrijfsspaarregelingen. De stijging van de grondslag waarover werknemerspremies dienen te worden betaald wordt geneutraliseerd door een verlaging van enkele premietarieven. Tenslotte wordt de WAO-premie voor werkgevers met

0,3%-punt verlaagd en de ZFW-premie voor werkgevers met 0,5%-punt verhoogd; deze schuif van bijna 0,5 mld euro is nagenoeg lastenneutraal voor werkgevers.

De gezamenlijke bijdrage van de incidentele looncomponent en de sociale lasten komt zowel dit jaar als volgend jaar uit op ruim 1%. De loonvoet, die nu voor het derde opeenvolgende jaar met 5% stijgt, neemt volgend jaar naar verwachting met 4½% toe.

4.1.2 Pensioenpremies

De stijgende pensioenpremies leveren een belangrijke bijdrage aan de oploep van de arbeidskosten. De pensioenpremie voor bedrijven neemt volgens de huidige inzichten in 2003 waarschijnlijk toe met 1¼% van het bruto loon. Bij de overheid bedraagt de verwachte toename 1¾% van het bruto loon.

Deze paragraaf gaat nader in op de raming van de pensioenpremies in middellange-termijn-perspectief. Daarnaast bevat deze paragraaf een analyse van de gevolgen van een eventuele verdere daling van de rendementen voor pensioenpremies en indexatie van pensioen-uitkeringen. Tevens wordt ingegaan op de macro-economische effecten en de koopkracht-effecten van een verdere rendementsdaling.

Gedaalde buffers

In het verleden behaalde rendementen bieden geen garantie voor de toekomst. Deze waarschuwing die bij elke reclame voor een beleggingsproduct wordt gegeven, is ook van toepassing op de rendementen van de pensioenfondsen. Met name in de tweede helft van de jaren negentig hebben de pensioenfondsen hoge rendementen behaald op hun beleggingen. Het nieuwe millennium is aanmerkelijk slechter begonnen.

In het afgelopen decennium hebben de pensioenfondsen gemiddeld een rendement van 9½% per jaar behaald, in de jaren 1995-1999 zelfs 11½% per jaar (zie tabel 4.2). Bij een rekenrente van 4% hadden de pensioenfondsen bij een gemiddelde contractloonstijging van 2½% voldoende gehad aan een rendement van 6½%. Het behaalde resultaat betekende dus een gemiddeld overrendement van 3%-punt. Voor de periode 1995-1999 bedroeg het overrendement zelfs gemiddeld 5%-punt per jaar. De overrendementen zijn vrijwel geheel gebruikt voor het vormen van buffers (een dekkingsgraad boven 100%) en in mindere mate voor premiereductie. Een klein deel is gebruikt om kapitalisatie van VUT-regelingen te financieren.

De buffers zijn van groot belang voor het opvangen van schokken. Door de lage rendementen in 2000 en in 2001 zijn de buffers afgenomen. In 2000 was het rendement ongeveer 2½%, in 2001 was het rendement met -2¾% zelfs negatief. De ontwikkelingen tot in de zomer (eind juli) van dit jaar geven weinig reden tot optimisme. De MSCI world index is sinds 1 januari zo'n 22% in waarde gedaald, de AEX is in deze periode zelfs ruim 30% gedaald. Op basis van enkele technische veronderstellingen (zie kader) komt het portefeullierendement van pensioenfondsen

Technische veronderstellingen aandelenrendementen

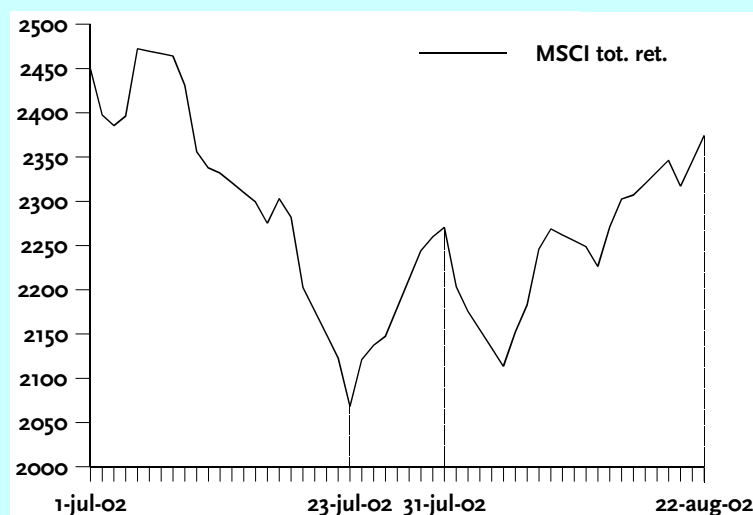
Voor de raming van pensioenpremies voor 2003 en latere jaren is een inschatting van de financiële positie van pensioenfondsen noodzakelijk. Vanwege het hoge percentage aandelen in de beleggingsportefeuille van de pensioenfondsen zijn de ontwikkelingen op de beurs hiervoor van groot belang. Deze ontwikkelingen zijn zeer moeilijk voorspelbaar, gezien de grote volatiliteit van de beurskoersen. Zelfs technische veronderstellingen, waar in deze paragraaf van is uitgegaan, zijn zeer gevoelig voor actuele dagkoersen.

Voor een inschatting van de dekkingsgraad ultimo 2002 moet een inschatting worden gemaakt van het portefeuillerendement in 2002. De koersen van de MSCI World Daily Gross Index op 31 juli zijn als uitgangspunt genomen. Voor het resterende deel van het jaar is gerekend met een aandelenrendement op jaarbasis van 9%. Het aandelenrendement komt in dat geval in 2002 uit op $-13,8\%$. Het totale portefeuillerendement bij een portefeuille met 40% aandelen en 60% vastrentende waarden komt dan uit op $-2,5\%$. Voor latere jaren is gerekend met een terugkeer van de risicopremie voor aandelen naar 4% op de lange rente.

Zou de koers van drie weken later als uitgangspunt worden genomen, in dit geval 22 augustus, dan komt het portefeuillerendement uit op $-2,1\%$. Waren de koersen op 23 juli echter als startpunt genomen, dan was het portefeuillerendement op $-3,7\%$ uitgekomen. De gehanteerde technische veronderstelling heeft dus een merkbaar effect op het geschatte rendement van de pensioenfondsen in 2002 en daarmee op de berekende gemiddelde dekkingsgraad van pensioenfondsen.

Voor de centrale projectie 2003 heeft deze gevoeligheid voor actuele beurskoersen beperkte gevolgen. Ook als de beurskoersen verder aantrekken is er hoe dan ook een tekort dat moet worden ingelopen, waardoor tijdelijke premieverhogingen noodzakelijk zijn. En bij dalende koersen zijn veel grotere premiestijgingen ook niet te verwachten. In de praktijk voeren pensioenfondsen premieverhogingen geleidelijk in en kennen veel fondsen een maximale jaarlijkse premiesprong.

Dagkoersen MSCI World Daily Gross Index

Tabel 4.2 Rendementen, premies en buffers pensioenfondsen ^a	1989	1990-1994	1995-1999	2000	2001
	%				
Rendementen (gemiddeld per jaar)		7¼	11½	2½	- 2¾
Premie (niveau eindjaar, in % loonsom) ^a	7¼	8½	9	9½	10
Dekkingsgraad (niveau eindjaar, in % verplichtingen)	101	107	135	128	118
Aandelen (niveau eindjaar, % portefeuille)	12	19	46	41	44

^a Bron: PVK en CBS; voor 2001 deels eigen berekening CPB.
^b Gecorrigeerd voor effecten revisie Nationale Rekeningen.

in 2002 uit op $-2\frac{1}{2}\%$. Dit is aanzienlijk lager dan besloten lag in de projectie van de Economische Verkenning 2003-2006, CPB, november 2001. Ceteris paribus zou dit een forse verslechtering van de gemiddelde dekkingsgraad betekenen. Ultimo 2002 zou de gemiddelde dekkingsgraad uitkomen op circa 110%. In de Economische Verkenning 2003-2006 was dit nog 115%.

De raming voor 2003 en later

In de Economische Verkenning 2003-2006 is reeds een geleidelijke stijging van de pensioenpremie voorzien om de buffers aan te vullen. De huidige lage koersen betekenen een extra aanslag op de buffers. In overeenstemming met de Economische Verkenning 2003-2006, is gerekend met een inlooperperiode voor het extra tekort van 10 jaar. Omdat bovendien veel pensioenregelingen een maximum kennen voor de jaarlijkse premieverandering, wordt de benodigde premiestijging geleidelijk doorgevoerd. Voor 2003 betekent dit een extra premiestijging in de sector bedrijven van bijna $\frac{1}{2}\%$ van het bruto loon.

Voor de overheid zijn vooral de ontwikkelingen bij het ABP van belang. In de Economische Verkenning 2003-2006 is voor het herstel van de buffers een premiestijging geraamd van $3\frac{1}{2}\%$ van het bruto loon in de periode 2003-2006. Omdat dit in 2003 de maximale premiesprong impliceert, is voor 2003 geen extra premieverhoging voorzien.

Tabel 4.3 geeft een overzicht van de behaalde en verwachte rendementen van pensioenfondsen en van de pensioenpremies voor bedrijven en overheid (als % van het bruto loon) volgens de huidige inzichten. Voor bedrijven betreft dit een gemiddelde over alle pensioenfondsen. Door de verschillen in dekkingsgraad tussen pensioenfondsen kan de stijging van de pensioenpremie per sector sterk verschillen.

Tabel 4.3 Rendementen en pensioenpremies in middellange-termijn-perspectief		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
	%							
Portefeuile-rendement		3	- 3	- 2½	6½	6½	6½	6½
	% bruto loon							
Premie bedrijven		8¾	9½	10½	11¾	12¾	13	13¾
Premie overheid		12½	12¾	14½	16¾	18	18	18

Variant met nog lagere rendementen pensioenfondsen

De dalende beurskoersen kunnen een reactie zijn op een overwaardering van de beurs eind jaren negentig. Het is echter onduidelijk of bij het koersniveau eind juli deze overwaardering verdwenen is of dat er nog een verdere daling zal volgen. Een recent artikel in ESB¹ laat zien dat bij een risicopremie op aandelen van 2,5% de overwaardering verdwenen lijkt. Is de risicopremie echter 5% dan zou er nog steeds sprake zijn van overwaardering. In de raming wordt gerekend met een risicopremie van 4%. Zo bezien zouden aandelen nog steeds overgewaardeerd kunnen zijn. In deze paragraaf worden twee varianten gepresenteerd, waarbij is verondersteld dat de rendementen op aandelen nog verder zullen dalen en dit jaar uitkomen op -40%. Dit is dus nog aanzienlijk lager dan waarmee in de centrale raming is gerekend.

Met een aandelenrendement van -40%, een lange rente van 5% en een portefeuille met 60% vastrentende waarden en 40% aandelen komt het portefeuillerendement in 2002 uit op -13%. Ten opzichte van de centrale raming betekent dit een verdere verslechtering van de dekkingsgraad met 10%. Daarmee komt de dekkingsgraad gemiddeld voor alle pensioenfondsen op de kritische grens van 100%.

Juist omdat de dekkingsgraad van een groot aantal fondsen ultimo 2002 onder de 100% zou komen is niet zeker hoe ze op zo'n situatie zullen (moeten) reageren. Daarom heeft deze variant een technisch karakter en claimt ze geen voorspellende waarde. Het lijkt onwaarschijnlijk dat in deze situatie alleen de actieven via een premieverhoging worden aangesproken en niet de gepensioneerden en slapers via de indexatie. Daarom wordt in de variant de helft van het tekort

¹ M.P.H. de Vor en J.W. van den End (2002) 'Is de zeepbel leeg?', ESB, 26 juli 2002.

ingelopen door een tijdelijke opslag op de premie, de andere helft door het verminderen van de indexatie van de ingegane pensioenen.² Er is gerekend met een inlooptermijn van 8 jaar³

Effecten op pensioenpremies en indexatie

Voor de sector bedrijven betekent dit een stijging van de pensioenpremie met 1¼% van het bruto loon in 2003. De indexatie van de ingegane pensioenen is gedurende 2003-2010 jaarlijks 1¾%-punt minder. De pensioenpremie voor de sector overheid neemt met 2¼% van het bruto loon toe.

Tabel 4.4 Economische effecten van 20% lager aandelenrendement	2003	2006
	cumulatieve afwijkingen in %	
Pensioenpremie bedrijven	1,3	1,3
Pensioenpremie overheid	2,3	2,3
Contractloon	0,2	- 0,2
Loonvoet bedrijven	0,9	0,5
Loonvoet overheid	1,2	0,9
Consumentenprijsindex (CPI)	0,2	0,2
Bruto Binnenlands Product (volume)	- 0,1	- 0,3
Particuliere consumptie	- 0,2	- 0,6
Investerings bedrijven (excl. woningen, volume)	- 0,2	- 0,8
Uitvoer goederen (excl. energie, volume)	- 0,1	- 0,2
Werkgelegenheid marktsector	- 0,1	- 0,5
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,4	0,1
EMU-saldo (% BBP)	- 0,2	- 0,5
Koopkrachteffecten		
Minimumloon	0,0	0,0
Modaal	- 0,2	- 0,3
2x Modaal	- 0,4	- 0,5
Ambtenaar minimum	- 0,1	- 0,1
Ambtenaar modaal	- 0,4	- 0,6
AOW gehuwd	0,0	0,0
AOW + 5 000 euro aanvullend pensioen, gehuwd	- 0,4	- 1,6
AOW + 15 000 euro aanvullend pensioen, gehuwd	- 0,7	- 2,8

² Verder is in de analyse gerekend met de verhouding tussen de verplichtingen en de loonsom voor bedrijven van 2 staat tot 1, voor de overheid van 3 staat tot 1. De verhouding tussen de verplichtingen voor de ingegane pensioenen en de loonsom is voor bedrijven 0,7 en voor de overheid 1,6.

³ Als het tekort moet worden ingelopen in 4 jaar en alleen een tijdelijke verhoging van de premie wordt ingezet om het tekort aan te zuiveren, dan betekent dit, ten opzichte van de centrale projectie, een extra stijging van de gemiddelde pensioenpremie voor de sector bedrijven in de periode 2003-2006 met 5% van het bruto loon. In de sector overheid betekent dit een extra stijging van de pensioenpremie met 8½% van het bruto loon.

De jaarlijkse indexatie is acht jaar lang 1¼%-punt minder. De grotere mate van vergrijzing van de overheid leidt bij de gekozen uitgangspunten tot een hogere premieaanpassing en een lagere indexatie-beperking. Hieronder wordt nader ingegaan op de macro-economische en koopkrachteffecten van deze variant.

Economische effecten

De pensioenpremie stijgt voor bedrijven ten opzichte van het basispad met 1¼%-punt van het bruto loon. Werkgevers nemen het grootste deel van de pensioenpremie voor hun rekening. Dit resulteert in hogere arbeidskosten, een verdere verslechtering van de concurrentiepositie en een afname van de uitvoer. De particuliere consumptie gaat achteruit door de hogere pensioenpremies voor gezinnen en de lagere pensioenuitkeringen. De daling van de productie en de stijging van de arbeidskosten resulteren vervolgens in een afname van de werkgelegenheid.

De verhoging van de pensioenpremie voor werknemers heeft in 2003 een ongunstig effect op de koopkracht van werknemers. Vanwege de franchise is het effect voor de hogere inkomens sterker dan voor de lagere inkomens. De beperking van de indexatie van de aanvullende pensioenen heeft in alle (acht) jaren een ongunstig effect op de koopkrachtstijging van 65-plussers met een aanvullend pensioen. Hierdoor loopt het gecumuleerde koopkrachtverlies in de tijd steeds verder op.

4.1.3 Werkgelegenheid

Na een aantal jaren van sterke werkgelegenheidsgroei en oplopende spanning op de arbeidsmarkt, is nu sprake van een snelle kentering. De vertraging in de economische groei die in 2001 inzette wordt ook op de arbeidsmarkt steeds duidelijker zichtbaar, zoals blijkt uit de indicatoren in tabel 4.5.

Dat de arbeidsmarkt in zwaarder weer terecht zou komen werd al aangekondigd door de faillissementen en de ontslagaanvragen, indicatoren die in de loop van het jaar 2000 een stijgende lijn inzetten. In de loop van 2001 werd dit signaal nog versterkt door een dalend aantal vacatures, dat in de eerste helft van dat jaar op een hoogtepunt had gestaan. De meest recente cijfers van deze indicatoren geven nog geen verbetering te zien, zodat geconcludeerd kan worden dat de seinen voor de arbeidsmarkt nog steeds op rood staan.

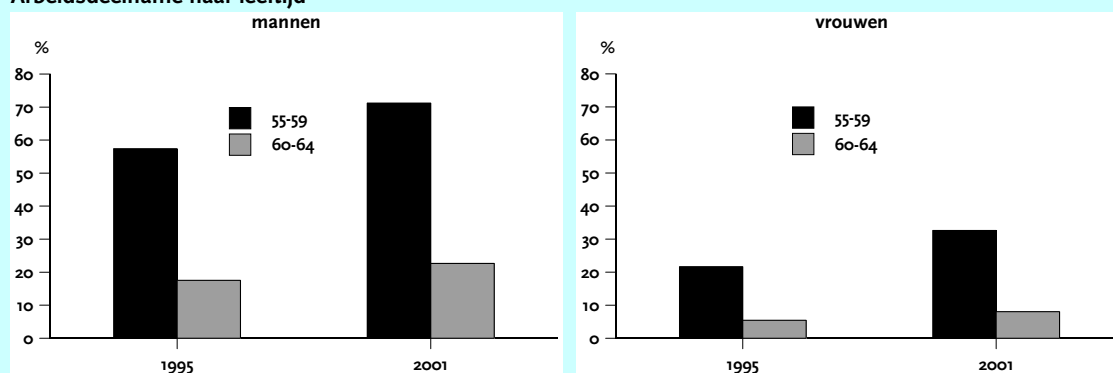
Stijgende arbeidsdeelname ouderen

De deelname van ouderen aan betaald werk is al enkele decennia relatief laag. Een belangrijke reden hiervoor is vervroegde uittreding door regelingen als VUT, WAO en WW, met name toen het economisch slechter ging.

Sinds enkele jaren vertoont de arbeidsdeelname van ouderen weer een stijgende lijn. De grafiek toont de cijfers voor de jaren 1995 en 2001. Bij mannen is een duidelijke groei waarneembaar. Ook onder vrouwen is de arbeidsdeelname toegenomen, met name in de leeftijdscategorie van 55 t/m 59 jaar. Er zijn een drietal redenen te noemen voor deze positieve ontwikkelingen. Ten eerste, de ouderen hebben duidelijk meege profiteerd van de sterke groei van de werkgelegenheid gedurende de periode 1995 t/m 2001. Ten tweede zijn sinds het midden van de jaren negentig enige wijzigingen in de genoemde regelingen doorgevoerd die de arbeidsdeelname van ouderen kunnen bevorderen. Voorbeelden zijn de geleidelijke vervanging van de VUT door flexibele pensioenregelingen, het WAO-beleid zoals PEMBA, REA en de wijziging van de uitkeringsduur en de invoering van een inschrijvings- en acceptatieplicht voor oudere werklozen. Ten derde is er voor vrouwen sprake van een 'cohort-effect' doordat de arbeidsparticipatie van jongere generaties vrouwen groter is dan van oudere generaties.

Ondanks de recente gunstige ontwikkelingen blijft de arbeidsparticipatie van ouderen een belangrijk aandachtspunt. De participatiegraad in de leeftijdscategorie van 55 t/m 64 jaar is nu met 39% vrijwel gelijk aan het EU-gemiddelde, maar is laag in vergelijking met landen als de VS (58%) en Japan (62%).¹ Verder blijft de arbeidsdeelname van de oudste leeftijdscategorie van 60 t/m 64 jaar voor zowel mannen als vrouwen erg laag. Het regeerakkoord bevat beleidsvoornemens inzake toegang tot de WAO, de invoering van een sollicitatieplicht voor oudere werklozen en de introductie van een individuele werkgeversbijdrage in de WW-lasten van oudere ontslagen werknemers. Verder is recentelijk een nieuwe beleidsmaatregel doorgevoerd die de arbeidsparticipatie van ouderen kan bevorderen: de extra arbeidskorting voor oudere werknemers. De verdere doorwerking van de gewijzigde regelgeving en de nieuwe beleidsvoornemens zullen naar verwachting een positief effect hebben op de arbeidsdeelname van ouderen.

Arbeitsdeelname naar leeftijd²

¹ Bron: OECD Employment outlook 2001.

² Bron: Enquête Beroepsbevolking.

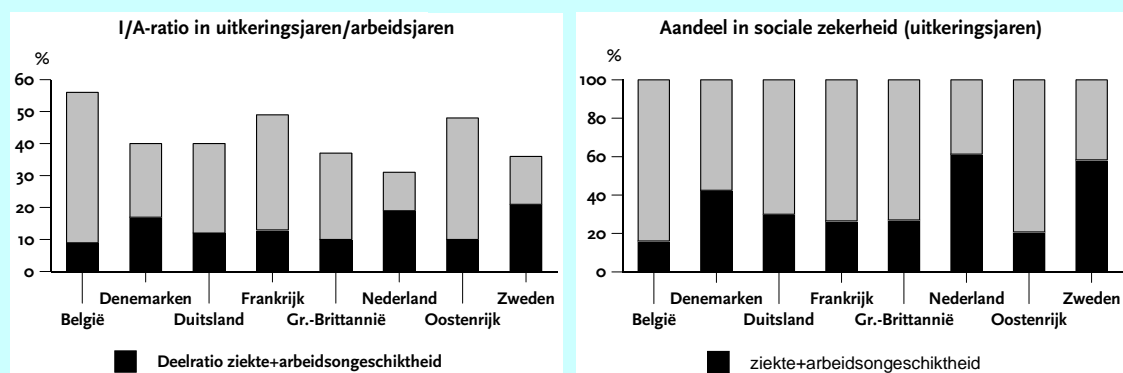
Arbeidsongeschiktheid in Nederland en omliggende landen

Hoe verhoudt de omvang van de arbeidsongeschiktheid in Nederland zich tot die in omliggende landen? Een maatstaf voor de vergelijking van de relatieve omvang van de sociale zekerheid tussen landen is de *i/a*-ratio van de bevolking tussen 15 en 64 jaar, de verhouding tussen het aantal inactieven met een uitkering en het aantal actieven. Voor de sociale zekerheid als geheel blijkt deze in Nederland lager te liggen dan in omliggende landen (zie de linker grafiek). Zo vindt men in België, relatief gezien, bijna tweemaal zoveel inactieven als in Nederland.

Het deel van de *i/a*-ratio dat voor rekening komt van ziekte en arbeidsongeschiktheid is in Nederland nipt lager dan in Zweden, maar beduidend hoger dan in landen als België, Duitsland en Groot-Brittannië. Kijkend naar het aandeel van ziekte/arbeidsongeschiktheid in de totale inactiviteit, zijn de verschillen nog een stuk groter. Blijkens de rechter grafiek is dit aandeel in Nederland twee maal zo hoog als in Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië, drie maal zo hoog als in Oostenrijk en zelfs bijna vier maal zo hoog als in België. Slechts het Zweedse cijfer is enigszins vergelijkbaar met het Nederlandse.

De cijfers vormen een aanwijzing dat het Nederlandse WAO-bestand verborgen werkloosheid bevat. De schattingen hiervan lopen nogal uiteen. In een recent overzicht van empirische studies voor Nederland wordt geconcludeerd dat een derde deel een plausibele schatting is.¹ In omliggende landen is het aannemelijk dat, omgekeerd aan de situatie in Nederland, arbeidsongeschikten juist voor een deel in werkloosheidsregelingen terecht komen. Het verschil in de mate van arbeidsongeschiktheid tussen de Nederlandse beroepsbevolking en die in de andere landen is derhalve minder groot dan de getoonde cijfers suggereren. Maar een grote verborgen werkloosheid heeft eerder de neiging zichzelf in stand te houden, omdat de prikkels voor arbeidsdeelname kleiner zijn en er minder neerwaartse druk van uitgaat op de lonen.

Ziekte en arbeidsongeschiktheid (personen 15-64 jaar)

Bron: Ministerie van SZW.²

¹ Zie J. Graafland, R. de Mooij, A. Nibbelink en A. Nieuwenhuis (2001), *MIMICing Tax Policies and The Labour Market*, Elsevier, Amsterdam.

² Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2002). De Nederlandse WAO in internationaal perspectief, Werkdocument No. 241.

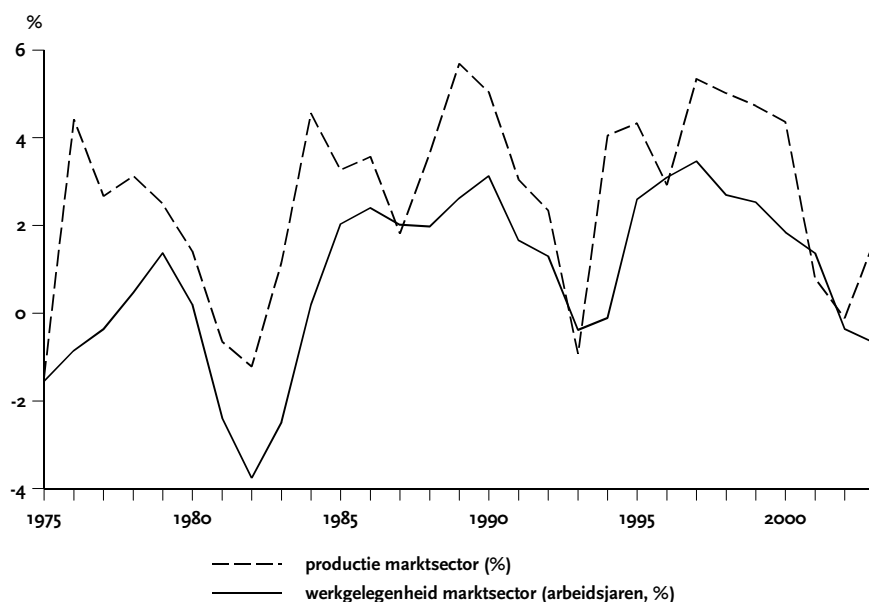
Tabel 4.5 Arbeidsmarktindicatoren per kwartaal

	2000				2001				2002
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I
	niveau dzd	jaarmutaties							
Arbeidsvolume ^a	5616	126	118	103	117	129	123	115	80
Vacatures ^b	201	20	12	21	0	0	-13	-41	-38
Uitzenduren ^c	67,5	-10,9	-9,5	-13,5	-7,0	-7,2	-9,0		
Ontslagaanvragen	10,7	-0,4	-1,0	0,2	1,1	1,1	2,5	4,6	6,3
Faillissementen ^d	586	-7	139	191	165	196	204	146	200

^a In arbeidsjaren van werknemers (voorheen banen van werknemers). Bron: CBS, Arbeidsrekeningen.
^b Exclusief vacatures bij Overheid en Onderwijs, ultimo cijfers.
^c In miljoenen.
^d In eenheden, uitgezonderd eenmansbedrijven.

De werkgelegenheidsgroei in arbeidsjaren komt in 2002 vrijwel tot stilstand en is volgend jaar naar verwachting zelfs negatief. Dit staat in schril contrast tot de groeicijfers van 2 à 3% in voorgaande jaren. De totale werkgelegenheid kan nog in de buurt van het huidige niveau blijven, dankzij de toenemende werkgelegenheid in de collectieve sector. Vooral in de zorgsector neemt de werkgelegenheid nog fors toe, met name dit jaar, door de beleidsintensivering gericht op het wegwerken van de wachtlijsten.

Figuur 4.2 Werkgelegenheid en productie in de marktsector^a (jaarlijkse mutaties), 1975-2003

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur en handel in onroerend goed (zie kerngegevens bijlage A4).

Tabel 4.6 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 1997-2003

	2001	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus	mutaties per jaar %						
	dzd							
Loontrekkers bedrijven	5035	3,8	3,8	3,3	2,3	2,0	¼	- ½
w.v. marktsector	4327	3,7	3,6	3,5	2,2	1,7	- ½	- 1
zorg	651	4,2	5,1	2,5	2,8	4,1	5	2
Zelfstandigen	756	2,4	- 1,2	- 2,5	- 0,2	- 0,7	- ¼	- ¼
Overheid	752	0,3	1,9	1,2	1,3	2,8	1	¼
Totaal	6542	3,2	2,9	2,3	1,9	1,8	¼	- ½

In de marktsector daalt de werkgelegenheid dit jaar naar verwachting met ½% en volgend jaar met 1%. Hiermee volgt de werkgelegenheid met een vertraging van ruim een jaar de scherpe teruggang in de productiegroei, zie figuur 4.2. Mede vanwege de krappe arbeidsmarkt hebben ondernemers relatief lang gewacht met het aanpassen van hun personeelsbestand aan de lagere productieniveau's. Nu ook de winstgevendheid sterk is teruggelopen stellen bedrijven alles in het werk om kosten te besparen, wat gepaard gaat met minder inzet van arbeid.

Tabel 4.7 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1998-2003

	2001	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus	mutaties per jaar %					
	dzd						
Werkgelegenheid							
- arbeidsjaren	6542	2,9	2,3	1,9	1,8	¼	- ½
- personen totaal	8277	2,6	2,6	2,2	1,9	½	- ¼
- personen vanaf 12 uur	7324	3,3	2,7	2,5	2,0	½	- ¼
Beroepsbevolking	7572	1,8	1,8	2,1	1,6	1¼	1
	niveaus dzd						
Werkloze beroepsbevolking		348	292	270	248	300	395
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		807	708	624	576	595	715
- uitkeringsjaren		738	653	577	547	565	670
	niveaus in percentage van de beroepsbevolking						
Werkloze beroepsbevolking		4,9	4,0	3,6	3,3	4	5
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		11,3	9,7	8,4	7,6	7¼	9¼
- uitkeringen		10,3	8,9	7,7	7,2	7¼	8¼

De werkgelegenheid in personen groeide in het verleden sterker dan het aantal arbeidsjaren, als gevolg van de toename van werken in deeltijd. Hoewel op termijn een afvlakking van deze

ontwikkeling denkbaar is, gaan van de verslechterde arbeidsmarktsituatie geen sterke prikkels uit om meer uren te werken. In 2002 was zelfs sprake van werktijdverkorting bij bedrijven die met een teruglopende afzet werden geconfronteerd. Voorts is, zoals eerder werd aangegeven, de groei van de werkgelegenheid geconcentreerd in de collectieve sector, waar relatief veel in deeltijd wordt gewerkt. In 2002 en 2003 wordt derhalve gerekend met een groei van de totale werkgelegenheid in personen (met een baan van minstens 12 uur per week) die groter is dan de groei in arbeidsjaren (zie tabel 4.7).

4.1.4 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit volgens de raming in 2002 met 95 000 en in 2003 met 80 000 personen, wat neerkomt op 1¼%, respectievelijk 1% per jaar. De bevolking in de beroeps-geschikte leeftijden neemt toe. De toenemende veroudering binnen deze groep heeft echter een negatief effect op de participatie, omdat ouderen gemiddeld minder participeren. Het saldo van deze beide ontwikkelingen vormt de demografische component van de arbeidsaanbodgroei. Deze bedraagt in 2002 en 2003 circa 10 000, respectievelijk 5 000 personen. De trendmatige stijging van de participatie, met name van vrouwen, is in beide jaren goed voor een groei van het arbeidsaanbod met circa 50 000 personen. Het beleid is er de laatste jaren op gericht de afhankelijkheid van de sociale zekerheid te verminderen en de arbeidsdeelname te bevorderen (zie kader over de arbeidsdeelname van ouderen). Vooruitlopend op de invoering van de nieuwe WAO-regelgeving, wordt de loondoorbetaling door de werkgever bij ziekte (WULBZ) met ingang van 2003 met een jaar verhoogd tot twee jaar, voor de nieuwe gevallen.

Vanaf 2003 krijgen gemeenten en uitvoeringsinstellingen meer vrijheid bij het inkopen van reïntegratietrajecten voor uitkeringsontvangers. Inkoop op de private markt zal naar verwachting leiden tot meer efficiency.

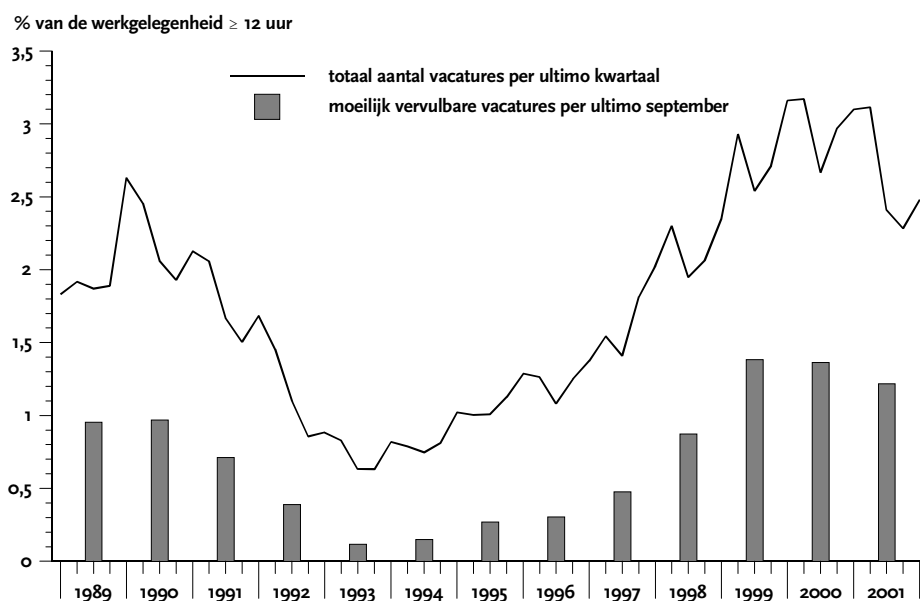
Door effecten van beleid neemt het arbeidsaanbod verder toe met rond de 45 000 personen per jaar. Het gaat met name om de doorwerking van het beleid van eerdere kabinetten inzake arbeidsongeschiktheid en bijstand, alsmede om de vertraagde doorwerking van het nieuwe belastingstelsel. Tenslotte is in 2002 en 2003 gerekend met een negatief conjunctureel effect, van 15 000 respectievelijk 25 000 personen.

Uit tabel 4.7 blijkt dat de groei van de werkgelegenheid in 2002 en 2003 sterker terugvalt dan de groei van de beroepsbevolking. Hierdoor loopt de werkloosheid op tot 300 000 personen in 2002 en verder tot 395 000 personen in 2003. Dit komt overeen met 4% respectievelijk 5% van de beroepsbevolking. Daarmee ligt de werkloosheid waarschijnlijk dicht bij de geschatte evengewichtswerkloosheid. De krapte op de arbeidsmarkt sinds 1998 komt zo snel tot een einde. In het werkloosheidscijfer worden alleen personen meegeteld die beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt en die actief zoeken. Daarnaast is sprake van verborgen werkloosheid, met name in de WAO (zie kader).

In het jaar 2001 waren er circa 180 000 vacatures⁴, dat is iets minder dan 3% van de werkgelegenheid in personen. Circa de helft hiervan was moeilijk vervulbaar (zie figuur 4.3). Het beeld van de vacatures naar opleiding in 1999-2001 (zie figuur 4.4) maakt duidelijk dat moeilijk vervulbare vacatures niet alleen voorkomen bij hoger opgeleiden. Onder lager opgeleiden (VBO-niveau met technische of economische specialisatie) en op HBO-niveau in de economische richting zijn er relatief veel moeilijk vervulbare vacatures. Verder valt op dat de vacatureproblematiek voor beroepsgerichte opleidingen beduidend groter is dan voor algemene opleidingen.

Niet alle bedrijfstakken worden in gelijke mate geconfronteerd met moeilijk vervulbare vacatures (zie figuur 4.5). Evenals in voorgaande jaren waren in 2001 de bouwnijverheid en de sector 'overig tertiair' (vooral zakelijke dienstverlening) de koplopers. Opmerkelijk is voorts dat nu ook de zorgsector, in tegenstelling tot voorgaande jaren, meer dan gemiddeld te maken heeft met moeilijk vervulbare vacatures. Het onderwijs ligt onder het gemiddelde. Zoals in de Macro Economische Verkenning 2002 reeds werd aangegeven hoeft dat niet te betekenen dat deze sector weinig problemen ondervindt bij het aantrekken van personeel. Met name omdat vacatures in deze sector, net als in de zorgsector, direct als een maatschappelijk tekort worden ervaren bestaat daar een sterke prikkel om alle zeilen bij te zetten voor het opvullen van vacatures.

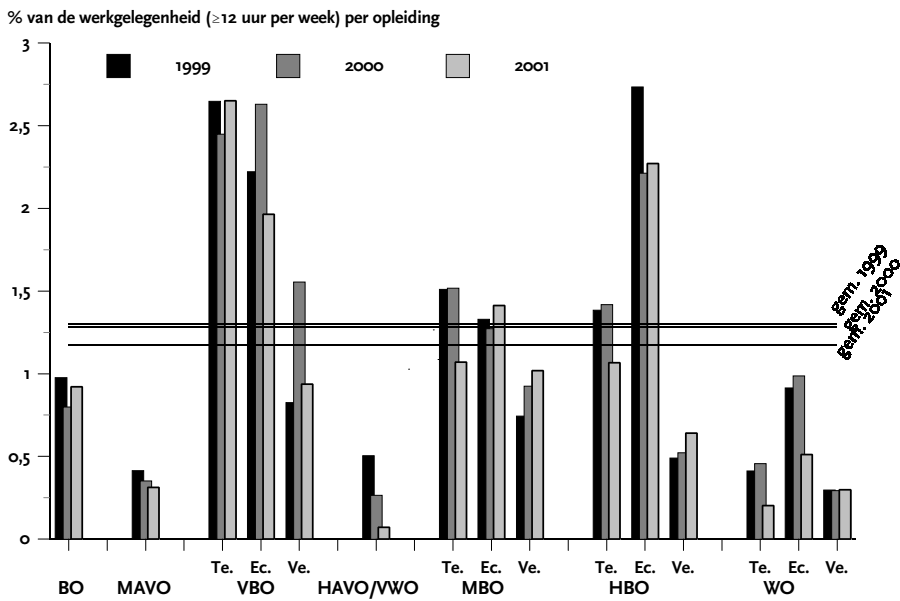
Figuur 4.3 Vacatures en moeilijk vervulbare vacatures, 1989-I t/m 2002-I^a

^a Exclusief vacatures bij overheid en onderwijs.

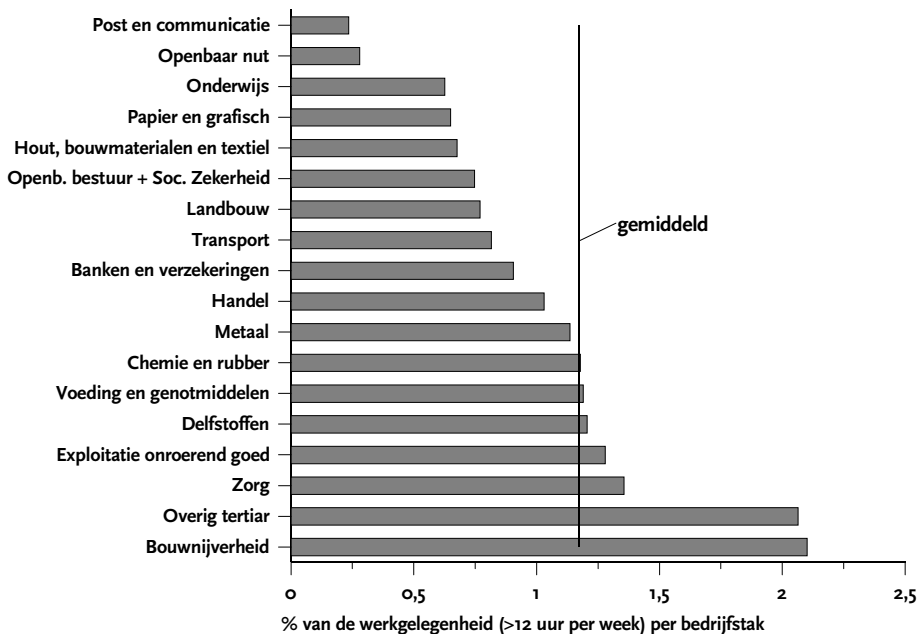
⁴ Dit is exclusief overheid en onderwijs. Met inbegrip van deze sectoren bedraagt het aantal vacatures ongeveer 195 000.

Figuur 4.4 Moeilijk vervulbare vacatures naar opleiding^a, 1999-2001

^a De onderscheiden studierichtingen zijn: 'Technisch' (Te), waartoe ook gerekend worden: het agrarisch onderwijs, opleidingen gericht op de transportsector en studies in de wiskunde en natuurwetenschappen; 'Economisch' (Ec), met inbegrip van administratief, commercieel, juridisch en bestuurlijk onderwijs; 'Verzorgend' (Ve), waaronder naast medische c.q. verpleegkundige opleidingen ook gerekend worden de opleidingen voor onderwijzend personeel en voor politie en krijgsmacht, sociaal-cultureel onderwijs, studies in de humaniora etc.

Figuur 4.5 Moeilijk vervulbare vacatures naar bedrijfstak, 2001

4.2 Koopkracht

Huishoudens gaan er in 2002 gemiddeld ¾% in koopkracht op vooruit. In 2003 ondervinden de meeste huishoudens een koopkrachtverlies dat met gemiddeld ¾% ongeveer even groot is als de koopkrachtverbetering dit jaar. De lastenverzwaring bij gezinnen van bijna 3 mld euro is de belangrijkste verklaring voor het koopkracht-verlies. Daarnaast stijgen de premies voor particuliere ziektekosten en pensioen sterk.

Dit jaar neemt de koopkracht met gemiddeld ¾% toe. De contractloonstijging ligt met 3¾% iets boven de inflatie van 3½% en daarnaast worden de lasten van gezinnen met 1 mld euro verlicht. De koopkrachtstijging is niet voor alle huishoudens gelijk. Gezinnen met kinderen gaan er meer op vooruit dan gezinnen zonder kinderen en huishoudens met een uitkering meer dan werkenden.

De verhoging van de aanvullende kinderkorting zorgt ervoor dat de koopkrachtontwikkeling van huishoudens met en zonder kinderen uiteenloopt. Uitkeringsgerechtigden met kinderen profiteren van deze verhoging en hun koopkracht stijgt met 2% (zie tabel 4.8). De koopkrachtstijging van een uitkeringsgerechtigde zonder kinderen blijft beperkt tot ½%. Voor inkomens net onder modaal is het koopkrachtvoordeel van de verhoging van de aanvullende kinderkorting circa ¾%. Het modale huishouden volgens de standaarddefinitie (alleenverdiener met twee kinderen met een loon net onder de premiegrens van het ziekenfonds) komt in 2002 net niet in aanmerking voor deze korting.

De koopkracht van standaard huishoudens met loon of uitkering op minimumniveau stijgt dit jaar relatief iets harder dan die van bovenminimale inkomens doordat het wettelijk minimumloon in 2002 sneller stijgt dan de contractlonen. Dit komt door de vertraagde doorwerking van de hoge contractloonstijging uit 2001. Ondanks het vervallen van de koopkrachttoeslag en de kindertoeslag in de huursubsidie neemt de koopkracht van huishoudens met lage inkomens in doorsnee met ¾% toe (zie tabel 4.9).

Na een aantal jaren van lastenverlichting en inkomensverbetering is het koopkrachtbeeld volgend jaar overwegend negatief. De reële contractloonstijging komt weliswaar positief uit, op ¾%, maar door de lastenverzwaringen voor gezinnen van bijna 3 mld euro en de sterk stijgende premies voor particuliere ziektekosten en pensioenen resulteert gemiddeld genomen een koopkrachtverlies van ½ à 1%. Daarbij zijn de verschillen tussen lagere en hogere inkomens betrekkelijk gering, zie figuur 4.6.

De meeste werkenden gaan er in koopkracht rond de 1% op achteruit. De lasten van werkenden worden verzwaaard door de afschaffing van de fiscale faciliteit voor bedrijfssparen. De belastinggrondslag wordt verder verbreed door het vervallen van de basisaftrek lijfrente, de heffingskorting voor maatschappelijke beleggingen, de feestdagenregeling en de fietsaftrek. De premies voor particuliere ziektekostenverzekeringen stijgen naar verwachting in 2003 met 11% door de forse stijging van de WTZ-bijdrage. Daarbij is voor de kale premie gerekend met een

stijging van 6%, gelijk aan de verwachte ontwikkeling van de lasten (zie kader). Verder stijgen de pensioenpremies met 12% (zie paragraaf 4.1.2).

Hier staat tegenover dat alle werkenden profiteren van een verhoging van de arbeidskorting met 119 euro. Een deel van deze verhoging, 50 euro, maakte al onderdeel uit van het Strategisch Akkoord. De extra verhoging met 69 euro compenseert voor werkenden een groot deel van de stijging van de nominale ZFW-premie met 89 euro en de hogere loonheffing als gevolg van de stijging van de werkgeverspremie ZFW met 0,5%-punt.

Tabel 4.8 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003	idem ^b
	mutaties per jaar in %					
Modaal	-0,2	1,0	6,8	¼	¼	(-1¼)
Modaal, alleenstaand	-0,1	0,5	5,5	0	¼	(-1½)
Tweeverdieners, 1½ modaal	0,1	1,1	6,8	½	¼	(-½)
Minimum plus ^a	0,1	2,0	9,2	2	1	(0)
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	0,1	1,4	4,3	2	0	(-½)
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen ^a	0,1	0,8	3,1	½	-¾	(-¾)

^a De koopkracht van een deel van deze huishoudens neemt in 2002 met ¼%-punt minder toe door de afschaffing van de koopkrachttoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2001. De afschaffing van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002 betekent dat de koopkracht van een deel van deze huishoudens in 2002 en 2003 met ½%-punt minder toeneemt.

^b Tussen haakjes: inclusief koopkrachteffect door afschaffing kindertoeslag in de huursubsidie en gemiddelde effect grondslagverbreding wegens afschaffen van bedrijfssparen, basisaftrek lijfrente, fietsaftrek, feestdagenregeling en belastingsubsidies beleggen.

Tabel 4.9 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2002-2003

Bruto huishoudinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b	
	2002	2003 ^c	2002	2003 ^c	2002	2003 ^c
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	¾	-¾	} ½	} -1	¼	-1
150-250% WML	¼	-1			0	-1
> 250% WML	0	-1¼	¼	-1	0	-1
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	¾	-½	} ¾	} -½	¾	-½
> 120% WML	¾	-¼			¾	-¼
65-plussers						
< 120% AOW	} ½	} 0	1¼	0	1	0
> 120% AOW			¾	0	¼	¼

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.

^b Inclusief alleenstaande ouders.

^c Het vervallen van de basisaftrek lijfrente, de fietsaftrek, de feestdagenregeling en de belastingsubsidies voor maatschappelijke beleggingen is niet in de koopkracht verwerkt; het gemiddelde effect op de koopkracht is -¼%.

Werkenden met kinderen profiteren van de stijging van de combinatiekorting met 16 euro. De extra aanvullende kinderkorting wordt verhoogd met 87 euro; dit vloeit voort uit de afschaffing van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002.

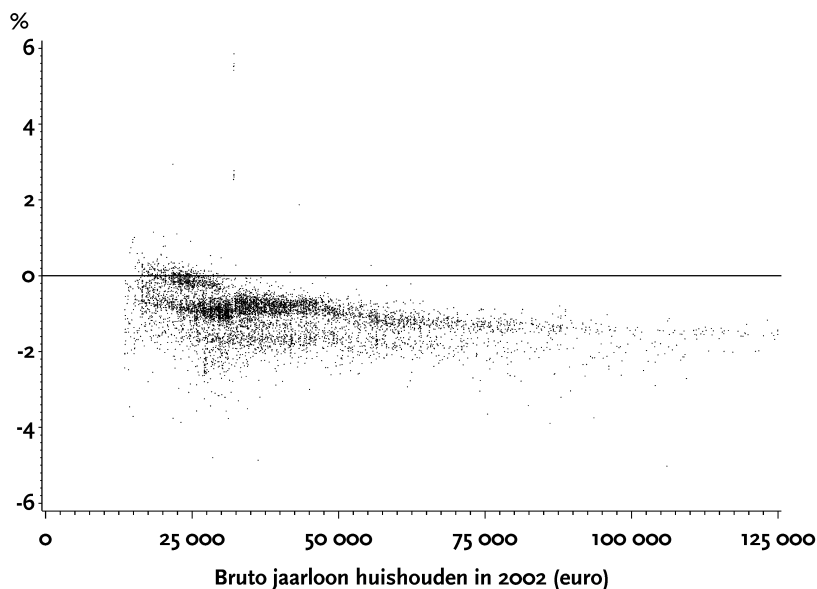
Voor de werkenden met een laag inkomen is het koopkrachtverlies iets geringer. Deze groep maakt relatief weinig gebruik van de spaarloonregelingen. Bovendien is het koopkrachtnadeel van het vervallen van deze regelingen voor lage inkomens, vanwege het lagere marginale tarief voor de loonheffing, geringer dan voor hogere inkomens.

De koopkracht van ambtenaren neemt volgend jaar $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{2}\%$ meer af dan de koopkracht van werknemers in de marktsector. Dit komt door de bezuiniging op de arbeidsvoorwaardenruimte en de sterke stijging van de ABP-premie en de particuliere ziektekostenpremies. Gunstig voor rijksambtenaren met kinderen is dat zij vanaf de tweede helft van 2002 voor maximaal twee kinderen tot 16 jaar een vergoeding krijgen in plaats van voor één kind.

Voor uitkeringsgerechtigden onder 65 jaar en voor gepensioneerden ziet het koopkrachtbeeld er volgend jaar iets minder ongunstig uit dan gemiddeld voor werkenden. Niet-actieven ondervinden geen nadeel van de hogere pensioenpremies. Bovendien slaat een belangrijk deel van de lastenverzwaring voor gezinnen in 2003 neer bij werkenden: het effect van het afschaffen van het spaarloon overtreft de verhoging van de arbeidskorting. Daarnaast heeft het merendeel van de 65-plussers voordeel van de verhoging van de algemene ouderenkorting met 24 euro. Voor alleenstaande ouderen wordt deze verhoging tenietgedaan door een even grote verlaging van de aanvullende ouderenkorting.

Figuur 4.6 Koopkrachteffecten alleenverdiener, 2003

Werkenden alleenverdieners

Als resultante van dit koopkrachtbeeld stijgt de replacement rate, de verhouding tussen het beschikbaar inkomen uit een uitkering en het inkomen uit werk, volgend jaar gemiddeld genomen licht. Door het iets gunstiger koopkrachtbeeld voor werkenden met een laag inkomen is aan de onderkant van het inkomensgebouw sprake van een lichte daling van de replacement rate.

Hogere stijging particuliere ziektekostenpremie?

De premies voor de particuliere ziektekostenverzekering in het tweede compartiment zijn al enkele jaren achter elkaar met ongeveer 10% gestegen, en voor 2003 wordt een stijging met 11% verwacht. De ontwikkeling van de premie hangt niet alleen af van de beslissingen van particuliere verzekeraars, maar ook van de verplichte WTZ- en MOOZ-bijdragen.¹ De hoge stijging van de particuliere premies in 2003 wordt vooral veroorzaakt door de toename van de WTZ-bijdrage. Dit is de bijdrage die particulier verzekerden moeten opbrengen voor mensen die een slecht risico vormen en daarom een standaardpakketpolis hebben met een gemaximeerde premie. De verzekeraars krijgen de verliezen die zij lijden op deze (particuliere) polissen vergoed uit de WTZ-bijdragen. De premie die de verzekeraars zelf vaststellen, de 'kale' premie, hoeft slechts met 6% te stijgen om de lastenontwikkeling te volgen. Het is echter de vraag of deze 6% stijging, waar de berekeningen in deze MEV op zijn gebaseerd, ook realiteit zal worden.

In het verleden is het regelmatig voorgekomen dat de 'kale' premie voor particuliere polissen meer toenam dan de lasten die voor particulieren opgebracht moesten worden. Ook nu kunnen de particuliere verzekeraars besluiten tot een verhoging van meer dan 6%. Concrete reden hiervoor zou kunnen zijn dat verzekeraars anticiperen op mogelijke toekomstige regels van de Pensioen- en Verzekeringskamer voor het aanleggen van reserves voor chronisch zieken in hun bestand. Verder zouden zij wellicht een negatief technisch resultaat uit 2001 (en misschien ook eerdere jaren) willen compenseren.² Mede door het ontbreken van een acceptatieplicht en het bestaan van leeftijdstoelagen ontbreekt een scherpe prijsconcurrentie. Hierdoor worden de particuliere verzekeraars waarschijnlijk niet weerhouden van een hogere prijsstijging.

Wat betekent het voor de koopkracht als de kale premies niet met 6% stijgen, maar net als in de afgelopen jaren met ongeveer 10%? In dat geval komt de koopkracht van particulier verzekerden tussen de 0,1 en 0,5% lager uit dan in de centrale projectie. Het koopkrachteffect is het grootst voor laagbetaalde ambtenaren³ (-0,5% voor ambtenaren met een minimuminkomen, een partner en twee kinderen).

¹ De WTZ is de Wet op de toegang tot ziektekostenverzekeringen en MOOZ staat voor Medefinanciering Oververtegenwoordiging Ouderen in de Ziekenfondswet.

² Vektis heeft berekend dat het technisch resultaat van de privaatrechtelijke ziektekostenverzekeraars tussen 2000 en 2001 gedaald is van -33 miljoen euro naar -83 miljoen euro (Zorgthermometer, augustus 2002). Gerelateerd aan de bruto premies is dit respectievelijk -0,9% en -2,1%.

³ Ambtenaren vallen immers niet onder de ziekenfondsverzekering.

5 De collectieve sector

5.1 De collectieve uitgaven

De volumegroei van de collectieve uitgaven loopt volgend jaar terug tot ¾%. Het volume van de rentelasten daalt en door de ombuigingen ook de subsidies en de uitgaven voor openbaar bestuur; de uitgaven voor zorg, onderwijs, infrastructuur en sociale zekerheid stijgen. Voor het eerst sinds 1994 neemt de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven weer toe, vooral als gevolg van de sterke stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen. De prijs van de collectieve uitgaven stijgt vooral dit jaar sterker dan die van het BBP, met name door reële loonstijgingen. Als percentage van het BBP komen de bruto collectieve uitgaven in 2003 uit op bijna 47%, evenveel als gemiddeld in de laatste 3 jaren.

5.1.1 Beleidsuitgangspunten

De belangrijkste wijzigingen in de beleidsuitgangspunten sinds het verschijnen van het CEP 2002 vloeien voort uit het Strategisch Akkoord, waarin de nieuwe coalitie haar voornemens voor de komende kabinetsperiode heeft gepresenteerd (zie kader).¹ Voor 2003 bedragen de ombuigingen op de collectieve uitgaven die in het Strategisch Akkoord zijn afgesproken 2¼ mld euro, tegenover 1 mld euro aan intensiveringen. Uit het – na het Strategisch Akkoord afgesproken – aanvullend beleidspakket vloeit een additionele netto ombuiging van ¼ mld euro voort.

Rijksbegroting in enge zin

In het Strategisch Akkoord bedraagt de netto-ombuiging op de rijksbegroting in enge zin 1¼ mld euro. De belangrijkste maatregelen zijn de opgelegde efficiëntietaakstelling en productiviteitskorting voor het rijk (0,3 mld euro) en de beperking van de groei van het Gemeente- en Provinciefonds (0,4 mld euro, onder andere door aanpassing van de koppelingssystematiek). De intensiveringen worden voornamelijk ingezet om tegenvallers bij veiligheid en onderwijs op te vangen (beide 0,1 mld euro). Hier bovenop komt ¼ mld euro aan netto ombuigingen uit het aanvullend beleidspakket, met name ingevuld door beperking van de contractloonstijging bij de overheid tot 2,5% en een generieke subsidiekorting.

Een deel van de maatregelen uit hoofde van het Strategisch Akkoord start al in 2002. Dit geldt met name voor de inhouding van driekwart van de prijsbijstelling 2002, wat een structurele besparing van 0,4 mld euro oplevert. Daarnaast is sprake van een intensivering in de orde van grootte van 0,1 mld euro. Dit betreft onder andere de beleidsterreinen van Binnenlandse Zaken (bommenregeling), Onderwijs (leerlingenaantallen) en Justitie (drugssmokkel Schiphol).

¹ Zie ook 'Economische gevolgen van het Strategisch Akkoord 2003 - 2006', CPB Document 22, juli 2002.

Uitgavenbeleid Strategisch Akkoord

Het Strategisch Akkoord voorziet in per saldo een ombuiging van 1¼ mld euro op de collectieve uitgaven in 2006. Deze netto-ombuiging wordt niet geleidelijk ingezet, maar direct in het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode gerealiseerd. In 2004 stijgt de netto-ombuiging doordat vanaf dat jaar een aantal maatregelen op het terrein van de sociale zekerheid wordt ingevoerd. Vanaf 2005 daalt de netto-ombuiging door de koopkrachtreparatie bij de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

Tijdpad ombuigingen en intensiveringen (mld euro, cumulatief in prijzen 2002), 2003-2006

	2003	2004	2005	2006
Ombuigingen	2¼	3¾	6	7
Intensiveringen	1	1¾	5	5¾
Netto-ombuiging	1¼	2	1	1¼

De ombuiging bij het openbaar bestuur bedraagt ruim 3 mld euro in 2006. De nadruk ligt hierbij op efficiencyverbetering. Dit wordt in het regeerakkoord vooralsnog ingevuld met taakstellende bezuinigingen op onder meer het aantal ambtenaren, met name op de ministeries (10 000 minder), en minder geld voor uitbesteding aan derden. Verder wordt er voor ongeveer ¾ mld euro bespaard op een breed scala aan subsidies waaronder export- en technologiesubsidies voor bedrijven. Bij onderwijs en veiligheid nemen de uitgaven als gevolg van het regeerakkoord 1 mld euro extra toe.

De bruto intensivering in de zorg bedraagt 1,2 mld euro, tweemaal zo veel als de netto intensivering. Dit komt doordat er in deze sector ook besparingen worden ingeboekt. Het invoeren van een verplicht eigen risico in het nieuwe zorgstelsel resulteert naar verwachting in een besparing op de zorguitgaven, doordat consumenten kritischer gaan overwegen wanneer ze wel of niet een beroep op de zorgsector moeten doen. Daarnaast wordt het verzekerde pakket beperkt, met name enkele geneesmiddelen worden niet meer vergoed. Een groot deel van de intensivering in de zorg betreft het ophogen van de budgetten naar aanleiding van de hogere productie die in 2001 en 2002 wordt gerealiseerd. Verder zijn de intensiveringen in deze sector nog niet concreet ingevuld. Dat geldt eveneens voor het extra geld dat naar onderwijs, veiligheid en infrastructuur gaat.

Bij de sociale zekerheid leggen de bezuinigingen van 2,2 mld euro de nadruk op het versterken van de financiële prikkels voor uitvoeringsinstanties, werkgevers, werknemers en uitkeringsgerechtigden. Zo vervalt de ontheffing van de sollicitatieplicht voor personen ouder dan 57,5 jaar en worden handhaving en sancties verscherpt. Vanaf 2004 wordt de gemeentelijke financiering voor bijstandsuitkeringen verhoogd van 25% naar 100%, waardoor gemeenten meer belang krijgen bij een correcte uitvoering. Eveneens vanaf 2004 wordt het recht op een WAO-uitkering beperkt tot volledig en duurzaam arbeidsongeschikten. Daarnaast wordt bezuinigd op gesubsidieerde arbeid en op het budget voor reïntegratie van werkzoekenden. De intensiveringen in de sociale zekerheid van 2,3 mld euro hangen volledig samen met de invoering van het nieuwe zorgstelsel. Het betreft de ophoging van de bruto AOW-uitkering tot het bruto minimumloon en de introductie van een zorgtoeslag die afloopt met de hoogte van het huishoudinkomen.

Voor 2002 is er bovendien een extra meevaller op de EU-afdrachten van 0,2 mld euro, welke bovenop de meevaller komt die eerder in de Voorjaarsnota was gemeld. Uit hoofde van de Voorjaarsnota zijn voor 2002 en 2003 ook diverse intensiveringen gemeld, onder andere voor asiel, onderwijshuisvesting en plan van aanpak drugskoeriers. Voorts is 0,2 mld euro extra uitgetrokken voor de afwikkeling van het ESF-dossier in 2002. Daarnaast heeft het Agentschap van het Ministerie van Financiën een nieuw schuldregistratiesysteem ingevoerd, wat in 2002 en 2003 tot een neerwaartse aanpassing van 0,3 mld euro leidt bij de rentelasten op transactiebasis.

Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt

In 2003 wordt er op het terrein van de Sociale Zekerheid en arbeidsmarktbeleid ongeveer ¼ mld euro omgebogen uit hoofde van het Strategisch Akkoord. Zo komt de ontheffing van de sollicitatieplicht voor 57,5-jarigen en ouder te vervallen en wordt het woonlandbeginsel in de kinderbijslag ingevoerd. Verder wordt omgebogen op I/D-banen en WIW-werkervaringsplaatsen. Bij deze gesubsidieerde arbeidsplaatsen wordt de eerder voorziene oploop tussen 2002 en 2006 geschrapt en de uitstroom niet opgevuld. Daarnaast wordt 0,45 mld euro bezuinigd op het reïntegratiebudget. Deze bezuiniging van ongeveer 30% van het reïntegratiebudget loopt vooruit op doelmatigheidswinsten bij inkoop op de private reïntegratiemarkt. Verwacht wordt dat inkoop op de private reïntegratiemarkt zal leiden tot lagere trajectprijzen dan in de huidige situatie. Het kabinet introduceert volgend jaar een levensloopregeling. Hiermee kunnen werknemers sparen voor perioden van onbetaald verlof, bijvoorbeeld voor zorg voor de ouders of een sabbatical. In tegenstelling tot het Strategisch Akkoord wordt deze niet vormgegeven via de fiscaliteit, maar via een uitgavenregeling van SZW. De nieuwe regeling betekent in 2003 een toename van de uitgaven met 0,1 mld euro.

Zorg

In de zorg wordt in 2002 fors geïntensiveerd. Zo is ten tijde van de Voorjaarsnota door het vorige kabinet besloten om de uitgaven aan zorg met 0,4 mld euro te verhogen ten behoeve van uitbreiding van de productiecapaciteit en het wegwerken van wachtlijsten. Ook door het nieuwe kabinet wordt in 2002 in de zorg geïntensiveerd. Een groot deel van die intensivering betreft het ophogen van de budgetten naar aanleiding van de hogere productie die in 2001 en 2002 naar verwachting wordt gerealiseerd. Voor de uitgaven aan zorg in 2003 heeft het nieuwe kabinet besloten tot een volumegroei van het Budgettair Kader zorg van 2,5%.

In het kader van het streven naar loonmatiging zal de minister van VWS in overleg treden met de sociale partners in de sectoren zorg en welzijn en afspraken maken om te komen tot een beperking van de contractloonontwikkeling in 2003 tot 2½%. In de centrale projectie is gerekend met deze lagere stijging van de contractlonen in de zorg, van 2½%, voor de driekwart van de werknemers voor wie nog geen cao is afgesloten voor 2003. Indien hogere contractloonstijgingen worden afgesproken, dan zal dit ten koste gaan van het volume in de zorg

Tabel 5.1 Kerngegevens collectieve sector, 1999-2003^a

	1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	26,8	26,7	27,4	28,1	28,1
w.v. loonsom	9,9	9,8	9,9	10,1	10,0
materiële consumptie	6,6	6,5	6,7	6,8	6,7
investeringen	3,1	3,3	3,5	3,5	3,6
uitkeringen in natura	7,1	7,2	7,4	7,6	7,8
Inkomensoverdrachten	13,8	13,3	13,1	13,1	13,4
w.v. binnenland	11,8	11,2	11,0	11,2	11,5
buitenland	2,1	2,1	2,0	1,9	1,9
Kostprijsverlagende subsidies	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3
Rente	4,6	4,0	3,5	3,4	3,1
Kapitaaloverdrachten	1,1	1,2	1,3	1,1	0,9
Collectieve uitgaven bruto	47,8	46,6	46,8	47,1	46,8
Niet-belastingmiddelen ^b	5,8	6,5	5,8	6,4	6,2
Statistische verschillen	0,3	0,5	0,5	0,1	0,1
Collectieve uitgaven netto	41,7	39,6	40,5	40,6	40,5
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Belastingen ^c	25,2	25,0	25,7	25,9	25,5
Premies	16,0	16,0	14,1	13,9	14,3
Collectieve lasten	41,2	41,0	39,8	39,8	39,8
Gasbaten binnenland	0,3	0,3	0,4	0,5	0,4
III Financieringssaldo					
Rijk	-1,9	-0,5	-0,5	-0,7	-1,0
Overige centrale overheid	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0
Lagere overheid	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
Sociale fondsen	1,2	1,6	-0,1	-0,1	0,3
Collectieve sector	-0,2	1,7	-0,3	-0,3	-0,3
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^d	0,7	2,2	0,1	-0,5	-0,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo)	63,1	55,8	52,8	51,3	49,4
Bruto staatsschuld (ultimo)	51,1	45,3	43,2	42,1	41,2
Verhouding inactieven-actieven (%)	68,1	66,7	65,6	66,2	68,8
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	2,5	5,1	6,3	3,7	2,6
Prijsmutatie nationale bestedingen	2,4	3,9	4,9	3,7	2,9

^a Gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Overig excl. gasbaten binnenland.

^c In 2001 gecorrigeerd voor kasvertraging van 0,4% BBP als gevolg van de invoering van het nieuwe belastingstelsel.

^d In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgave van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.

of van de reserves, of de efficiëntie moet extra toenemen. Verder tracht het kabinet het ziekteverzuim in de zorgsector te verminderen door de introductie van een financiële prikkel bij lager verzuim. Voor dit flankerend beleid is 30 miljoen euro uitgetrokken.

5.1.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De bruto collectieve-uitgavenquote (tabel 5.1) stijgt in 2002, om in 2003 naar verwachting weer een daling te laten zien. In de afgelopen kabinetsperiode 1999-2002 daalde de collectieve-uitgavenquote met $\frac{3}{4}$ %-punt BBP. De groei van de uitgavenquote in 2002 is te verklaren door een ruilvoetverslechtering: de prijs van de collectieve uitgaven gaat aanmerkelijk uit boven die van het BBP (tabel 5.2). De reële loonstijging is daarin de belangrijkste component, vanwege het grote loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. Dit is vooral zichtbaar in de prijsmutaties in sectoren als onderwijs en zorg. Bovendien worden de lonen hier in 2002 extra verhoogd voor het bestrijden van arbeidsmarktknelpunten. In 2003 is er sprake van een veel kleiner ruilvoetverlies, mede door de kortingen op de contractloonstijging in de collectieve sector, en blijft de volume-ontwikkeling van de collectieve uitgaven achter bij die van het BBP.

De netto collectieve-uitgavenquote in 2002 en 2003 laat vrijwel hetzelfde verloop zien als de bruto quote. De twee posten die het verschil tussen netto en bruto maken, verschuiven echter wel onderling: de niet-belastingmiddelen en de statistische verschillen. De sterke stijging van de niet-belastingmiddelen is voor een groot deel terug te voeren op het lage niveau van de netto verkopen van staatsdeelnemingen 2001, toen het rijk aandelen van KPN (1,7 mld euro) en Tennet (1,8 mld euro) heeft aangekocht. Deze aan- en verkopen van staatsbezit zijn niet relevant voor het vorderingensaldo, maar komen wel tot uitdrukking in het financieringssaldo.

De daling van de statistische verschillen in 2002 is vooral het gevolg van het gerealiseerde overschot op de zogenoemde derdenrekening (rekening courant verhouding die het rijk heeft met derden) in 2001. Vanwege het onvoorspelbare karakter hiervan, wordt voor ramingsjaren (inclusief 2002) van evenwicht uitgegaan. Ook deze post is niet relevant voor het EMU-saldo.

Het volume van de collectieve uitgaven (exclusief kredieten en rentelasten) stijgt in 2002 met 1% en in 2003 met $1\frac{1}{2}$ %. De groei is het sterkst in de clusters onderwijs, zorg, sociale zekerheid en infrastructuur, maar hier staan dalingen in de subsidies, overdrachten buitenland en openbaar bestuur tegenover (tabel 5.2).

Het onderwijsvolume toont een gematigde groei, die zijn grondslag heeft in autonome ontwikkelingen. De groei van leerlingen- en studentenaantallen wordt vertaald in extra middelen voor personeel en materieel. Maatregelen uit het Strategisch Akkoord hebben vrijwel nog geen invloed voor deze jaren: tegenover kleine intensiveringen staat ook een aantal ombuigingen, waaronder de inhouding van 75% van de prijsbijstelling 2002.

De sector openbaar bestuur en openbare orde krijgt volgend jaar te maken met een volumedaling, als gevolg van de plannen van het nieuwe kabinet. Maatregelen als de opgelegde efficiëntie- en productiviteitstaakstellingen en de kortingen op het gemeente- en provinciefonds worden hier zichtbaar. Deze maatregelen krijgen vorm in een kleiner ambtenarenbestand en minder aankopen van goederen en diensten (onder meer verminderde inhuur externen).

Tabel 5.2 Bruto collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 2000-2003

	2000	2003	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Defensie	1,4	1,3	- 3,6	3	¼	6,7	3½	3¼
Onderwijs	4,3	4,6	3,5	2¾	1¾	4,8	5½	3¼
Openbaar bestuur/orde	12,1	12,2	3,0	¾	- ¾	6,5	3¾	3¼
Infrastructuur	1,7	2,2	9,6	4	6¾	7,0	10¾	4
Zorg ^a	6,8	7,7	5,6	5¼	2½	5,0	5½	4¼
Sociale zekerheid	11,1	11,2	0,3	1	4¾	4,3	3½	3
Subsidies	2,4	2,0	7,6	- 10¾	- 9	5,6	4¼	3½
Overdrachten buitenland	2,2	2,0	- 2,6	- 5¾	¼	5,3	3¾	3¼
Collectieve uitgaven (excl.kredieten en rente)	42,1	43,3	2,8	1	1½	5,4	4½	3½
Rentelasten	4,0	3,1	- 11,4	- 3¾	- 8	5,3	3¾	3¼
Kredietverlening	0,5	0,4	- 7,1	- 5¾	- 2¼	5,3	3¾	3¼
Collectieve uitgaven	46,6	46,8	1,4	½	¾	5,4	4½	3½
Bruto Binnenlands Product			1,3	½	1½	5,3	3¾	3¼

^a De volumestijging van de uitgaven AWBZ/ZFW, die mede wordt bepaald door de uitstroom van werknemers uit het ziekenfonds, is 4¼% in 2002 en 1¾% in 2003.

In lijn met de trend over de jaren voor 2002 wordt weer een forse uitgavenstijging verwacht aan infrastructuuruitgaven in 2003. De snelle toename van de aanleg van rijkswegen en de uitgaven voor de HSL-Zuid liggen hieraan ten grondslag.²

De mutaties van het cluster zorg worden berekend door de uitgaven van de AWBZ en ZFW te corrigeren voor onder andere de uitstroom uit het ziekenfonds naar de particuliere verzekeringen. Ook worden de WTZ-bijdragen meegenomen in het cluster zorg. De uitgaven van het cluster zorg laten naar verwachting een forse volumestijging zien van ongeveer 5¼% in 2002 en een duidelijk lagere van 2½% in 2003. Dit is onder andere het gevolg van de intensiveringen en ombuigingen in de zorgsector waartoe is besloten in de Voorjaarsnota en het Strategisch Akkoord. Zo is in het Strategisch Akkoord afgesproken om de zorguitgaven in 2002 structureel te verhogen om zodoende een naar verwachting hogere productie van de verschillende zorgsectoren in 2002 en verder te kunnen accommoderen. Daarnaast is sprake van een aantal tegenvallers in 2002. Verder is er voor 2003 en latere jaren het voornemen om op de uitgaven voor geneesmiddelen te besparen. Aangezien de intensiveringen voor een aanzienlijk deel in de AWBZ-sector neerslaan, is de volumegroei van de AWBZ in 2002 naar verwachting hoog met 6¾%. In 2003 loopt de volumegroei voor de AWBZ terug naar 1¾% omdat de intensiveringen een beperkte oploop kennen. Voor de ZFW wordt zowel in 2002 als in 2003 een volumegroei van 1½% verwacht. De groeicijfers van de ZFW worden, behalve door intensiveringen, ook in sterke mate bepaald door de beleidsmatige sturing van het aantal

² De hoge prijsstijging voor dit cluster in 2002 is het gevolg van invoering van BTW op openbaar-vervoerprojecten.

ziekenfondsverzekerden. In 2002 is sprake van een uitstroom van verzekerden uit de ZFW naar de particuliere verzekeringen. Dit komt doordat de ziekenfondsloongrens tijdelijk is geïndexeerd met de prijsontwikkeling in plaats van de loonontwikkeling. De uitstroom van verzekerden drukt het volumecijfer van de ZFW in 2002 met ongeveer 2%. Verder leidt de voorgenomen ombuiging op de geneesmiddelenuitgaven in 2003 tot een verlaging van de volumegroei in de ZFW.

De uitgavenquote sociale zekerheid stabiliseert in 2002 waarschijnlijk op het niveau van 2001 en bedraagt daarmee minder dan 11%. In 2002 nemen de werkloze beroepsbevolking en het aantal werkloosheidsuitkeringen toe (zie ook paragraaf 5.1.3) waardoor de volumemutatie van de sociale zekerheidsuitgaven de volumemutatie van het BBP overtreft. Het omgekeerde geldt voor de prijsmutatie van de sociale zekerheidsuitgaven. De geprojecteerde contractloonontwikkeling, waaraan deze met enige vertraging gekoppeld is, blijft achter bij de verwachte prijsstijging van het BBP. Bij de WAO stijgt de gemiddelde uitkering zelfs minder hard dan de verhoogde contractloonontwikkeling, door de veranderde samenstelling van het bestand. Het gemiddelde inkomen van de nieuwe instromers in de WAO blijkt licht te dalen onder invloed van een stijgend aandeel jongeren, vrouwen en deeltijdwerkers. In 2003 is sprake van een volumestijging van de sociale zekerheidsuitgaven die de volumegroei van het BBP aanzienlijk overtreft. Doordat de prijsmutatie van de sociale zekerheidsuitgaven opnieuw achterblijft bij de prijsstijging van het BBP wordt de stijging van de uitgavenquote enigszins beperkt.

Het volume van de subsidies laat zowel in 2002 als in 2003 een sterke daling zien. In 2002 wordt dit veroorzaakt door het hoge uitgangsniveau, als gevolg van de afkoop van het recht van DSM op een deel van de winst van Energie Beheer Nederland in 2001. Het beeld voor 2003 wordt bepaald door het Strategisch Akkoord, dat voorziet in een aanzienlijke vermindering van de loonsubsidies, en het aanvullend beleidspakket dat uitgaat van een versnelling en uitbreiding van de subsidietaakstelling uit het Strategisch Akkoord.

De overdrachten aan het buitenland dalen in 2002 sterk. Dit komt voornamelijk door lagere afdrachten aan de Europese Unie, wat een uitvloeisel is van onderuitputting op de begroting van de EU. Ook heeft de gematigde ontwikkeling van het BBP invloed op de overdrachten, aangezien deze voor een belangrijk deel gekoppeld zijn aan de BBP-ontwikkeling.

De daling van de rentelastenquote vlakt dit en volgend jaar af. Dit is vooral het gevolg van de verslechtering van het EMU- en het financieringssaldo van de collectieve sector. De geraamde tekorten zorgen voor een toename van de EMU-schuld en daarmee voor stijgende nominale rentelasten. De aanhoudende afname van de quote wordt allereerst veroorzaakt doordat de lange rentevoet van 5% in historisch perspectief laag is. Daardoor is niet alleen de rente over de schuldtoename beperkt, maar resulteren ook lagere rentelasten bij herfinanciering van de aflossingen. Daarnaast speelt de geraamde stijging van het BBP (noemereffect) een belangrijke rol bij de daling van de rentequote.

5.1.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Naar verwachting zal de i/a ratio in 2002 voor het eerst sinds 1994 weer een stijging laten zien. Door de stijging van de werkloosheid is sprake van een toenemend aantal werkloosheidsuitkeringen. Dit veroorzaakt bij een zeer geringe stijging van het aantal actieven de geraamde toename van de i/a-ratio. In de projectie voor 2003 neemt de i/a-ratio verder toe. Niet alleen neemt het aantal werkloosheidsuitkeringen verder toe, ook daalt dan naar verwachting het aantal actieven.

Het aantal personen met een werkloosheidsuitkering (WW plus ABW) stijgt in 2002 minder hard dan de werkloze beroepsbevolking. De stagnerende werkgelegenheidsontwikkeling treft in eerste instantie herintreders en schoolverlaters. Pas op iets langere termijn laten bedrijven hun personeel afvloeien. Dit wordt volgend jaar zichtbaar, wanneer naar verwachting de stijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen de stijging van de werkloosheid overtreft.

Uit 2002 worden er naar verwachting 1 miljoen arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt. Omdat iemand recht kan hebben op meerdere uitkeringen wordt de miljoenste persoon met een arbeidsongeschiktheidsuitkering waarschijnlijk pas in de tweede helft van volgend jaar 'verwelkomd'. Niet iedereen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering is echter volledig arbeidsongeschikt. Uit cijfers van het UWV blijkt dat de mate van arbeidsongeschiktheid sinds januari 2000 daalt en dat de nieuwe instroom in de WAO een lagere mate van arbeidsongeschiktheid heeft dan het bestand. Verzekeringsartsen en arbeidsdeskundigen lijken steeds meer nadruk te leggen op wat de arbeidsongeschikte nog wel kan waardoor zij de mate van arbeidsongeschiktheid lager inschatten. Recente beleidsinspanningen, zoals het Plan van Aanpak WAO, zijn hierop ook gericht. Ook als wordt gecorrigeerd voor de mate van arbeidsongeschiktheid blijft het aantal arbeidsongeschikten,

Tabel 5.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 1997-2003

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Uitkeringsvolumina^a							
AOW	2127	2150	2171	2192	2213	2235	2265
ANW	180	147	143	138	134	130	125
ZW	301	334	363	381	389	390	390
AAW/WAO ^b	743	757	766	788	798	810	825
WW	315	261	221	186	176	190	260
ABW	<u>466</u>	<u>427</u>	<u>384</u>	<u>348</u>	<u>328</u>	<u>325</u>	<u>360</u>
Totaal	4131	4074	4049	4033	4037	4085	4225
Actieven ^c	5691	5832	5946	6045	6153	6175	6145
i/a-ratio	72,6	69,9	68,1	66,7	65,6	66¼	68¼

^a In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).

^b Vanaf 1998 inclusief een statistische correctie van -5000 uitkeringsjaren i.v.m. omzetting van ABP-invaliditeitspensioen naar WAO-uitkering.

^c Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.

uitgedrukt in herleide uitkeringsjaren, stijgen. Dit wordt onder andere veroorzaakt door de werkgelegenheidsgroei uit het verleden en door stijgende instroomkansen ten gevolge van de vergrijzing.

5.2 De collectieve lasten

In het nieuwe regeerakkoord is een lastenstijging van 1¼ mld euro in 2003 afgesproken. Hogere ziektekostenpremies voor MOOZ en WTZ (¼ mld euro) plus een aanvullend pakket maatregelen (ruim 1¼ mld euro) betekenen een extra lastenverzwaring van nog eens 1¼ mld euro. De belasting- en premie-inkomsten reageren vertraagd op het, aarzelende, conjunctureel herstel, waardoor de collectieve lastendruk, ondanks de lastenverzwaring, volgend jaar gelijk blijft.

5.2.1 Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve lasten in 2002 zijn sinds het CEP op een aantal kleine punten gewijzigd. Deze wijzigingen betreffen een verlaging van de fiscale bijtelling voor bestelauto's en afschaffing van de forfaitaire BTW-af trek over vergoede autokosten van werknemers. Op basis van recente realisatiecijfers is de mutatie van de tarieven voor de wachtgeldpremies in 2002 iets verhoogd. Uiteindelijk daalt de microlastendruk in 2002 naar schatting met 1¼ mld euro. Hiermee komt de totale lastenverlichting van het vorige kabinet op 5 mld euro.

Voor 2003 wordt een lastenverzwaring van 3½ mld euro voorzien, waarmee een periode van lastenverlichtingen wordt afgesloten. Met 1¼ mld euro neemt het Strategisch Akkoord hiervan de helft voor zijn rekening (zie kader). Een belangrijk element is het afschaffen van de spaarloonregeling. Dit leidt tot een lastenverzwaring van 1¼ mld euro voor gezinnen en, vanwege het komen te vervallen van de eindheffing op spaarloon, een lastenverlichting voor werkgevers bedrijven en overheid van ½ mld euro. Door afschaffing van de spaarloonregeling stijgt de grondslag waarover de premies werknemersverzekeringen worden geheven. Dit wordt geneutraliseerd middels een verlaging van de premiepercentages WAO, WGF en AWF. In 2003 wordt ook een begin gemaakt met de afschaffing van enkele afdrachtsverminderingen, waaronder de afdrachtsvermindering lage lonen (SPAK) en de afdrachtsvermindering langdurig werklozen (VLW). Hiermee is in 2003 een lastenverzwaring voor werkgevers van ¼ mld euro gemoeid. Het fiscale milieu- en energiepakket omvat een beperking van fiscale faciliteiten voor milieuvriendelijke investeringen alsmede een beperking van de belastingkortingen REB voor groen geproduceerde elektriciteit en energiezuinige apparaten. De met dit pakket gepaard gaande lastenverzwaring van een kleine ½ mld euro slaat voornamelijk bij bedrijven neer. Tenslotte vervallen enkele aftrekposten voor de inkomstenbelasting, waaronder de basisaftrek voor lijfrentes en de aftrek voor groen/maatschappelijk beleggen. Dit betekent een lastenverzwaring van circa ½ mld euro voor gezinnen.

Inkomstenbeleid Strategisch Akkoord

Het Strategisch Akkoord voorziet per saldo in een lastenverzwaring van 2 mld euro in 2006. Deze lastenverzwaring wordt voor een belangrijk deel al direct in het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode gerealiseerd. Daarnaast vinden er verschuivingen plaats tussen diverse belastingen en premies. Belangrijke thema's in het lastenpakket zijn de introductie van een nieuwe financiering voor de zorgverzekering, de aanpak van de armoedeval, lastenverlichting voor gezinnen met kinderen en ontgroening.

De invoering in 2005 van het nieuwe zorgstelsel brengt grote financieringsverschuivingen met zich mee. De nieuwe, voor iedereen geldende 'basisverzekering curatieve zorg' wordt voor ongeveer de helft gefinancierd uit een door de werkgever betaalde procentuele premie. Gezinnen betalen een nominale premie voor ieder volwassen gezinslid; voor kinderen hoeft geen premie te worden betaald. In tegenstelling tot het huidige stelsel zal het nieuwe stelsel lastendekkend zijn, hetgeen betekent dat gezinnen bijna 4 mld euro meer aan ziektekostenpremies moeten betalen. Om dit te compenseren bevat het beleidspakket een groot aantal maatregelen, zoals het afschaffen van de onroerende zaakbelasting op woningen en het verhogen van de algemene heffingskorting. Daarnaast wordt aan de uitgavenkant een zorgtoeslag geïntroduceerd en de AOW-uitkering opgehoogd met het expliciete doel om de koopkrachtgevolgen van het nieuwe zorgstelsel voor lage inkomens en ouderen te compenseren. Wanneer deze uitgavenverhogingen worden gezien als lastenverlaging, dan leidt het nieuwe zorgstelsel tot een netto lastenverlichting van 1 mld euro.

Om de armoedeval aan te pakken wordt in het Strategisch Akkoord extra geld uitgetrokken voor onder meer de arbeidskorting, die met 1 mld euro wordt verhoogd. Hierdoor levert de overgang van werkloosheid naar een baan extra voordeel op. De eerder genoemde zorgtoeslag heeft echter een tegengesteld effect doordat de hoogte ervan sterk afloopt met de hoogte van het huishoudinkomen. Per saldo resulteert hierdoor in het Strategisch Akkoord zelfs een verhoging van de replacement rate en een verdieping van de armoedeval.

Het inkomensbeleid van het nieuwe kabinet legt een sterk accent op gezinnen met kinderen. Door de premievrijstelling voor kinderen in de nieuwe ziektekostenverzekering alsmede door de verhoging van de kinderkorting in de belastingen gaan gezinnen met kinderen er in koopkracht sterker op vooruit dan gezinnen zonder kinderen.

Tenslotte betekent het lastenpakket van het nieuwe kabinet een ombuiging van de trend van de afgelopen jaren om de belastingen te 'vergroenen' door milieuvriendelijke activiteiten fiscaal te stimuleren en milieuvriendelijke activiteiten extra te belasten. De benzine-accijns wordt verlaagd, de tegemoetkomingen voor groen geproduceerde elektriciteit en energiezuinige apparaten worden beperkt, belastingkortingen voor particulieren voor groene beleggingen worden afgeschaft en fiscale faciliteiten voor bedrijven voor milieuvriendelijke en/of energiezuinige investeringen worden beperkt.

Microlasten Strategisch Akkoord (mld euro, cumulatief in prijzen 2002), 2003-2006

	2003	2004	2005	2006
Rijksbelastingen	1½	1¼	4¾	5
OPL-belastingen	0	0	- 2	- 2
Sociale premies	¼	0	- 1	- ¾
Totaal microlastendruk (MLO)	1¾	1¼	1½	2
Uitgaven in samenhang met zorgstelsel en Zalmsnip	0	0	2	2
MLO minus uitgaven zorgstelsel en Zalmsnip	1¾	1¼	- ½	0

Tegenover deze lastenverzwaringen staat de eerste tranche van de verhoging van de arbeidskorting, waarmee de lasten voor gezinnen in 2003 met circa ¼ mld euro worden verlicht. Tenslotte wordt in 2003 de AWBZ-premie verhoogd met 0,1%-punt en de WAO-premie verlaagd met 0,15%-punt. Deze laatste operatie is per saldo lastenneutraal, maar betekent wel een lastenverschuiving van werkgevers naar werknemers van ¼ mld euro.

Het kabinet heeft in augustus aanvullende maatregelen voor 2003 genomen. Per saldo resulteert hierdoor een lastenverzwaring van ruim 1¼ mld euro, waarvan een kleine 1 mld euro voor gezinnen en ruim ¼ mld euro voor bedrijven. Een belangrijk element van het aanvullende lastenpakket is de verhoging van de nominale ZFW-premie met ongeveer 90 euro, waarmee de geplande overgang naar een basisverzekering met een volledige nominale premie alvast in gang wordt gezet. Als gevolg hiervan nemen de lasten voor gezinnen met ¾ mld euro toe. In de sfeer van de loon- en inkomstenheffing worden de feestdagenregeling en de toetrederskorting afgeschaft, hetgeen een lastenverzwaring van bijna ¼ mld euro voor gezinnen betekent. Voorts wordt de WAO-werkgeverspremie, bovenop de reeds in het regeerakkoord besloten verlaging, met nog eens 0,3%-punt verlaagd en wordt de ZFW-werkgeverspremie met 0,5%-punt verhoogd. Deze verschuiving is lastenneutraal voor bedrijven maar betekent een verhoging van de heffingsgrondslag voor werknemers waardoor de lasten voor gezinnen met bijna ¼ mld euro toenemen. Hier staat tegenover dat de arbeidskorting verder wordt verhoogd – een lastenverlichting van ruim ¼ mld euro voor gezinnen. De lasten voor gezinnen worden verzaamd door afschaffing van de fiscale regelingen in de BPM en de motorrijtuigenbelasting voor zuinige en schone auto's. Voorts wordt het AWBZ-tarief verhoogd in combinatie met een verlaging van het belastingtarief 1^e en 2^e schijf en een verhoging van de algemene heffingskorting en de ouderenkorting.

De lastenverzwaring voor bedrijven hangt samen met beperking van de scholingsaftrek en enkele afdrachtverminderingen en begrenzing van de mogelijkheden voor afschrijvingen op onroerend goed. Ook een herinschatting van het effect van de reeds in het regeerakkoord opgenomen afschaffing van de mogelijkheid tot versneld afschrijven op investeringen op het continentaal plat draagt bij aan de verzwaring van de lasten voor bedrijven. Het aanvullende lastenpakket omvat voorts een nog nader in te vullen lastenverlichting van ½ mld euro. Hieraan is echter de voorwaarde verbonden dat de sociale partners loonmatiging overeenkomen. Pas als daadwerkelijk besloten is tot en invulling gegeven is aan deze lastenverlichting zal deze worden verwerkt in de cijfers.

Tenslotte stijgen de lasten met ¼ mld euro als gevolg van boven de inflatie uitgaande stijgingen van premies voor MOOZ en WTZ.

Tabel 5.4 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	%				
Tarieven					
AOW-premie	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,40	1,25	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	10,25	10,25	10,25	10,25	12,05
Premie volksverzekeringen	29,55	29,40	29,40	29,40	31,20
Belastingtarief eerste schijf	6,20	4,50	2,95	2,95	1,70
Belastingtarief tweede schijf	7,50	8,55	8,20	8,45	6,75
Gecombineerd tarief eerste schijf	35,75	33,90	32,35	32,35	32,90
Gecombineerd tarief tweede schijf	37,05	37,95	37,60	37,85	37,95
Idem 65+ eerste schijf	17,85	16,00	14,45	14,45	15,00
Idem 65+ tweede schijf	19,15	20,05	19,70	19,95	20,05
Belastingtarief derde schijf	50,00	50,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	60,00	60,00	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	6,95	6,30	6,10	5,85	5,10
WAO gedifferentieerde premie werkgever	0,80	1,40	1,60	2,00	2,15
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	0,85	1,05	0,70	0,90	0,85
WW-marginale AWF-premie werkgever	4,00	3,75	3,65	3,60	3,45
WW-marginale AWF-premie werknemer	6,10	6,25	5,25	4,95	4,75
ZFW procentuele premie werkgever	5,85	6,35	6,25	6,25	6,75
ZFW procentuele premie werknemer	1,55	1,75	1,70	1,70	1,70
Sociale lasten bedrijven	% van het brutoloon				
Totaal werkgevers	24,2	24,6	22,9	23,6	24,2
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	13,6	13,8	11,4	11,4	11,2
w.v. pensioenpremies (incl. VUT)	5,7	6,3	7,2	8,0	8,9
w.v. overig particuliere sociale premies	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
w.v. rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,6	4,2	4,1	3,9	3,9
Totaal werknemers	21,9	21,6	19,5	19,1	20,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	19,0	18,9	17,0	16,5	17,4
w.v. pensioenpremies (incl. VUT)	2,8	2,5	2,3	2,5	2,9
w.v. overige particuliere sociale premies	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Inkomensgrenzen	euro				
Lengte eerste belastingschijf	6807	6922	14870	15331	15883
Lengte tweede belastingschijf	15054	15310	12139	12516	12967
Lengte derde belastingschijf	26219	26665	19300	19899	20615
Heffingskorting ^a	3993	4061	1576	1647	1757
Arbeidskorting ^a	1440	1605	920	949	1108
Franchise AWF, per dag	49	50	53	55	57
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	141	145	153	159	165
Max. premie-inkomensgrens ZFW, per dag	95	98	103	108	113
Verzekeringsloongrens ZFW	29178	29314	29813	30700	32050
Nominale premie ZFW per volwassene	179	188	157	181	290

^a Vóór 2001 betreft het de algemene belastingvrije som en het maximum arbeidskostenforfait.

Tabel 5.5 Microlastenontwikkeling, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	mld euro				
Indirecte belastingen	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$-\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
Directe belastingen	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$
Totaal rijksbelastingen	0	$-\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
OPL-belastingen	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
Totaal belastingen	0	$-\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Sociale premies	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	-7	$-\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$
Heffingen	0	$-\frac{1}{2}$	0	0	0
Totaal microlastendruk	$\frac{3}{4}$	$-\frac{3}{4}$	$-3\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{2}$
w.v. bedrijven	$\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
gezinnen	$\frac{1}{4}$	$-\frac{3}{4}$	-4	-1	3
overheid	0	0	0	0	$-\frac{1}{4}$

5.2.2 Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

Ondanks de stijging van de microlasten blijven de collectieve lasten, uitgedrukt als percentage van het BBP, in 2003 naar verwachting op hetzelfde niveau als in 2002 (tabel 5.1). Dit hangt samen met de zwakke conjunctuur en enkele incidentele factoren.

De belastingontvangsten op kasbasis nemen in 2002 respectievelijk 2003 naar verwachting met 6,4% en 3,0% toe. Hiermee groeien de belastingontvangsten in 2002 harder dan het BBP en loopt de belastingdruk op het BBP op tot 26,0%. In 2003 blijft de endogene ontwikkeling van de belastingontvangsten achter bij het BBP. De voorgenomen lastenverzwaring komt bovendien per saldo voornamelijk bij de premies terecht, zodat de belastingdruk vrijwel terugzakt naar het niveau van 2001.

Tabel 5.6 Belasting en -premieontvangsten 2001-2003

	2001	2002	2003	2002	2003	2002	2003
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
				beleid		endogeen	
Totaal belastingen (kasbasis)	25,5	26,0	25,6	0,8	0,0	-0,3	-0,4
w.v. Omzetbelasting	7,4	7,6	7,7	0,1	0,2	0,0	-0,1
Loon- en inkomstenbelasting	5,8	6,6	6,1	0,8	-0,4	0,0	-0,1
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,7	3,4	3,6	0,0	0,1	-0,3	0,1
Overige belastingen	8,6	8,4	8,3	-0,1	0,1	-0,1	-0,3
Premies (transactiebasis)	14,1	13,9	14,3	-0,1	0,7	0,0	-0,3
w.v. Volksverzekeringen	6,6	6,5	6,8	-0,2	0,5	0,0	-0,1
Werknemersverzekeringen	7,4	7,4	7,5	0,0	0,2	0,0	-0,1

De omzetbelasting laat in 2002 en 2003 een kleine beleidsmatige oploop zien ten opzichte van het BBP. Dit betreft een naijlend kaseffect van de tariefsverhoging in 2001, de BTW-heffing op openbaar-vervoerprojecten en de voorziene effecten van een gewijzigde BTW-behandeling van grondaankopen en inhuur van diensten door de overheid. De endogene ontwikkeling van de omzetbelasting houdt in 2002 vrijwel gelijke tred met het BBP, maar blijft in 2003 licht achter. Hierbij vinden wel enige verschuivingen in de samenstelling plaats. In 2002 groeit de particuliere consumptie iets harder dan het BBP en blijven de investeringen achter. In 2003 is het beeld andersom: de particuliere consumptie blijft achter bij het BBP, hetgeen de belangrijkste reden is voor de endogene daling van de omzetbelasting ten opzichte van het BBP, terwijl met name de investeringen in woningen juist harder groeien dan het BBP.

De beleidsmatige invloeden op de ontwikkeling van de belastingdruk betreffen voor een groot deel de loon- en inkomstenbelasting. De belastingherziening uit 2001 leidt in 2002 nog tot aanzienlijke extra kasopbrengsten ten bedrage van $3\frac{1}{4}$ mld euro. Het nieuwe regeerakkoord en de aanvullende maatregelen leiden, inclusief de maatregelen op het gebied van afdrachtsverminderingen en spaarloonheffing, in 2003 tot 1 mld euro lagere ontvangsten loon- en inkomstenbelasting. Deze verlaging wordt echter vooral veroorzaakt door de lastenneutrale schuif tussen belastingen en AWBZ-premies van 2 mld euro. Afgezien daarvan leiden regeerakkoord en aanvullende maatregelen tot hogere ontvangsten loon- en inkomstenbelasting. Daarnaast staan de ontvangsten in 2003 onder druk door overlopende kaseffecten van lastenverlichting uit 2001 en 2002 ($\frac{1}{4}$ mld euro) en door nabetalingen aan de sociale fondsen ($\frac{1}{2}$ mld euro). De endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenbelasting is in 2002 vrijwel neutraal. In 2003 blijft de endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenbelasting echter achter bij het BBP. Belangrijke factoren zijn een afnemende arbeidsinkomensquote, stijging van pensioenpremies en hypotheekrenteaftrek, en een vrijwel wegvallen van de progressiewerking, doordat de inflatiecorrectie met vertraging de afgeleide consumentenprijsindex volgt.

De lastenverzwaring voor bedrijven in het aanvullend lastenpakket betreft voornamelijk de vennootschapsbelasting, waardoor de ontvangsten vennootschapsbelasting in 2003 beleidsmatig met een kleine 0,1% BBP oplopen. De endogene ontwikkeling blijft in 2002 achter bij het BBP. Voor bijna $\frac{1}{2}$ mld euro hangt dit samen met een incidentele teruggave op VpB-afrekeningen over 1998 of eerder. Daarnaast drukt de zwakke (fiscale) winstontwikkeling in 2001 de ontvangsten in 2002. Dit laatste heeft een structurele doorwerking naar latere jaren. In 2002 valt de winstgevendheid nog wat verder terug, om in 2003, als spiegelbeeld van de arbeidsinkomensquote, te verbeteren. De doorwerking hiervan op de VpB is in 2003 beperkt omdat de reactie van de vennootschapsbelasting op de macro-economische winstontwikkeling wordt afgevlakt door verliescompensatie en kasvertragingen.

De overige belastingen kennen in 2002 een kleine negatief beleidseffect – met name lastenverlichting bij de BPM en de motorrijtuigenbelasting – en in 2003 een klein positief beleidseffect. Dit laatste is vooral het gevolg van de lastenverzwaring bij de regulerende

energiebelasting, de BPM en de motorrijtuigenbelasting. Endogeen dalen de overige belastingen in 2002 met 0,1% BBP en in 2003 met 0,3% BBP. Achterblijvende opbrengsten bij de overdrachtsbelasting, de BPM, de dividendbelasting, de successierechten en de VpB-ontvangsten op gas dragen hieraan bij. De overdrachtsbelasting blijft vooral in 2003 achter als gevolg van de verwachte stagnering in het transactievolume op de markt voor bestaande woningen. De BPM ondervindt met name in 2002 hinder van lage omzetten op de automarkt. Het achterblijven van de dividendbelasting is het gevolg van het geleidelijk wegebben van een deel van de incidenteel hoge ontvangsten dividendbelasting in 2001. De ontvangsten successierechten werden in 2001 geplaagd door inningsproblemen. In 2002 zullen de hierdoor gemiste inkomsten naar verwachting alsnog worden geïnd, zodat voor dit jaar sprake zal zijn van een incidenteel hoge opbrengst die in 2003 weer wegvalt.

De lastenverlichting in de premiesfeer betekent dat de premies volksverzekeringen in 2002 achterblijven bij de groei van het BBP. Ook bij de premies werknemersverzekeringen is er sprake van beleidsmatige mutaties maar per saldo verandert hierdoor het aandeel in het BBP niet. De endogene ontwikkeling van de premies volks- en werknemersverzekeringen staat in 2002 en 2003 onder druk door stijgende pensioenpremies en hypotheekrente-betalingen. Aangezien beide aftrekbaar zijn voor de belasting- en premieheffing, erodeert de heffingsgrondslag. In 2002 wordt dit gecompenseerd door een grondslagverbredende stijging van de arbeidsinkomensquote. In 2003, echter, daalt de arbeidsinkomensquote en dit versterkt dan de grondslagerosie. Door de lastenverzwaringen in 2003 wordt de daling van de premies in procenten BBP ruimschoots gecompenseerd.

5.3 EMU-saldo en schuld

Het vorderingensoverschot slaat in 2002 om in een tekort van circa 0,5% BBP. Het tekort voor 2003 komt naar verwachting uit op 0,4% BBP. De verslechterde economische situatie laat zich voelen via een endogene daling van de belasting- en premie-ontvangsten en hogere uitkeringslasten. Hiertegenover staan ombuigingen en inkomstenverhogende maatregelen. De EMU-schuldquote blijft ondanks de vorderingentekorten op een dalende koers.

Door het nieuwe kabinet wordt het trendmatig begrotingsbeleid in beginsel gecontinueerd (zie kader). Zonder extra beleid dreigt volgend jaar echter een tekort van 1% BBP te ontstaan. De nieuwe coalitie heeft daarom in 2003 prioriteit gegeven aan ombuigingen en inkomstenverhogende maatregelen. Daarnaast wordt het verloop van het EMU-saldo sterk bepaald door de conjuncturele ontwikkeling. De economische tegenwind uit zich bij de collectieve financiën in relatief (bezien over de conjunctuurcyclus) lage ontvangsten uit belasting- en premieheffing en relatief hoge uitgaven voor aan inactiviteit gebonden sociale-

De nieuwe spelregels voor budgetdiscipline: hoe omgaan met mee- en tegenvallers?

Het kabinet streeft, met het oog op de vergrijzing, naar het wegwerken van de overheidsschuld in 25 jaar. Momenteel bedraagt deze ruim 50% van het BBP. Uitgaande van een voorzichtig groeiscenario leidt het nieuwe regeerakkoord tot een EMU-overschot van 0,6% BBP in 2006 en een overheidsschuld in dat jaar van ruim 40% BBP. Het structurele EMU-overschot wordt in 2006 boven de 1% BBP ingeschat.

Net als in de vorige kabinetsperiode worden drie uitgavenkaders onderscheiden: rijksbegroting in enge zin, sociale zekerheid en arbeidsmarkt, en zorg. Mee- en tegenvallers bij de uitgaven moeten in beginsel binnen het zelfde kader worden gecompenseerd. In alle gevallen dient de ontwikkeling van de totale uitgaven onder het totale uitgavenplafond te blijven.

De uitgavenkaders worden aangepast voor wijzigingen in de geraamde prijsontwikkeling. Als deflator voor de uitgavenkaders vervangt de prijsmutatie van de nationale bestedingen de prijsmutatie van het BBP. Op middellange termijn zijn beide prijsmutaties nagenoeg gelijk. Maar doordat de prijs nationale bestedingen niet de directe doorwerking van import- en exportprijzen bevat, is deze deflator in het algemeen minder onderhevig aan tussentijdse schommelingen. Dit geeft daardoor minder aanleiding tot bestuurlijke onrust.

Aan de inkomstenkant zal in beginsel sprake zijn van volledige werking van de automatische stabilisatoren zolang het EMU-saldo tussen de 0% en 2½% van het BBP ligt. Als inkomstenmeevallers het begrotingsoverschot boven de 1% brengen mogen deze voor 25% en tot een maximum van 1 mld euro worden aangewend voor lastenverlichting. Bij het bereiken van een begrotingsoverschot van 2½% is het aan het kabinet om met voorstellen te komen over de aanwending van de dan beschikbare extra budgettaire ruimte voor schuldaflossing, lastenverlichting en uitgavenintensiveringen. Als het EMU-saldo echter dreigt om te slaan in een tekort worden de lastenverlichting en de uitgavenkaders opnieuw bezien. Het Strategisch Akkoord stelt hierbij dat begrotingstekorten, als het maar enigszins kan, moeten worden voorkomen.

zekerheidsregelingen. Na drie opeenvolgende jaren met een positieve balans, wordt voor 2002 en 2003 een vorderingstekort verwacht van 0,5% BBP respectievelijk 0,4% BBP. Gecorrigeerd voor de conjuncturele ontwikkeling³ is volgend jaar echter sprake van een begrotingsoverschot van circa ½% BBP.

Ten opzichte van het CEP is sprake van een verslechtering van het EMU-saldo met 0,6% BBP in 2002. Dit wordt vooral veroorzaakt door het tegenvallende economische beeld, wat met name zichtbaar wordt bij de belasting- en premieontvangsten. In totaal is de ontvangstenraming voor 2002 met ruim 2 mld euro neerwaarts bijgesteld sinds het CEP. De zorguitgaven komen 1 mld euro hoger uit. Daartegenover treedt een meevaller op bij de afdrachten aan de Europese Unie ad 1 mld euro.

³ Voor een beschrijving van concepten en methodiek, zie *Centraal Economisch Plan 2002*, blz. 33, 'Conjuncturele component van het EMU-saldo'.

Tabel 5.7 Aansluiting financieringssaldo en EMU-saldo, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP				
Financieringssaldo Rijk ^a	-1,6	-0,1	-0,8	-0,7	-1,1
Verkoop staatsbezit	-0,3	-0,1	0,5	0,0	-0,3
Kredietverlening e.d. ^b	<u>1,1</u>	<u>0,6</u>	<u>0,2</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>
Vorderingensaldo Rijk ^a	-0,8	0,4	-0,1	-0,3	-1,0
Vorderingensaldo Overige Centrale Overheid	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0
Vorderingensaldo Lagere Overheid	0,1	0,0	0,1	0,2	0,3
Vorderingensaldo Sociale Fondsen	<u>1,2</u>	<u>1,6</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,3</u>
EMU-saldo ^a	0,7	2,2	0,1	-0,5	-0,4
EMU-schuld (per ultimo)	63,1	55,8	52,8	51,3	49,4

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgave van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.
^b Kredietverlening, deelneming in kapitaal internationale banken, kas-transactieverschillen.

In 2003 komt het EMU-saldo 0,1% BBP beter uit dan in het CEP. De endogene neerwaartse bijstelling van de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten bedraagt 3¼ mld euro. Dit sombere beeld wordt gecompenseerd door de lastenverzwaringen vanuit het regeerakkoord. Per saldo is de raming voor de EMU-relevante belasting- en premieontvangsten voor 2003 met ¼ mld euro neerwaarts bijgesteld sinds het CEP. Door het slechtere financieringssaldo komen de rentelasten ½ mld euro hoger uit. Ook drukken de intensiveringen uit de Voorjaarsnota op het vorderingensaldo. De resulterende verslechtering van het EMU-saldo slaat om in een verbetering, onder meer door de (netto) ombuigingen in het Strategisch Akkoord (1¼ mld euro) en het aanvullend beleidspakket (½ mld euro) en door meevallende EU-afdrachten.

Het EMU-saldo van de sociale fondsen verbetert in de centrale projectie aanzienlijk, van een tekort van 0,3% BBP in 2002 naar een overschot van 0,3% BBP in 2003 jaar. Hierdoor loopt het totale vermogensoverschot van de sociale fondsen volgend jaar op tot 8 mld euro. Deze ontwikkeling van de vermogenspositie van de fondsen wordt voor een groot deel beleidsmatig bepaald en loopt sterk uiteen tussen de verschillende fondsen (zie tabel 5.8).

Per ultimo 2001 hebben de volksverzekeringen (AWBZ, AOW en ANW) nog een bescheiden vermogensoverschot van ongeveer ¼ mld euro. Zonder nader beleid slaat dit overschot de komende jaren om in een sterk oplopend tekort, met name doordat de opbrengsten uit de AWBZ-premie achterblijven bij de uitkeringen. Dit jaar resulteert dat in een verslechtering van de vermogenspositie bij de AWBZ met 2½ mld euro tot een tekort van 3¼ mld euro. Volgend jaar wordt de AWBZ-premie met 1,7%-punt verhoogd, bij een gelijke verlaging van de belastingtarieven in de eerste twee schijven. Hierdoor blijft het vermogenstekort bij de AWBZ in

2003 beperkt tot 1¼ mld euro en komt het totale vermogenstekort van de volksverzekeringen uit op 3¼ mld euro.

Bij de werknemersverzekeringen (AWF, WAO en ZFW) lopen de vermogensoverschotten naar verwachting verder op tot 11¼ mld euro in 2003. Bij de werkloosheidsverzekering AWF is de oploop van het vermogenoverschot volgend jaar, ondanks de sterke stijging van de werkloosheid, nog steeds 1¼ mld euro. Dat komt doordat het premiepercentage AWF structureel boven lastendeckend niveau is vastgesteld. Bij de WAO groeit het vermogenoverschot volgend jaar nauwelijks meer door de verlaging van de WAO-premie met ¾ mld euro die in het beleidspakket is opgenomen. Bij het ziekenfonds worden de premies juist verhoogd met 1¼ mld euro en loopt het vermogenoverschot op tot 1¼ mld euro in 2003. De oploop van het vermogenoverschot blijft beperkt doordat de extra opbrengsten uit de verhoging van de nominale premie worden afgeroomd middels een verlaging van de rijksbijdrage.

Tabel 5.8 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen (mld euro)^a, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
AOW	2	3	1	- ¼	- 1½
ANW	¼	¼	0	0	0
WAZ/WAO	0	1¼	2¼	3¼	3½
AWF ^b	¼	2½	3½	5¼	6½
AWBZ	¼	0	- ¾	- 3¼	- 1¾
ZFW	- 1	½	1¼	1	1¼
Totaal	1½	7½	7¼	6	8

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.
^b De mutatie van de vermogenspositie wordt in 2001 ¼ mld euro neerwaarts beïnvloed door de extra conjunctuurreserve in het AWF.

De daling van de EMU-schuldquote over de afgelopen regeerperiode komt naar schatting uit op 15½%-punt. De schuldquote blijft daarmee in 2002 nog boven de 50% BBP (51¼%), maar komt er in de projectie voor 2003 net onder. De dalende lijn van voorgaande jaren zet zich dus voort. Dit is geheel het gevolg van het noemereffect: hoewel de schuld in nominale termen volgend jaar oploopt, daalt deze als percentage van het BBP.

6 Speciale onderwerpen

6.1 EU-beleid na de uitbreiding

De uitbreiding van de Europese Unie heeft belangrijke financiële consequenties voor de betrokken lidstaten. De netto positie van Nederland zal daarbij zonder twijfel verslechteren. De EU-uitbreiding biedt evenwel ook macro-economische voordelen die samenhangen met de vergroting van de interne Europese markt. De sector die de grootste veranderingen zal ondervinden is de landbouw. Dat de Europese markt wordt overspoeld met goedkope landbouwproducten uit Midden- en Oost-Europa is onwaarschijnlijk gezien de grote problemen waar de landbouwsector in de kandidaat-lidstaten mee te kampen heeft. Van de financiële overdrachten aan de nieuwe lidstaten zou mogen worden verwacht dat ze bijdragen aan het verminderen van dergelijke problemen. Echter, het huidige gemeenschappelijk landbouwbeleid is vermoedelijk onvoldoende in staat de gewenste modernisering van de landbouw in de nieuwe lidstaten te realiseren. Ook het huidige cohesiebeleid lijkt onvoldoende toegesneden om haar primaire doelstelling te realiseren, te weten een vermindering van de welvaartsverschillen binnen de (uitgebreide) EU. Beleidshervormingen zijn derhalve nodig om de doelstellingen te verwezenlijken en de uitbreiding tot een succes te maken.

6.1.1 Inleiding

De toetredingsonderhandelingen tussen de EU en een aantal landen uit Midden- en Oost-Europa (MOE) verlopen niet probleemloos. Gezien de aanzienlijke financiële en economische gevolgen voor de betrokken landen is dit niet verrassend. De nieuwe lidstaten verwachten financieel te kunnen profiteren van zowel het cohesiebeleid als het gemeenschappelijke landbouwbeleid (glb). De huidige lidstaten zijn vooralsnog niet erg geneigd een aanzienlijke verslechtering van de eigen netto positie te accepteren. Toch lijkt het bijna onvermijdelijk dat de bijdragen van Nederland en andere rijke lidstaten aan het gemeenschappelijke budget omhoog zullen gaan. Tegenover deze kosten staan evenwel ook baten, vooral als gevolg van nieuwe afzetmogelijkheden en goedkopere importen. Bovendien mag worden verwacht dat de extra budgettaire kosten bijdragen aan een geslaagde politieke integratie van de MOE-landen in de EU. Toch mag de vraag worden gesteld of met het huidige beleid in de nieuwe lidstaten ook de meer specifieke doelen zullen worden bereikt, bijvoorbeeld ten aanzien van herstructurering in de landbouwsector van de kandidaat-lidstaten, of het verkleinen van de welvaartsverschillen met de huidige EU-lidstaten. Na een korte schets van de financiële- en economische consequenties van de EU-uitbreiding, zal hieronder vooral op deze laatste vraag worden ingegaan.

6.1.2 Financiële gevolgen van de uitbreiding

Zoals het er nu uitziet zullen 10 van de 12 kandidaat-lidstaten in 2004 toetreden tot de EU.¹ Deze forse uitbreiding van het aantal EU-lidstaten zal na 2006 leiden tot een verhoging van de EU-uitgaven voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid en het cohesiebeleid. De omvang daarvan hangt in belangrijke mate af van de uitkomst van de toetredingsonderhandelingen, alsmede van de nieuwe begrotingsonderhandelingen in 2006. Om een indruk te krijgen van de budgettaire kosten van de uitbreiding zijn wel al enige projecties gemaakt in twee IBOs.²

De invoering van het glb in zijn huidige vorm in de nieuwe lidstaten betekent dat zowel de uitgaven voor het markt- en prijsbeleid als voor het plattelandsbeleid zullen stijgen. Het IBO-rapport komt op een schatting van de totale kosten van de toetreding van zo'n 13 mld. euro (in prijzen 1999). Afgezet tegen de huidige jaarlijkse uitgaven voor het glb en plattelandsontwikkeling van iets boven de 40 mld. euro, impliceert dit een stijging met 33%.³ Belangrijk is wel of de directe toeslagen en garantieprijzen jaarlijks voor inflatie worden gecorrigeerd. De afgelopen jaren is dit niet het geval geweest: zowel de directe toeslagen als de garantieprijzen zijn nominaal constant gehouden. Hierdoor heeft er, in reële termen, jaarlijks een erosie van steun plaatsgevonden. Indien dit beleid de komende jaren wordt voortgezet, dan zal, bij een inflatie van gemiddeld 2% per jaar, het totaal bedrag aan steun via het glb in 2015 in reële termen ongeveer 5 mld. euro lager uitkomen. Worden de geschatte uitgaven hiervoor aangepast en wordt voor 2015 tevens rekening gehouden met een (bescheiden) bijdrage aan het budget van de nieuwe lidstaten zelf, dan zullen de huidige lidstaten hun budgetlasten uit hoofde van glb en plattelandsbeleid in de periode van 2015 (reëel) met zo'n 5 mld. zien stijgen. Hierbij is overigens geen rekening gehouden met een bijdrage aan het budget van de nieuwe lidstaten zelf. Zonder toetreding zou er daarentegen sprake zijn van een reële daling met ongeveer 5 mld. euro.

Ook het cohesiebeleid zal tot extra uitgaven leiden, zowel via de Structuurfondsen als via het Cohesiefonds. Het IBO-structuur rapport komt bij ongewijzigd beleid uit op een totale toename van het jaarlijkse cohesiebudget met ongeveer 7 mld. euro per jaar. In vergelijking met de huidige jaarlijkse steun van 36 mld. euro impliceert dit een stijging met bijna 20%.

¹ Toetredingsonderhandelingen vinden plaats met Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Bulgarije, Roemenië, Malta en Cyprus. Bulgarije en Roemenië zullen waarschijnlijk niet voor 2007 voor het lidmaatschap in aanmerking komen. Met Turkije vinden nog geen onderhandelingen plaats. Dit land blijft hier daarom buiten beschouwing.

² Interdepartementaal Beleids Onderzoek (IBO-glb), De financiering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in het perspectief van de uitbreiding van de Europese Unie; Interdepartementaal BeleidsOnderzoek (IBO-structuur), De financiering van het structuurbeleid in het perspectief van de uitbreiding van de Europese Unie, Ministerie van Financiën, 2001.

³ Invoering van de recente hervormingsvoorstellen van de Commissie die in het kader van de Mid-Term Review zijn gedaan, leveren per saldo geen echt ander budgettair beeld op.

Een stijging van de uitgaven voor het glb en het cohesiebeleid (structuurfondsen en cohesiefonds) betekent dat de Nederlandse afdracht uiteindelijk met ongeveer 1 mld. euro per jaar zal toenemen. Omdat Nederland na de uitbreiding ook minder structuursteun zal ontvangen, zal de verslechtering van de netto positie voor Nederland nog enige honderden miljoenen euro's groter kunnen zijn.

6.1.3 Economische gevolgen van de uitbreiding

Over de verslechtering van de netto positie van Nederland, maar ook die van andere rijke landen, wordt veel gesproken en geschreven. De nadruk op de budgettaire aspecten van de uitbreiding drukt andere facetten naar de achtergrond. De uitbreiding levert namelijk ook baten op. Het ontstaan van een interne markt tussen huidige en kandidaat-lidstaten geeft een grote impuls aan de wederzijdse handel.⁴ Ten eerste worden de administratieve handelsbarrières verlaagd, zoals douaneformaliteiten en wachttijden aan de grens. Ten tweede zullen de kandidaat-lidstaten de standaarden en reguleringen van de interne markt overnemen, zodat technische handelsbarrières verdwijnen. Ten derde zal de toetreding tot de interne markt het risico en de onzekerheid van het zakendoen met de MOE-landen verminderen. Als gevolg hiervan ontstaan er voor Nederlandse bedrijven nieuwe afzetmogelijkheden en investeringskansen. Ten slotte worden de importen uit de nieuwe lidstaten goedkoper. Deze voordelen zijn minder zichtbaar en moeilijker te kwantificeren dan de veranderingen in de Nederlandse netto positie. De positieve effecten leggen hierdoor in het politieke debat vaak minder gewicht in de schaal. De geschatte voordelen blijken niettemin relevant. Tabel 6.1 geeft het lange-termijneffect van de EU-uitbreiding op het BBP per hoofd van de bevolking voor zowel de huidige EU-lidstaten als de MOE-landen volgens vijf verschillende studies. Hieruit blijkt dat het BBP in de EU-lidstaten in beperkte mate zal stijgen door de uitbreiding, zo tussen de 0,1 en 0,4%. Ook voor Nederland wordt een geringe BBP-toename als gevolg van de EU-uitbreiding geraamd van zo'n 0,15%-punt.⁵ Dit kleine effect is niet verwonderlijk gezien de geringe omvang van het BBP in de kandidaat-lidstaten: de totale omvang van alle toetreders is vergelijkbaar met de Nederlandse economie. Bovendien vindt minder dan 5% van de handel in EU-landen plaats met de MOE-landen. Het voordeel voor de kandidaat-lidstaten is in vergelijking met dat voor de EU-landen aanzienlijk groter, vooral omdat de EU verreweg de belangrijkste handelspartner is voor de MOE-landen.

De uitbreiding kan ook gevolgen hebben voor de arbeidsmarkt in EU-landen. Het verschil in inkomen maakt het immers aantrekkelijk voor mensen in de MOE-landen om naar het Westen te migreren zodra de grens voor vrij personenverkeer open gaat. Uit schattingen blijkt de EU-uitbreiding zal leiden tot een instroom van tussen de 2 en 4 miljoen migranten op de

⁴ Zie ook paragraaf VI.2 in de *Macro Economische Verkenning 2001*.

⁵ A.M. Lejour, R.A. de Mooij en R. Nahuis, *EU enlargement: economic implications for countries and industries*, CPB Document no. 11.

langere termijn. De meeste van hen zullen zich naar alle waarschijnlijkheid in Duitsland en Oostenrijk vestigen. De instroom van migranten kan in die landen dan ook een bescheiden effect hebben op de lonen en de werkloosheid. Voor Nederland is het verwachte instroom van migranten uit de MOE-landen gering. De gevolgen voor onze arbeidsmarkt zijn dan ook verwaarloosbaar.

Hoewel de verwachte macro-economische gevolgen van de EU-uitbreiding positief zijn, zullen die effecten niet evenredig verdeeld zijn over sectoren. Sommige bedrijven zullen profiteren van de nieuwe afzetmarkten, terwijl andere juist te maken krijgen met felle concurrentie op de interne Europese markt. In het bijzonder zal de uitbreiding van de EU belangrijke gevolgen hebben voor de landbouwsector. In de volgende paragraaf wordt op deze sector nader ingegaan.

	Effect op EU	Effect op MOE
Baldwin e.a., 1997	0,2	1,5
Brown e.a., 1997	0,1	3,8
Europese Commissie, 2001	0,2 - 0,4	
Lejour e.a., 2001	0,1	7,8
Breuss, 2001	0,2	7,2

De volledige referenties naar bovenstaande studies zijn te vinden in CPB Document no. 11 te verkrijgen via <http://www.cpb.nl/nl/pub/document/11/>

6.1.4 De toekomst van de landbouw na de uitbreiding

De economische betekenis van de landbouw in de nieuwe lidstaten wijkt nogal af van die in de huidige EU. Werkt in de EU minder dan 5% van de beroepsbevolking in de landbouw, in de tien MOE-landen is dit meer dan 20%.⁶ Uitgedrukt in termen van het BNP omvat de landbouwsector zo'n 1,5 à 2% in de EU, tegen rond de 7% in MOE. Achter deze gemiddelde cijfers gaan grote verschillen tussen de individuele MOE-landen schuil. In absolute zin zijn Polen en Roemenië veruit het belangrijkste. Van de ongeveer 9 miljoen agrarische arbeidsplaatsen in MOE, bevinden zich er bijna 3 miljoen in Polen en iets meer dan 4 miljoen in Roemenië.

Vergeleken met de EU beschikken de MOE-landen over veel en goedkope grond en arbeid. Hierdoor is de angst ontstaan dat de landbouw van de EU uiteindelijk de concurrentie met de landbouw in de MOE-landen niet aan zal kunnen. Opvallend is dat in de MOE-landen bij velen het omgekeerde idee heeft postgevat, namelijk dat na toetreding de markten van MOE zullen worden overspoeld met relatief goedkoop voedsel uit de huidige EU.

⁶ Vanwege de beperkte omvang van de landbouwsector en het andere karakter blijven Malta en Cyprus hier buiten beschouwing.

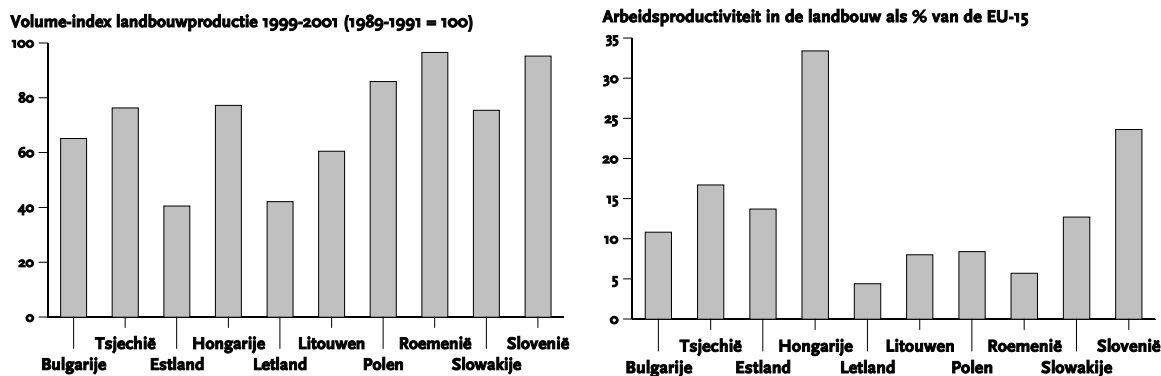

De ontwikkelingen in het afgelopen decennium wijzen niet op een erg gunstige Ausgangssituatie voor de landbouw van de MOE-landen bij toetreding (zie kader). De steun aan de landbouw in de EU (inclusief de directe toeslagen), ligt momenteel weliswaar royaal boven de steun die de MOE-landen aan hun landbouw verstrekken, daar staat tegenover dat de landbouw- en voedingsmiddelenproducten van de MOE-landen, gemiddeld genomen, van een aanzienlijk lagere kwaliteit zijn dan die van de EU. Indien bij toetreding de producten en productieprocessen in de MOE-landen aan dezelfde kwaliteitseisen moeten voldoen als in de huidige EU, zal een deel van de productie in de MOE-landen in gevaar komen. Het risico is reëel dat sommige producten niet meer op de (internationale) markten mogen worden gebracht en dat daardoor een deel van de uitvoer van relatief laagwaardige agro-producten naar de landen van de voormalige Sovjet-Unie zal wegvallen.

Aan de andere kant zouden de hogere standaards ook als 'trigger' kunnen functioneren voor een ontwikkeling naar een modernisering van (delen van) de agri-sector in de MOE. Maar zelfs dan zal het nog jaren duren voordat de landbouw van de MOE-landen het productiviteitsniveau van de landbouw van de EU heeft bereikt.

Ter illustratie: in het geval de arbeidsproductiviteit in de landbouw van de MOE-landen jaarlijks 7% *sneller* groeit dan in de landbouw van de huidige EU, dan nog duurt het rond de 35 jaar voordat de arbeidsproductiviteit in de MOE-landen gelijk is aan die in de huidige EU. Overigens kunnen delen van de landbouw in de MOE-landen al lang voor die tijd concurrerend zijn met de EU gezien de lage kosten voor grond en arbeid.

Figuur 6.1 Landbouwproductie en arbeidsproductiviteit

Tien jaar transitie in de landbouwsector

Om inzicht te krijgen in toekomstige integratie-effecten is het nuttig de dynamiek van de landbouw in de MOE-landen na de val van de Berlijnse muur te bekijken. In die periode is niet alleen de stap van een centraal gestuurde naar een meer markt-gestuurde landbouw gezet, maar zijn tevens de bestaande handelsbelemmeringen fors verminderd.

Productie

Het volume van de landbouwproductie voor de drie-jaarsperiode 1999-2001 ligt in alle MOE-landen nog steeds onder het gemiddelde niveau van de jaren 1989-1991 (figuur 6.1). Hoewel de afname van de productie zich in bijna alle landbouwtakken heeft voorgedaan, is de terugval in de dierlijke sectoren het grootst. Het is duidelijk dat de productie in de jaren voor de transitie door directe en indirecte subsidies op een kunstmatig hoog niveau werd gehouden. Na het wegvallen van de steun blijkt het beoefenen van landbouw in de MOE-landen een weinig winstgevende activiteit. Dit hangt onder andere samen met de zeer lage arbeidsproductiviteit van de landbouw in de MOE-landen. Berekeningen van Pouliquen (2001) voor 1998 wijzen uit dat de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de landbouw van de 10 MOE-landen, ondanks bijna een decennium (ontwikkeling naar een) markteconomie, nog geen 10% (!) van het gemiddelde in de EU bedraagt (figuur 6.1). Dit heeft onder meer te maken met het bestaan van veel kleine semi-subsistence bedrijven, een weinig ontwikkelde verwerkende en toeleverende industrie, een gebrekkige infrastructuur, het ontbreken van voor een markteconomie goed functionerende instituties enz. De situatie is het resultaat van een lange geschiedenis waarin centrale planning domineerde en waarin voor klantgerichtheid, efficiency, kwaliteit en technologische vernieuwing nauwelijks plaats was.

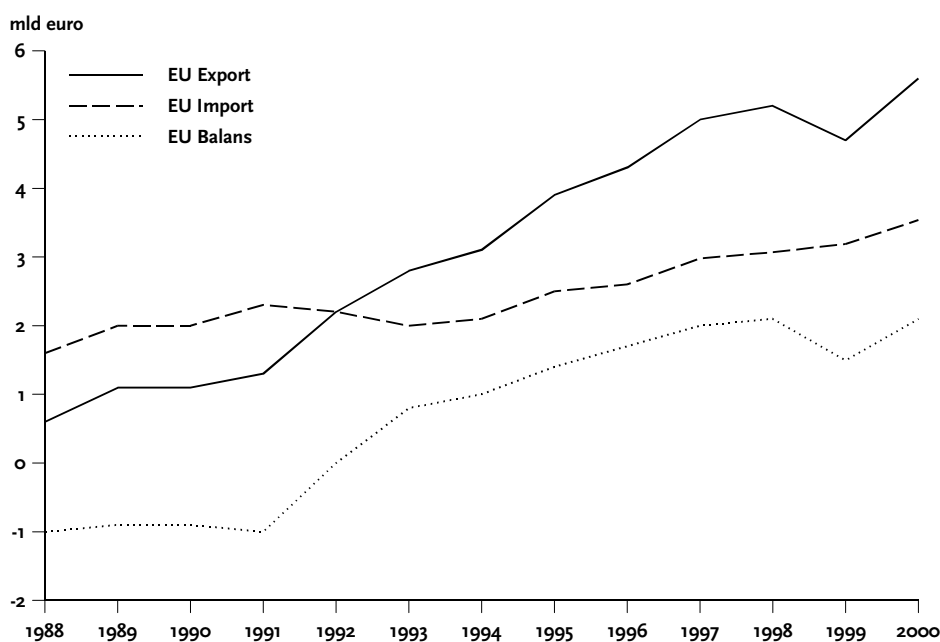
Handel

De stapsgewijze opening van de grenzen tussen de huidige EU-lidstaten en de MOE-landen heeft weliswaar tot een groei van de handel in landbouw- en voedingsproducten tussen de EU en de MOE geleid, maar de landbouw van de EU heeft hiervan veel meer geprofiteerd dan de landbouw van de MOE. De afgelopen 10 jaar is het positieve uitvoersaldo van de MOE in de handel met de EU veranderd in een negatief saldo (figuur 6.2). Bovendien is de handel tussen de EU en de MOE-landen nog steeds bescheiden. Dit heeft vooral te maken met de betrekkelijk ontoegankelijke markten van de meeste MOE-landen. Volgens Pouliquen (zie voetnoot 7) is de effectieve bescherming aan de buitengrenzen van de MOE-landen tegen invoer uit de landen van de EU groter dan andersom. De zwakke concurrentiepositie van de MOE-landbouw op de EU-markten wordt minder veroorzaakt door de bestaande invoerbarrières dan door de lage kwaliteit van de meeste producten uit de MOE-landen. Mede om die reden zijn de MOE-landen zich voor wat betreft de export van landbouw- en voedingsmiddelenproducten de afgelopen jaren steeds meer op de landen van de voormalige Sovjet-Unie gaan richten.

Prijzen

De prijzen van landbouwproducten in de MOE-landen en in de EU zijn de afgelopen jaren steeds dichter bij elkaar komen te liggen. Zowel de McSharry-hervormingen als de maatregelen van Agenda 2000 hebben in de EU tot fors lagere prijzen van een groot aantal landbouwproducten geleid. Met betrekking tot de meeste beschermde producten die tot nu toe buiten de hervorming zijn gebleven geldt dat de garantieprijzen al een aantal jaren nominaal constant zijn gehouden. In reële termen is er dus sprake van een jaarlijkse prijsdaling. Anderzijds valt in de meeste MOE-landen een proces van hogere garantieprijzen in de landbouw waar te nemen. Daarnaast was er de afgelopen jaren sprake van hogere inflatiecijfers in de MOE-landen die niet door middel van een devaluatie van de munten zijn gecompenseerd.

Figuur 6.2 Agrarische handel tussen MOE-10 en EU-15

Gemeenschappelijk landbouwbeleid in de nieuwe lidstaten

Voor het doorbreken van de economische stagnatie in de agrarische sector kan niet worden volstaan met investeringen op de bestaande landbouwbedrijven alleen. Er zal ook moeten worden geïnvesteerd in fysieke infrastructuur, kwaliteitscontroles, ziektebestrijding, toeleverende en verwerkende industrieën, bedrijfsvergrotingen, instituties op het gebied van grondeigendom, opleidingsmogelijkheden enz. De huidige situatie in de MOE-landen met de zeer lage inkomens verhindert dat zo'n moderniseringssprong snel kan worden gemaakt. Of toetreding hierin verandering zal brengen, hangt vanzelfsprekend voor een groot deel af van de condities waaronder de toetreding plaats zal vinden. Enigszins geschematiseerd kunnen daarbij twee situaties worden onderscheiden: een situatie waarin geen sprake is van directe toeslagen; en een situatie waarin dit wel het geval is.

Studies van de Europese Commissie (2002) en Pouliquen (2001)⁷ onderschrijven de plausibele veronderstelling dat indien toetreding plaatsvindt zonder dat directe inkomstenstoeslagen worden toegekend, er van het glb geen grote impuls zal uitgaan op de omvang van de landbouwproductie in de MOE-landen. Verwacht mag worden dat (grote delen van) de dierlijke sectoren in de MOE-landen de concurrentie met de huidige EU niet of nauwelijks aan zullen kunnen. Voor de plantaardige sectoren is de situatie iets gunstiger. Anders dan in de dierlijke sector speelt het probleem van de, naar de huidige EU-maatstaven,

⁷ Zie Europese Commissie, Analysis of the impact on agricultural markets and incomes of EU enlargement to the CEECs, Brussel 2002, en A. Pouliquen, Competitiveness and Farm Incomes in the CEEC Agri-Foods Sectors, INRA, 2001.

onvoldoende kwaliteit hier minder. De gemiddeld hogere prijzen na toetreding zullen dan tot een bescheiden stijging van de productie kunnen leiden.

Uit deze studies komt ook naar voren dat zelfs zonder de directe inkomens toeslagen de landbouwincomens na toetreding in de meeste MOE-landen zullen stijgen. De Europese Commissie (op. cit.) komt voor 2007 op een inkomensstijging van 20% ten opzichte van de (gesimuleerde) situatie in 2002. Gezien de zeer lage huidige inkomensniveaus van de landbouwende bevolking in de MOE-landen mag worden verwacht dat een (aanzienlijk) deel van deze inkomens toename consumptief zal worden besteed. En, in zoverre er gespaard (geïnvesteed) wordt, zal dit, vanwege het gebrek aan winstgevende investeringsmogelijkheden in de landbouw, vermoedelijk grotendeels buiten de sector plaatsvinden.

In hoeverre zal de situatie anders zijn indien de landbouw in de MOE-landen op dezelfde wijze wordt behandeld als die in de huidige lidstaten? Dat wil zeggen, indien aan boeren in de MOE-landen bij toetreding (gefaseerd) directe toeslagen zullen worden toegekend. Uiteraard zou dit tot een drastische verbetering van de inkomenssituatie leiden. De bruto toegevoegde waarde van de landbouw van de 10 MOE-landen bedroeg in 1999 17,7 mld. euro (inclusief bosbouw, jacht en visserij). Het agrarische inkomen zal daar iets onder liggen. De toekenning van directe steun betekent dat het agrarisch inkomen op den duur met zo'n 5,5 mld. euro (prijzen 1999) extra zal toenemen. De directe inkomenssteun zal voornamelijk naar producenten van grondgebonden producten gaan en is gekoppeld aan de historische productie-omvang. Omgerekend per hectare komt de steun op ongeveer 90 euro. Een jaarlijkse inkomensoverdracht van die grootte heeft vanzelfsprekend een effect op de productie. Uit de eerder genoemde scenario-studie van de Europese Commissie blijkt evenwel dat ook dan nog het productie-effect bescheiden zal zijn. De structurele problemen hebben immers niet alleen betrekking op de primaire landbouwbedrijven maar op het gehele agri-complex; het is juist het totale complex van problemen dat een *take-off* naar een hoger groeipad bemoeilijkt. Vanwege de binding van het recht op directe steun aan de grond, zullen de jaarlijkse overdrachten, behalve in extra consumptieve uitgaven en investeringen in niet-landbouwactiviteiten, vooral in een stijging van de grondprijzen tot uitdrukking komen. Het transitieproces naar een concurrerende commerciële landbouw wordt hierdoor bemoeilijkt.

Kortom, ondanks de overvloedige beschikbaarheid van goedkope arbeid en land, verloopt het moderniseringsproces van de landbouw in de MOE-landen traag. Het ziet er niet naar uit dat toetreding tot de EU hier op korte termijn grote veranderingen in zal brengen. De angst van een aantal jaren geleden dat de landbouw van de huidige EU-lidstaten, door het potentieel aan productiecapaciteit in de MOE-landen, in grote problemen zou komen, lijkt niet terecht. Alvorens de MOE-landen de voordelen van goedkope arbeid en grond in de concurrentie met de landbouw van de huidige EU te gelde kunnen maken, zal de agrarische sector van de MOE-landen eerst een proces van modernisering door moeten maken. Dit moderniseringsproces kan

pas succesvol zijn als het onderdeel is van een veel breder transformatieproces van de rurale economieën in de MOE-landen. Het glb richt zich evenwel hoofdzakelijk op één schakel in de keten: de primaire sector.

6.1.5 Cohesiebeleid na de EU-uitbreiding

Het Europese cohesiebeleid is in zekere zin complementair aan het glb omdat het zich richt op het verbeteren van de voorwaarden waaronder economische herstructurering kan plaatsvinden, onder meer via het subsidiëren van infrastructuurprojecten en het verbeteren van minder goed functionerende instituties. Zoals hierboven bleek is dit ook voor de toekomstige ontwikkeling van de landbouw in de MOE-landen van wezenlijk belang.

Meer algemeen heeft het cohesiebeleid als doelstelling de welvaartsverschillen binnen Europa te verminderen. Het inkomen per hoofd van de bevolking schommelt binnen de huidige EU tussen de 72% en 116% van het EU-gemiddelde. De EU-uitbreiding brengt hier in belangrijke mate verandering in. Zo lag het inkomen per hoofd van de bevolking in de kandidaat-lidstaten in 1999, gemeten in koopkrachtpariteiten, slechts op 38% van het EU-gemiddelde. Ook binnen de groep van MOE-landen zijn de verschillen groot: het inkomen per hoofd in Roemenië en Bulgarije ligt rond een kwart van het EU-gemiddelde, terwijl dat van Hongarije, Tsjechië en Slovenië meer dan de helft van het EU-gemiddelde bedraagt. De EU-uitbreiding betekent derhalve dat de spreiding in welvaartsniveaus in de EU fors toeneemt. Het Europese cohesiebeleid staat daarom voor een formidabele uitdaging.

Convergentie van de kandidaat-lidstaten

Er zijn meerdere kanalen waarlangs convergentie van inkomens in de uitgebreide EU kan plaatsvinden. Zo kunnen een succesvolle hervorming van nationale instituties in de MOE-landen, toetreding tot de interne Europese markt, en imitatie van technologie uit de EU bijdragen aan de groei in de MOE-landen. Het transitieproces in de afgelopen tien jaar en de marktopening die in die periode heeft plaatsgevonden, hebben echter nog niet geleid tot een sterke mate van convergentie. Integendeel, de eerste jaren van transitie betekenden voor de meeste MOE-landen een forse terugval van de productie. Zo viel het BBP-niveau in de meeste MOE-landen binnen een paar jaar na de val van de muur terug tot ergens tussen de 60 en 80 procent van het niveau van 1989. Een aantal MOE-landen zit met hun BBP nog altijd beneden het niveau van 1989, hoewel dit niet geldt voor Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije en Slovenië.

Sinds het midden van de jaren negentig groeien de meeste MOE-landen wel gestaag. Zo bedroeg de groei in de MOE-landen tussen 1994 en 1999 gemiddeld zo'n 3,6%, tegen

gemiddeld 2,4% in de EU.⁸ Het tempo van convergentie is daarmee nog vrij langzaam. Bij een permanent groeiverschil van 1,2% per jaar zal het nog meer dan 80 jaar duren voordat de MOE-landen zijn geconvergeerd naar het EU-gemiddelde. Pas als het groeiverschil oploopt naar 5% kan convergentie binnen 20 jaar worden gerealiseerd.

Gevolgen voor het cohesiebeleid⁹

Het cohesiebeleid kan potentieel een belangrijke extra bijdrage leveren aan convergentie. Zo blijkt uit simulatiestudies dat 1% van het BBP aan structuurgelden tot een extra jaarlijkse economische groei kan leiden van gemiddeld 0,18%. Wanneer de MOE-landen de maximale cohesiesteun zouden ontvangen ter grootte van 4% van het BBP, kan de groei daarmee met zo'n 0,7% per jaar toenemen.

In de praktijk blijkt het cohesiebeleid echter nauwelijks effectief in het bevorderen van economische groei. Zo komt uit econometrische schattingen naar voren dat het feitelijke effect van structuurfondsen op de economische groei in arme regio's nihil is. Dat wil zeggen, het cohesiebeleid realiseert haar doelstelling om de welvaartsverschillen in Europa te verkleinen niet, ondanks dat het wel die potentie heeft blijktens simulatiestudies.

Een belangrijke oorzaak van de geringe effectiviteit van het Europese cohesiebeleid schuilt in de vormgeving ervan. Zo wordt de verdeling van het cohesiebudget iedere zes jaar vastgesteld bij de begrotingsonderhandelingen en mogen regio's vervolgens projecten indienen om het reeds toegewezen budget te absorberen. Deze procedure bergt een aantal risico's in zich. Ten eerste blijkt dat rijke landen bij de begrotingsonderhandelingen een groot deel van de steun naar zich toe weten te trekken: meer dan de helft (!) van alle cohesiesteun gaat uiteindelijk naar landen met een inkomen per hoofd dat boven het EU-gemiddelde ligt. Dit vermindert het effect op convergentie. Ten tweede hebben centrale overheden de neiging hun steun aan arme regio's te verminderen zodra er geld uit Brussel komt. De vereiste co-financiering door de landen zelf kan blijkbaar niet voorkomen dat nationale regionale steun deels wordt uitgehold. Zo blijkt uit empirische schattingen dat per euro uit Brussel de nationale regionale steun met gemiddeld 17 eurocent wordt teruggeschroefd. Dit verkleint het groei-effect van cohesiesteun in achtergebleven regio's.¹⁰ Ten derde hebben regionale overheden geen prikkel om de rendabele projecten te selecteren. Het gaat hen vaak alleen om het absorberen van reeds toegekende subsidies. De meest rendabele projecten worden of toch al ondernomen, of ze worden juist vermeden omdat dit kan leiden tot beëindiging van cohesiesteun in de volgende periode. Ten

⁸ Deze convergentie is overigens grotendeels voorbij gegaan aan de landbouwsector in de MOE-landen. Het productieniveau ligt dan ook in alle MOE-landen nog onder het niveau van begin jaren negentig, zie figuur 6.1.

⁹ Deze paragraaf is gebaseerd op S. Ederveen, J. Gorter, R.A. de Mooij en R. Nahuis, *Funds and Games: the economics of European cohesion policy*, CPB Special Publication, 2002.

¹⁰ Voor de nationale groei hoeft deze uitholling van regionale steun niet negatief uit te pakken indien het bespaarde geld wordt aangewend voor groeibevorderend beleid.

slotte leidt de bemoeienis van Brussel tot veel bureaucratie, hoge uitvoeringskosten, en verminderde flexibiliteit van regio's bij het selecteren van projecten. Vooral de armste regio's hebben daardoor moeite om de aan hen toegekende steun daadwerkelijk te absorberen. De kern van het probleem is dat het huidige cohesiebeleid op twee gedachten hinkt. Enerzijds wordt het cohesiebeleid gebruikt als instrument bij de begrotingsonderhandelingen om de netto positie van landen bij te sturen. Anderzijds beoogt het cohesiebeleid bij te dragen aan het verkleinen van welvaartsverschillen in Europa. De les van Tinbergen dat je met één instrument geen twee doelstellingen kunt realiseren lijkt uit het oog te zijn verloren. Consistenter zou zijn om met betrekking tot het cohesiebeleid een keuze te maken: of als herverdelingsinstrument tussen overheden, of als instrument om welvaartsverschillen permanent te verkleinen.

Als de EU kiest voor cohesiebeleid als instrument om de begrotingsonderhandelingen soepel te laten verlopen, is bemoeienis van de Europese Commissie eigenlijk niet meer nodig. Het rondpompen van geld kan dan beter worden gestopt; het cohesiebeleid zou kunnen volstaan met netto inkomensoverdrachten tussen nationale overheden.

In het geval dat de EU haar doelstelling van convergentie wil realiseren, zou het cohesiebeleid anders moeten worden vormgegeven. Dit betekent dat steun zou moeten worden verdeeld op basis van zoveel mogelijk objectieve criteria, en niet op basis van politieke onderhandelingen over de begroting. Het selectieproces van projecten zou bovendien overheden moeten prikkelen om projecten met een hoog rendement in te dienen. Dit kan bijvoorbeeld door subsidies te verdelen op basis van een competitie tussen verschillende projecten, waarbij naast het welvaartsniveau in een regio ook effectiviteit een belangrijk beoordelingscriterium is. Ook kunnen condities worden verbonden aan cohesiesteun die op zichzelf een positieve bijdrage kunnen leveren aan groei, bijvoorbeeld ten aanzien van institutionele hervormingen. Zo laten recente schattingen zien dat cohesiebeleid effectiever is in landen met een relatief goede bestuurlijke omgeving.¹¹

De EU-uitbreiding biedt belangrijke uitdagingen voor het EU-beleid in de komende decennia. De tientallen miljarden euro's die jaarlijks aan het gemeenschappelijk landbouwbeleid en cohesiebeleid worden besteed zullen effectiever moeten worden ingezet om te komen tot een vergroting van de economische groei en, in samenhang daarmee, een vermindering van de armoede in de rurale gebieden van de nieuwe lidstaten.

¹¹ S. Ederveen, H.L.F. de Groot en R. Nahuis, 2002, Fertile soil for Structural Funds? A panel data analysis of the conditional effectiveness of European cohesion policy, CPB Discussion Paper No. 10.

6.2 Projectbeoordelingen in de praktijk

De kosten-batenanalyse (KBA) levert een denkkader om projecteffecten van uiteenlopende aard op een systematische wijze in beeld te brengen. De methode is breed toepasbaar voor het beoordelen van projecten op diverse beleidsterreinen. Toepassing van het KBA-denkkader leidt tot een verzakelijking in de beleidsdiscussie. Het is niet zo dat projecten op het ene beleidsterrein altijd beter scoren dan op het andere beleidsterrein. De kwaliteit van het project is doorslaggevend voor de uitkomst van de KBA. Zo blijkt bij een goed project uit de probleemanalyse dat er knelpunten bestaan en dat het project ook qua omvang en timing logisch aansluit bij de geconstateerde knelpunten. Er is bovendien oog voor alternatieve mogelijkheden en andere instrumenten om beleidsdoelen te realiseren. Door in een vroegtijdig stadium een kengetallen-KBA uit te voeren, kan een eerste indruk gegeven worden van de uitkomsten van een project. Ook de maatschappelijke effecten van normen zouden met een KBA of kosteneffectiviteitsanalyse inzichtelijk kunnen worden gemaakt.

6.2.1 Projectbeoordelingen en KBA

In de afgelopen jaren hebben het CPB en andere instituten een groot aantal projecten geanalyseerd. Het gaat daarbij veelal om investeringsprojecten van nationaal belang. Zo heeft het CPB onder meer gekeken naar de aanleg van een Tweede Maasvlakte, nieuwe start- en landingsbanen bij Schiphol en de Hogesnelheidslijn (HSL)-Oost. Ook heeft het CPB samen met de andere planbureaus in het kader van de ICES (Interdepartementale Commissie Economische Structuur) een beoordeling van ruim tweehonderd investeringsvoorstellen van departementen en landsdelen uitgevoerd.

Een veelgebruikt instrument bij het analyseren en beoordelen van projecten is een maatschappelijke kosten-batenanalyse (KBA, zie kader). Een KBA brengt op een systematische manier de maatschappelijke kosten en baten in beeld die verbonden zijn aan de uitvoering van een project. Het woord 'maatschappelijk' impliceert dat dit gebeurt op het niveau van de samenleving. Dat wil zeggen dat alle kosten en baten voor Nederland als geheel in beeld worden gebracht.

Het gaat inderdaad om alle kosten en baten. De uitvoering van een project van enige omvang, bijvoorbeeld een hogesnelheidslijn of een nieuwe snelweg, impliceert effecten op een groot aantal terreinen. De centrale vraag is of en in welke mate een project een positieve bijdrage levert aan de maatschappelijke welvaart. Daarbij wordt een breed welvaartsbegrip gehanteerd, waarin niet alleen financieel-economische doelen, maar ook allerlei andere zaken die mensen belangrijk vinden, besloten liggen. Een KBA tracht die effecten systematisch en consistent in beeld te brengen zonder daarbij effecten dubbel te tellen.

Juist in de systematische analyse van een groot aantal effecten van verschillende aard ligt de meerwaarde van de KBA als instrument. Die informatie kan behulpzaam zijn voor beleidsmakers bij het nemen van beslissingen.

Kosten-batenanalyse en welvaartseconomie

De kosten-batenanalyse (KBA) is goed verankerd in de economische wetenschap en kent een lange historie. Al in het midden van de negentiende eeuw paste Jules Dupuit de theorie van kosten-batenanalyse toe op de alternatieve mogelijkheden van het gebruik van water, zoals drinken, wassen en de irrigatie van landbouwgrond. In Nederland is in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de KBA toegepast voor diverse projecten, zoals de 'Tweede luchthaven' en de Amsterdamse metro. In Nederland wordt sinds het jaar 2000 bij de besluitvorming van grote infrastructuurprojecten gewerkt met de zogenaamde OEEI-leidraad.¹ Deze leidraad, genoemd naar het Onderzoeksprogramma Economische Effecten van Infrastructuur, is opgesteld op verzoek van het vorige kabinet. Ook internationaal neemt de KBA een belangrijke plaats in bij de beoordeling van projecten. De Wereldbank past zowel ex ante als ex post KBA-beoordelingen toe op onder meer infrastructuur- en irrigatieprojecten. In Engeland heeft de SACTRA, een commissie van experts, een handleiding opgesteld voor KBA's. Ook Frankrijk heeft een dergelijke handleiding, het Boiteux-rapport. Duitsland heeft eveneens een methodevoorschrift; het maken van een KBA is daar bij wet voorgeschreven. In de VS worden KBA's veelvuldig toegepast, onder andere door de Rand Corporation, en ook in Japan worden infrastructuurprojecten met een KBA-methodiek geanalyseerd.

De welvaartseconomie vormt het denkkader van de KBA. Als bij de uitvoering van een project de totale baten voor alle mensen in een samenleving groter zijn dan de totale lasten, is het uitgangspunt dat de samenleving als geheel erop vooruit gaat. Vaak zijn er bij een project zowel 'winnaars' als 'verliezers'. De groep die er bij uitvoering van een project op vooruit gaat, zou de groep die erop achteruitgaat kunnen compenseren, zonder er zelf op achteruit te gaan ten opzichte van de situatie zonder project. Hier staat 'kunnen', omdat die compensatie in de praktijk zelden (volledig) wordt uitgevoerd. Dit laatste betekent dat het belangrijk is in een KBA expliciet aandacht te schenken aan verdelingseffecten. De weging daarvan is een politieke zaak.

Niet alle effecten kunnen altijd op een verantwoorde manier in geld worden uitgedrukt. Zo is het niet goed mogelijk het verloren gaan van een uniek landschap of het uitsterven van een diersoort in geld te waarderen. In die gevallen is het zaak naast het kosten-batensaldo van het project de gevolgen voor bijvoorbeeld het landschap afzonderlijk te presenteren. Hiermee kan dan zichtbaar worden welk prijskaartje aan het behoud van een uniek landschap hangt en de politiek kan dan bepalen of deze prijs acceptabel is.

¹ CPB/NEI, 2000, *Evaluatie van infrastructuurprojecten. Leidraad voor kosten-batenanalyses*, Den Haag: SDU.

Positieve en negatieve KBA-uitkomsten op vele terreinen

In de afgelopen tien jaar zijn op diverse terreinen KBA's verricht. In figuur 6.3 worden globaal de resultaten weergegeven van KBA's die het CPB heeft uitgevoerd of waarbij het CPB betrokken is geweest. Voor een uitgebreide toelichting op het hoe en waarom van deze KBA-uitkomsten wordt verwezen naar de betreffende studies¹².

¹² www.cpb.nl/nl/pub/werkdoc, www.cpb.nl/nl/pub/document, www.cpb.nl/nl/pub/bijzonder

Figuur 6.3 Globale uitkomsten van KBA's

	Gunstig	Neutraal	Ongunstig
Zeehavens	Maasvlakte 2 (PMR)		Maasvlakte 2 (VERM) Zeesluis IJmuiden
Luchthavens	Reservering 6e + 7e baan Schiphol		Eiland in zee
Openbaar vervoer	HSL-Oost benutting	HSL-Zuid	HSL-Oost Zuiderzeelijn
Wegen ^a	●●●	●	●
Veiligheid	Duurzaam veilig 2 (verkeer)		
Ruimte voor water ^{a,b}	●●●	●	●
Prijsbeleid (kilometerheffing) ^c	Gedifferentieerd	Vlak	

^a Voor wegen en 'ruimte voor water'-projecten bestaat een gemengd beeld van de uitkomsten van KBA's.

^b Projecten die met ruimtelijke oplossingen overstromingsrisico's van zee en rivieren en wateroverlast te lijf gaan.

^c Gedifferentieerde kilometerheffing: naar plaats en tijd.

De figuur illustreert dat op alle terreinen er projecten zijn met gunstige en met ongunstige kosten-baten resultaten. Niet het doel of het dossier is bepalend voor de uitkomsten, maar de kwaliteit van het project.

Ook de wijze waarop een project is ingericht, is van grote invloed op de uitkomst van de KBA. Een interessant voorbeeld is de aanleg van de 'Tweede Maasvlakte'. De aanleg van de 'Tweede Maasvlakte' behelsde in eerste instantie een uitbreiding van tenminste 1.000 ha haventerrein, met het leeuwendeel van de kosten aan het begin van het project. De uitkomst van een KBA (VERM) van dit project was ongunstig. Vervolgens is het project belangrijk anders ingericht. Belangrijke verschillen zijn dat de aanleg in vijf fasen plaatsvindt op basis van de vraagontwikkeling en dat de haveningang binnendoor wordt aangelegd. De kosten en risico's van het project werden hiermee in belangrijke mate verkleind. De KBA van dit nieuwe project 'Tweede Maasvlakte' (PMR) gaf een beduidend gunstiger beeld.

Een ander voorbeeld is het project Hogesnelheidslijn (HSL)-Oost, een spoorlijn van Utrecht tot de Duitse grens richting het Ruhrgebied. De KBA-uitkomst van een projectvariant waarin het bestaande spoor zoveel mogelijk wordt benut, was gunstig, terwijl een KBA van de uitbreiding van het bestaande spoor een ongunstige uitkomst had.

Het maken van een KBA is soms vanwege praktische redenen, zoals een gebrek aan informatie, niet mogelijk. In dat geval zijn er verschillende manieren om toch een indicatie te geven van de doelmatigheid van het project. De beoordeling van de ICES-investeringen biedt hiervan een illustratie.

6.2.2 Projectbeoordelingen ICES

Recent hebben de planbureaus op verzoek van de ICES een globale beoordeling gegeven van ruim tweehonderd projectvoorstellen van de overheid met een totale claim van circa 90 mld. euro¹³. Het betrof een breed scala aan projecten: van spoorlijn tot natuurterrein en van veiligheid tot milieubeleid¹⁴.

De projecten bevonden zich in verschillende fasen van planvorming, waardoor de beschikbare informatie tussen projecten uiteenliep. Dit vergde een flexibele aanpak van de analyse. Ook het aantal projecten was erg groot. Daarom is een globale schifting aangebracht tussen robuuste (A), opwaardeerbare (B) en zwakke of niet goed beoordeelbare projecten (C).

Er is gewerkt met een getrapte beoordelingssystematiek. Indien voldoende informatie voorhanden was, is een (beknopte) KBA uitgevoerd. Wanneer de baten niet of moeilijk in geld waren uit te drukken, maar wel in fysieke termen te kwantificeren waren, is een kosten-effectiviteitsanalyse uitgevoerd. De vraag is dan bijvoorbeeld hoeveel natuurwinst in termen van areaalvergroting of diversiteit van soortenrijksdommen de samenleving krijgt per geïnvesteerde euro. Door dit resultaat te vergelijken met die van andere beleidsmogelijkheden of referentieprojecten kan vervolgens enige indicatie worden gegeven van de doelmatigheid. Probleem hierbij is wel dat soms nog relatief weinig referentiemateriaal voorhanden is.

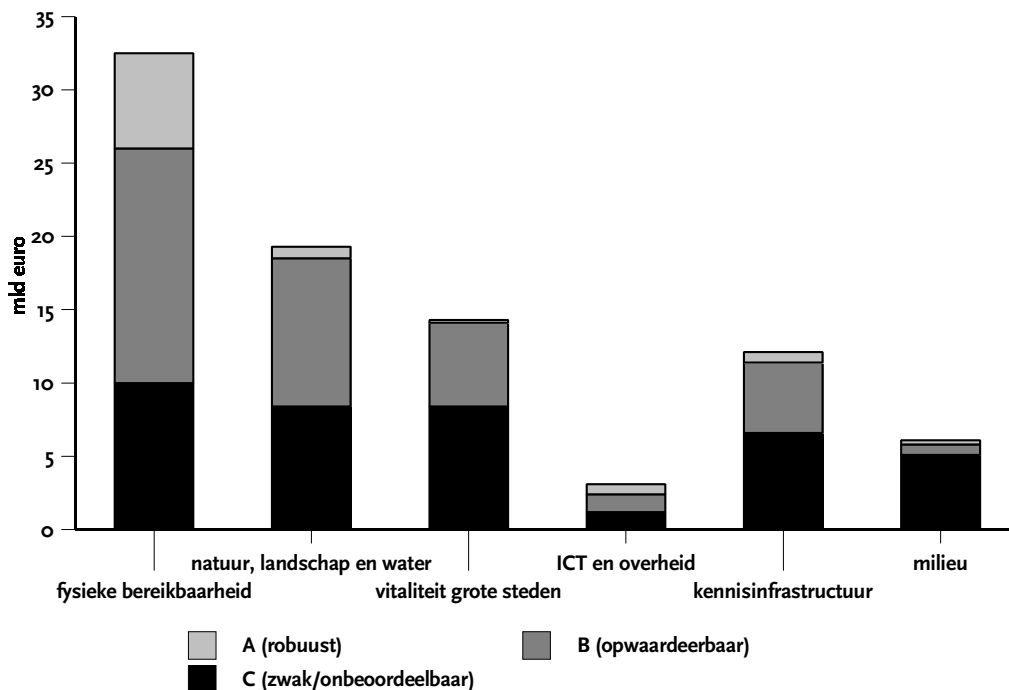
Wanneer de baten niet of moeilijk kwantificeerbaar waren of de informatie daarover gewoonweg ontbrak, is gekozen voor een kwalitatieve analyse. Informatie over hoe het project is ingericht, kan belangrijke aanwijzingen bevatten over de kwaliteit van een project. Bij een projectvoorstel dat alle verouderde bedrijventerreinen in een bepaalde provincie wil herstructureren, kunnen vraagtekens geplaatst worden bij de efficiëntie. De kosten-batenverhoudingen van verschillende herstructureringen zullen waarschijnlijk sterk uiteenlopen, zodat op voorhand aannemelijk is dat een selectie op basis van heldere criteria een veel gunstiger kosten-batenbeeld zal opleveren. Een voorstel voor de restauratie van monumenten dat heldere criteria bevat, waarmee deskundigen scherpe keuzen hebben gemaakt vanuit een grote lijst van potentieel te restaureren gebouwen, leidt tot een positiever

¹³ CPB/RIVM/RPB/SCP, 2002, *Selectief Investeren: ICES-maatregelen tegen het licht*, Den Haag: Koninklijke de Swart/CPB. In 1998 hebben de planbureaus ook een beoordeling gegeven van een groot aantal ICES-projecten. Die resultaten zijn gepubliceerd in CPB/RIVM/RPD/SCP, 1998, *Kiezen of Delen: ICES-maatregelen tegen het licht*, Den Haag: CPB.

¹⁴ Beleidsdossiers: Fysieke bereikbaarheid, Natuur, landschap en water, Vitaliteit grote steden, Ruimtelijke inrichting, Elektronische bereikbaarheid, Dienstverlening overheid, Milieu en Kennisinfrastructuur.

oordeel over de doelmatigheid. De resultaten van de globale analyse per beleidsterrein zijn weergegeven in figuur 6.4.

Figuur 6.4 Globale resultaten beoordeling ICES-investeringsprojecten naar beleidsterrein

Slechts 10% van de totale investeringsclaim is als 'robuust' beoordeeld, terwijl een relatief groot deel, circa 45% van de investeringen, als 'zwak/onbeoordeelbaar' is beoordeeld. Het geringe aandeel robuuste claims heeft voor een deel te maken met de fase van planvorming waarin een groot aantal projecten zich bevond. Veel projecten waren nog onvoldoende uitgewerkt. Verder bleek uit de analyse dat de omvang en timing van een aantal projecten niet goed aansloot bij de aard en omvang van de problematiek, dat onvoldoende selectiviteit was betracht in de keuze van projecten en dat sommige beleidsopgaven zich beter lenen voor andere instrumenten dan investeringen. Deze punten worden in paragraaf 6.2.4 nader uiteengezet.

6.2.3 Indirecte effecten

Een belangrijk discussiepunt rond KBA's is het belang van indirecte effecten. In de Nederlandse situatie worden bij het maken van een KBA directe en indirecte effecten onderscheiden¹⁵. Directe effecten omvatten meer dan vaak wordt aangenomen. De directe effecten van bijvoorbeeld de aanleg van een railverbinding omvatten niet alleen de voordelen voor de

¹⁵ CPB/NEI, 2000, *Evaluatie van infrastructuurprojecten. Leidraad voor kosten-batenanalyses*, Den Haag: SDU.

gebruikers van die verbinding, maar ook de voor- of eventuele nadelen voor alle andere gebruikers in het transportsysteem. Bovendien worden de effecten van veranderingen in het transport op het milieu (bijvoorbeeld CO₂-uitstoot en geluidhinder) ook meegenomen onder de noemer van de directe effecten.

Van indirecte effecten is sprake als in aanvulling op bovengenoemde effecten welvaartseffecten optreden door doorwerkingen in de economie in brede zin. Doorwerkingen van directe effecten in de economie zijn er altijd; de kernvraag is of deze doorwerkingen extra welvaart opleveren. Bij perfect werkende markten is het antwoord ontkennend. Onder druk van concurrentie worden op de goederenmarkt de directe voordelen van betere infrastructuur dan doorgegeven van transporteurs naar groot- en detailhandel en vervolgens naar de consument. Van welvaartseffecten is sprake als markten door de uitvoering van het project beter gaan werken, bijvoorbeeld door het verlagen van toetredingsdrempels op regionale markten als gevolg van lagere transportkosten. Ook als externe schaalvoordelen, agglomeratie-effecten of 'kennis-spillovers' optreden, is sprake van een indirect effect. Dergelijke effecten zijn echter allerm minst vanzelfsprekend. Vele markten kennen weliswaar imperfecties, maar daarmee is nog niet gezegd dat nieuwe infrastructuur deze imperfecties oplost.

Dit laat zich illustreren aan de hand van de arbeidsmarkt. Dat hier geen sprake is van een perfecte markt is evident, gelet op de verschillende instituties en regelgeving rond arbeid en sociale zekerheid. Toch is het optreden van indirecte effecten hier doorgaans niet te verwachten. Structurele werkloosheid treedt op als de productiviteit van arbeid niet in een gunstige verhouding staat tot de arbeidskosten. Het is dan niet lonend voor een werkgever om een werknemer in dienst te nemen. Nieuwe infrastructuur zal doorgaans geen invloed hebben op deze situatie. Beleid dat hier wel invloed op heeft, ligt op het terrein van de sociale zekerheid, belastingen en het arbeidsmarktbeleid, waaronder regelgeving, scholing en werkervaringsprogramma's. Uiteraard kunnen infrastructuurinvesteringen de werkgelegenheid in de transport- en distributiesector doen toenemen, maar als die extra werkgelegenheid wordt vervuld door werknemers die ook elders productief kunnen worden ingezet, is sprake van een verschuiving van werkgelegenheid.

In de internationale literatuur is nog weinig empirisch onderzoek te vinden op het gebied van indirecte effecten. De informatie die voorhanden is, wijst doorgaans op een bescheiden omvang van de extra welvaartswinst uit hoofde van indirecte effecten; het gaat dan om opslagen op de directe effecten van 10, 20 of hooguit 30%¹⁶. De notie dat de rentabiliteit van een project het altijd moet hebben van indirecte effecten vindt derhalve geen steun in het beschikbare onderzoek. Dit impliceert dat een project waarvan de directe baten sterk achterblijven bij de kosten onrendabel is, behoudens bijzondere omstandigheden.

¹⁶ Nog te verschijnen verslag OEEI-congres d.d. 25 juni 2002

De grote aandacht voor indirecte effecten is vanuit historisch oogpunt wel te verklaren. Met de ontwikkeling van het spoorwegnet werden hoge toetredingsbarrières geslecht. Regionale markten die voorheen slechts in vele dagen met beperkte volumes konden worden bereikt, werden nu toegankelijk voor snel en massaal transport. Dit was niet alleen in het belang van de transporteurs. Allerlei markten voor tal van producenten werden geopend, waardoor de voordelen van regionale specialisatie en extra concurrentie op de productmarkten voor nieuwe welvaart zorgden. Ook de opkomst van het wegennet en later die van de commerciële luchtvaart hebben zonder twijfel indirecte welvaartseffecten van betekenis opgeleverd.

Dit type voordelen die zijn opgetreden bij majeure doorbraken in het transportsysteem, zijn niet te vergelijken met de eerder genoemde investeringsprojecten die door het CPB zijn geanalyseerd. Het gaat daarbij telkens om specifieke kwaliteitsverhogingen en capaciteitsuitbreidingen die worden toegevoegd aan het huidige hoog ontwikkelde transportnetwerk met zijn vele alternatieve vervoersmogelijkheden over land, water en door de lucht. De integrale transportkosten zijn voor tal van bestemmingen dusdanig bescheiden in het licht van de totale kosten, dat een verdere verlaging van deze kosten (of vergelijkbare verhoging van de kwaliteit) niet als katalysator kan dienen voor grote verschuivingen in productiestructuren en specialisatiepatronen.

Dit neemt uiteraard niet weg dat gerichte investeringen in wegen en openbaar vervoer belangrijk zijn, omdat ze een positief maatschappelijk rendement kunnen hebben. De baten liggen niet primair bij de uitstralingseffecten op de economie, maar bij de belangrijke directe voordelen die grote groepen gebruikers hier (vaak dagelijks) aan kunnen ontleenen.

6.2.4 Lessen uit projectbeoordelingen

Aan de hand van de uitgevoerde projectbeoordelingen kan een aantal lessen worden getrokken, die hieronder worden weergegeven.

Het belang van een goede probleemanalyse

Om een inschatting te krijgen van de meerwaarde van een project, is een goede probleemanalyse van cruciaal belang. Een goede probleemanalyse geeft inzicht in de aard, omvang en urgentie van de beleidsopgaven. Dit vergt een realistische inschatting van de toekomstige ontwikkelingen en de onzekerheden die hierbij spelen. Soms worden bij deze inschatting taakstellende scenario's gebruikt, waarmee het probleem en daarmee ook de baten van het oplossen van het probleem, vaak worden overschat. Dit onderstreept het belang van goed onderbouwde en realistische toekomstscenario's.

Ook is het van belang gedragsveranderingen adequaat in beeld te brengen in de situatie dat het project niet wordt uitgevoerd, het zogenoemde nulalternatief. Voorafgaand aan de aanleg van bijvoorbeeld een nieuw recreatiegebied kan het aantal verwachte bezoekers worden ingeschat. Tevens kan via bijvoorbeeld enquêtes worden ingeschat wat zo'n bezoek de bezoeker

gemiddeld waard is. Als dit gebied dan vlakbij een nagenoeg gelijksoortig recreatiegebied wordt aangelegd, dan worden hiermee de baten van het project overschat. Voor een groot deel zal het een verschuiving zijn van recreanten die voorheen in het ene en nu in het andere gebied recreëren. Ze kunnen hieraan de voorkeur geven, omdat het nieuwe gebied dichterbij is of omdat ze van afwisseling houden. De baten zijn dan gelegen in reistijdwinsten en een grotere keuzemogelijkheid voor recreanten.

Globale kengetallen-KBA biedt belangrijke informatie

Eerder is geconstateerd dat de directe effecten van groot gewicht zijn voor de uitkomsten van de KBA. Door in een vroegtijdig stadium met een beknopte (kengetallen-)KBA een globale beoordeling te maken van de belangrijkste directe effecten van een projectvoorstel kan dan ook al belangrijke informatie worden verkregen. Hiermee wordt voorkomen dat diepgaande studies worden verricht naar projecten waarvan op voorhand duidelijk is dat deze zeer onrendabel zijn. Ook kan de informatie van een dergelijke globale KBA worden gebruikt om het project te verbeteren.

Alternatieve projecten en ander beleid

Er zijn vaak meerdere mogelijkheden om de doelstelling van een project te bereiken. Om bijvoorbeeld het overstromingsrisico van de grote rivieren in Nederland in de toekomst te reduceren, kan een groot aantal verschillende maatregelen getroffen worden. De maatregelen variëren van dijkverhoging tot het aanleggen van parallelrivieren en het gecontroleerd laten overstromen van gebieden. Alle realistische mogelijkheden om dezelfde doelstelling te bereiken, moeten in de analyse worden betrokken.

Investerings zijn bovendien vaak niet het enige alternatief. Ook andersoortig overheidsbeleid kan een alternatief zijn om projectdoelen te bereiken. Niet alle problemen kunnen of hoeven met geld te worden opgelost. Andere beleidsinstrumenten grijpen soms beter aan bij de aard van de problematiek¹⁷. Zo verdienen voor veel milieuproblemen vanuit effectiviteits- en efficiency-overwegingen regulerende heffingen en regelgeving de voorkeur boven investeringen en subsidies. Bij communicatie-infrastructuur, denk aan breedband, heeft de overheid met name een rol op het gebied van coördinatie, standaardisatie en het bevorderen van voldoende concurrentie; investeringen kunnen vaak beter aan de markt worden overgelaten. Om gebieden te beschermen biedt regelgeving via ruimtelijke ordening, vergezeld van een adequate handhaving, een alternatief voor de aankoop van grond door de overheid.

Uiteindelijk gaat het erom hoe de effecten van een project zich verhouden tot die van het 'best denkbare alternatief'. Een project kan vanuit het oogpunt van de maatschappelijke welvaart

¹⁷ CPB, 2001, Mogelijkheden en beperkingen van overheidsinvesteringen: analyse ten behoeve van de Verkenning Economische Structuur (VES), Den Haag: CPB.

te verkiezen zijn boven 'niets doen', maar een andere manier om hetzelfde doel te bereiken kan vanuit datzelfde welvaartsperspectief te prefereren zijn.

Omvang, timing en fasering

Veel investeringsvoorstellen van de overheid zijn qua dimensionering van het project aanzienlijk groter dan nodig zou zijn om bestaande en verwachte knelpunten weg te nemen. Dit speelt bijvoorbeeld bij sommige railprojecten waar uit de KBA naar voren komt dat de voorgestelde investeringen niet in een gunstige verhouding staan tot de verwachte baten. Naarmate het project beter aansluit bij de aard, omvang en urgentie van de problematiek, zal de efficiëntie van een project gunstiger uitvallen.

Ook de timing en de fasering van projecten vormen een belangrijk aandachtspunt. In sommige gevallen is haast geboden. Uitstel van een project leidt dan tot hogere kosten of lagere baten. Het restaureren van monumenten kan in een later stadium veel hogere kosten met zich meebrengen en een bepaalde diersoort is misschien al uitgestorven als te lang wordt gewacht met adequate maatregelen. Ook het tegenovergestelde is denkbaar. Uitstel van infrastructuurprojecten waarvan de baten zich naar verwachting pas op de zeer lange termijn zullen voordoen, zal de efficiëntie van het project verbeteren. Het eerder genoemde voorbeeld van het project 'Tweede Maasvlakte' illustreert het belang van timing en fasering.

Samenhang tussen projecten en selectiviteit

Projecten hangen soms met elkaar samen. Bij de projectbeoordeling moet hiermee zoveel mogelijk rekening worden gehouden. Als de kosten-batenverhouding bij de uitvoering van meerdere projecten tezamen groter is dan bij de uitvoering van de individuele projecten, is sprake van positieve synergie. Een voorbeeld van mogelijke synergie is parkeerbeleid in combinatie met een OV-project.

Ook kan sprake zijn van 'antagonisme' ofwel effecten van het ene project beperken de effecten van een ander project. Een voorbeeld hiervan zijn de projecten 'Hanzelijn' en 'Zuiderzeelijn' die deels dezelfde markt bedienen, waardoor negatieve synergie optreedt.

Bij een bredere programmatische benadering wordt een groot aantal projecten voorgesteld die passen bij een bepaalde visie. De kwaliteit van de individuele projecten die aan die strategie vorm en inhoud geven, blijft ook dan van grote betekenis. Een strategie zal uiteindelijk alleen succesvol zijn als die ook wordt ingevuld met goede projecten.

Een ander belangrijk aandachtspunt is selectiviteit. Als bijvoorbeeld wordt beoogd om op dertig plaatsen groen in en om de stad te ontwikkelen, dan is het aannemelijk dat de verhouding tussen de investering en de baten die deze oplevert, niet overal even gunstig is. Een selectieve aanpak kan de efficiency van investeringen dan verhogen.

Wat maakt een project goed ?

Uit het voorgaande volgen enige aandachtspunten voor het beleid voor projectformulering. Uit de probleemanalyse blijkt wat de aard, omvang en urgentie van de beleidsopgave is. Een goed project grijpt aan bij de aard van het probleem dat het wil oplossen en sluit ook qua omvang en timing logisch aan bij de geconstateerde knelpunten. Er is oog voor alternatieven om hetzelfde doel te bereiken, waaronder andere vormen van beleid, en voor de meerwaarde van het project boven 'wat er al is'. Verder zijn er geen extreme kostenposten en zijn de risico's beheersbaar. Het project is, indien mogelijk, zo ingericht dat tijdig kan worden ingespeeld op veranderingen in de omgeving.

Voor de overheid kan een en ander in sommige gevallen consequenties hebben voor de toedeling van middelen. Toepassing van bovengenoemde uitgangspunten kan soms ten koste gaan van het principe van 'de verdelende rechtvaardigheid' over regio's en beleidsdossiers. Hier liggen afwegingen die de politiek zal moeten maken.

6.2.5 Projectbeoordelingen in de toekomst

Informatie uit projectbeoordelingen, waarbij het instrument van de KBA een belangrijke rol speelt, zal bijdragen aan een zakelijke benadering van het beleid. Dit past in de nieuwe aanpak 'Van beleidsbegroting tot beleidsverantwoording (VBTB)' die in 2001 is ingezet met de ontwerp-begroting voor 2002. Centrale vragen in deze begroting nieuwe stijl zijn "wat willen we bereiken", "wat gaan we daarvoor doen" en "wat mag dat kosten". Een ex ante kritische benadering van projecten maakt logisch onderdeel uit van deze werkwijze.

Er is al een tendens gaande van een verbreding van de KBA-filosofie voor de beoordeling van infrastructuurprojecten naar projecten op andere beleidsterreinen, zoals natuur, landschap en water. Voor aspecten die (nog) niet op een verantwoorde wijze in geld kunnen worden uitgedrukt, kan, zoals gemeld, een kosteneffectiviteitsanalyse soms uitkomst bieden. De vergelijking met referentieprojecten wordt uiteraard informatiever naarmate het aantal referentieprojecten toeneemt. Om beleidsmakers zo goed mogelijk te informeren, is het van belang een kennisbasis te ontwikkelen. Gedacht kan worden aan de ontwikkeling van een databank met referentiemateriaal om zo een betere empirische basis te krijgen voor de analyse.

Ook bij het operationaliseren van een aantal kwalitatieve aspecten is nog een slag te maken. Het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' kent bijvoorbeeld vele dimensies, maar laat zich nog moeilijk in kwantitatieve termen uitdrukken. Momenteel wordt door diverse instanties aan de operationalisering hiervan gewerkt. Een en ander kan leiden tot een objectivering van beoordelingen.

De KBA zou ook kunnen worden benut bij het analyseren van normen, zoals voor veiligheid, geluid en emissies van schadelijke stoffen. De mogelijkheden van een KBA zijn afhankelijk van

de mogelijkheden om de effecten op het gebied van milieu en veiligheid in geld te kunnen waarderen. Het waarderen van dit type effecten is, zoals eerder gemeld, niet altijd op een verantwoorde wijze mogelijk. In die situatie kan een kosteneffectiviteitsanalyse ook al nuttige inzichten bieden. In dat geval worden de kosten, veelal optredend bij de particuliere sector, expliciet gemaakt en afgezet tegen bijvoorbeeld de fysieke (milieu-)effecten die daar tegenover staan.

Een voorbeeld is het overstromingsrisico in het bovenrivierengebied, waarvoor een norm bestaat van een kans van ten hoogste eenmaal in de 1250 jaar. Een overstroming zal gepaard gaan met grote economische, maar zeker ook emotionele schade, alleen al door de kans op slachtoffers. Aan het op orde brengen van het riviersysteem tot een bepaald veiligheidsniveau hangt een prijskaartje. De prijs is afhankelijk van het veiligheidsniveau; hoe veiliger, des te duurder. Met een kosteneffectiviteitsanalyse kunnen de kosten inzichtelijk worden gemaakt bij verschillende veiligheidsniveaus, zowel lager als hoger dan de wettelijke norm. Inzicht in de maatschappelijke kosten van normstellingen geeft ook informatie over de haalbaarheid daarvan.

Bijlagen

In 1998 heeft het CBS een revisie van de Nationale Rekeningen doorgevoerd. De cijfers in de bijlage A voor de jaren vanaf 1995 sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 2001, die op de nieuwe definities zijn gebaseerd. De gevolgen van de revisie voor eerdere jaren zijn nog niet verwerkt. In 1995 treedt dientengevolge een reeksbreuk op. Voor het jaar 1995 zijn daarom – indien mogelijk – twee cijfers opgenomen, te weten van vóór en na revisie.

De contractloonstijging in de marktsector (bijlage A4 en A6) is voortaan gebaseerd op de definitie van het CBS en niet meer op die van de Arbeidsinspectie. Het betreft de jaarmutatie van de indexreeks maandlonen inclusief bijzondere beloning, die ook gepubliceerd wordt in de Sociaal Economische Maandstatistiek. De wijzigingen in de loonstijgingen zijn voor de meeste jaren beperkt. Een uitgebreide beschrijving van de verschillen tussen deze reeksen is te vinden in het memorandum 'Collectieve loonstijgingen volgens twee statistieken', gepubliceerd op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/46/>).

In bijlage A6 worden voortaan nieuwe reeksen voor de replacement rate en werkgevers- en werknemerswig weergegeven. Om een zo representatief mogelijk beeld te geven van deze kengetallen worden nu in eerste instantie wiggen en replacement rates berekend voor vier verschillende huishoudtypen, gedifferentieerd naar loonhoogte (minimum, minimum plus, modaal en 2x gemiddeld). Deze worden vervolgens gewogen naar rato van het aandeel in de werkende beroepsbevolking. De cijfers die tot nu toe werden gepubliceerd waren minder representatief. Een uitgebreide beschrijving van de samenstelling van deze reeksen, en de verschillen met de oude cijfers is te vinden in het memorandum 'Lange reeksen voor replacement rates en wiggen' op de website van het CPB (<http://www.cpb.nl/nl/pub/memorandum/45/>).

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB-schattingen. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

De in de bijlagen opgenomen gegevens (voor zover mogelijk vanaf 1969) zijn tegelijkertijd met het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2002 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	184,91	¼	185,52	5	194,68
overig inkomen	92,16				92,08
overheid	<u>35,56</u>	1	<u>35,92</u>	6½	<u>38,23</u>
Binnenlands product, factorkosten	312,63				324,99
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>50,39</u>				<u>52,33</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	363,01	0	363,06	4	377,32
Afschrijvingen:					
bedrijven	56,58	3¾	58,66	3	60,48
overheid	<u>9,58</u>	2¼	<u>9,78</u>	6	<u>10,36</u>
Totaal afschrijvingen	66,16	3½	68,44	3½	70,84
Bruto binnenlands product, marktprijzen	429,17	½	431,50	3¾	448,16
Invoer:					
goederen (cif)	215,93	1¾	219,72	- 2	215,32
diensten	<u>41,87</u>	2¼	<u>42,82</u>	1½	<u>43,48</u>
Totaal invoer	257,80	1¾	262,54	- 1½	258,80
Totaal	686,98	1	694,04	1¾	706,96
Betaalde primaire inkomens	55,87				58,00
Betaalde inkomensoverdrachten	8,73				9,33
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>14,41</u>				<u>17,67</u>
Totaal	79,01				85,00

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Particuliere consumptie	212,91	1¼	215,34	3½	222,86
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	31,66	3½	32,74	5½	34,50
andere overheidsconsumptie	<u>67,80</u>	2	<u>69,12</u>	4¾	<u>72,35</u>
Totaal overheidsconsumptie	99,46	2½	101,86	5	106,85
Totaal consumptie	312,37	1½	317,20	4	329,71
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	25,40	-½	25,25	4½	26,40
overige vaste activa	56,52	-2¼	55,27	2¼	56,46
voorraden	-0,10		-0,30		-0,62
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,14</u>	-¼	<u>12,12</u>	5¾	<u>12,82</u>
Totaal bruto investeringen	93,97	-1¾	92,34	3	95,06
Totaal nationale bestedingen	406,33	¾	409,54	3¾	424,77
Uitvoer					
goederen (fob)	231,73	1¼	234,73	-1½	231,07
diensten	<u>48,91</u>	1¾	<u>49,77</u>	2¾	<u>51,12</u>
Totaal uitvoer	280,64	1½	284,50	-¾	282,19
Totaal	686,98	1	694,04	1¾	706,96
Uitvoersaldo	22,84				23,39
Ontvangen primaire inkomens	50,89				56,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,28</u>				<u>5,61</u>
Totaal	79,01				85,00

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 2003 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	194,68	- ½	193,48	4 ¼	201,78
overig inkomen	92,08				96,92
overheid	<u>38,23</u>	¼	<u>38,37</u>	4	<u>39,93</u>
Binnenlands product, factorkosten	324,99				338,63
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>52,33</u>				<u>55,81</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	377,32	1 ¼	381,69	3 ¼	394,44
Afschrijvingen:					
bedrijven	60,48	3 ¼	62,45	2 ¾	64,22
overheid	<u>10,36</u>	2	<u>10,57</u>	3	<u>10,88</u>
Totaal afschrijvingen	70,84	3	73,02	2 ¾	75,10
Bruto binnenlands product, marktprijzen	<u>448,16</u>	1 ½	<u>454,71</u>	3 ¼	<u>469,54</u>
Invoer					
goederen (cif)	215,32	5 ¼	227,51	- 1	225,24
diensten	<u>43,48</u>	5	<u>45,66</u>	½	<u>45,93</u>
Totaal invoer	258,80	5 ½	273,17	- ¾	271,17
Totaal	<u>706,96</u>	3	<u>727,88</u>	1 ¾	<u>740,71</u>
Betaalde primaire inkomens	58,00				61,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,33				9,96
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>17,67</u>				<u>22,57</u>
Totaal	85,00				93,53

	2002 in prijzen 2002	Volume- mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs- mutatie	2003 in prijzen 2003
Particuliere consumptie	222,86	1½	226,44	2½	232,25
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	34,50	1¾	35,08	4¼	36,57
andere overheidsconsumptie	<u>72,35</u>	-¼	<u>72,10</u>	3½	<u>74,60</u>
Totaal overheidsconsumptie	106,85	¼	107,18	3¾	111,17
Totaal consumptie	329,71	1¼	333,62	3	343,42
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	26,40	3½	27,32	4	28,42
overige vaste activa	56,46	0	56,41	1¾	57,44
voorraden	-0,62		-0,14		-0,14
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,82</u>	3	<u>13,20</u>	2¾	<u>13,57</u>
Totaal bruto investeringen	95,06	1¾	96,79	2½	99,29
Totaal nationale bestedingen	424,77	1¼	430,41	2¾	442,71
Uitvoer					
goederen (fob)	231,07	5½	243,71	-¼	243,23
diensten	<u>51,12</u>	5¼	<u>53,76</u>	2	<u>54,77</u>
Totaal uitvoer	282,19	5½	297,47	¼	298,00
Totaal	706,96	3	727,88	1¾	740,71
Uitvoersaldo	23,39				26,83
Ontvangen primaire inkomens	56,00				60,99
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>5,61</u>				<u>5,71</u>
Totaal	85,00				93,53

Bijlage A2	Middelen en bestedingen, 1989-2001					
	1989	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro's in lopende prijzen					
Binnenlands product, factorkosten:						
bedrijven						
looninkomen	93,8	99,8	106,3	112,2	115,2	117,5
overig inkomen	59,7	64,0	66,3	66,2	66,5	75,2
overheid	20,9	21,7	22,5	24,0	24,9	25,3
Binnenlands product, factorkosten	174,4	185,5	195,2	202,5	206,6	218,0
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	19,8	21,8	22,5	24,5	26,1	28,5
Binnenlands product, marktprijzen	194,2	207,3	217,7	227,0	232,7	246,5
Afschrijvingen:						
bedrijven	24,2	25,4	26,7	28,1	29,2	30,2
overheid	1,6	1,7	1,8	1,9	1,9	2,0
Bruto binnenlands product, marktprijzen	220,1	234,4	246,2	256,9	263,9	278,7
Invoer:						
goederen (cif)	97,3	100,2	104,1	103,5	97,8	105,4
diensten	15,5	15,9	17,3	18,6	19,0	19,4
Totaal invoer	112,9	116,1	121,3	122,1	116,8	124,9
Totaal middelen	332,9	350,5	367,5	379,0	380,7	403,6
Particuliere consumptie	129,1	137,5	146,3	154,7	159,6	167,6
Overheidsconsumptie:						
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	32,7	34,1	35,7	37,7	39,1	39,9
Bruto investeringen:						
woningen	12,3	12,3	11,9	13,1	13,3	14,3
overige vaste activa	29,5	30,7	32,3	32,0	30,9	31,2
voorraadvorming	2,5	3,0	2,4	1,4	-1,7	1,0
overheid	5,5	6,0	5,9	6,3	6,5	6,8
Totaal nationale bestedingen	211,5	223,5	234,5	245,2	247,7	260,9
Uitvoer:						
goederen (fob)	101,4	105,4	109,8	109,5	107,6	116,0
diensten	20,0	21,5	23,2	24,3	25,5	26,7
Totaal uitvoer	121,5	126,9	133,0	133,8	133,0	142,7
Totaal bestedingen	332,9	350,5	367,5	379,0	380,7	403,6
Uitvoersaldo	8,6	10,9	11,7	11,7	16,2	17,8
Saldo primaire inkomens	-0,1	-0,4	-0,4	-1,0	-0,3	0,8
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	1,1	-2,9	-4,7	-4,7	-4,4	-3,8
Saldo lopende rekening betalingsbalans	9,6	7,6	6,5	5,9	11,5	14,8

1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
vóór revisie	na revisie						
121,4	126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,8	184,9
77,6	72,0	74,9	80,9	83,3	83,3	90,6	92,2
26,2	26,9	27,2	28,2	29,4	31,1	32,8	35,6
225,2	225,8	234,3	249,0	263,3	275,7	296,1	312,6
31,7	30,8	33,2	34,9	37,9	41,8	45,2	50,4
256,9	256,5	267,5	283,9	301,2	317,5	341,3	363,0
31,3	38,3	40,0	42,1	44,8	48,0	52,3	56,6
2,1	7,4	7,6	7,8	8,1	8,6	9,0	9,6
290,3	302,2	315,1	333,7	354,2	374,1	402,6	429,2
113,9	131,9	139,3	156,7	166,3	176,2	212,5	215,9
20,8	24,0	25,4	27,7	30,7	33,3	38,5	41,9
134,7	155,9	164,6	184,4	197,0	209,5	251,0	257,8
425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,6	687,0
173,4	148,2	157,1	165,0	176,0	187,6	201,1	212,9
.	22,7	22,2	24,0	25,3	26,7	28,9	31,7
41,7	50,0	50,7	52,5	55,1	58,9	62,3	67,8
14,9	16,9	18,2	19,8	20,8	22,7	24,0	25,4
33,4	36,8	39,5	43,6	46,5	51,9	55,7	56,5
0,4	2,1	0,7	0,8	2,4	0,5	-0,8	-0,1
7,1	7,7	8,7	8,2	8,9	9,7	11,0	12,1
270,9	284,3	297,0	313,9	335,0	357,8	382,2	406,3
126,2	144,7	151,5	169,2	178,2	184,2	224,9	231,7
27,9	29,2	31,2	34,9	38,0	41,5	46,5	48,9
154,1	173,9	182,7	204,2	216,2	225,7	271,4	280,6
425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	583,5	653,6	687,0
19,4	18,0	18,1	19,8	19,2	16,2	20,4	22,8
0,4	3,6	1,6	3,7	-5,8	0,7	4,1	-5,0
-2,5	-2,2	-2,5	-2,8	-2,7	-2,0	-3,1	-3,4
17,3	19,4	17,2	20,7	10,7	15,0	21,4	14,4

Bijlage A3   **Middelen en bestedingen, 1989-2001**

	1989	1990	1991	1992	1993
	volumemutaties per jaar in %				
Binnenlands product, factorkosten:					
bedrijven					
looninkomen	2,6	3,1	2,0	1,4	-0,5
overheid	-0,4	-0,4	-1,1	-0,9	-0,4
Binnenlandsproduct, marktprijzen	4,9	4,2	2,1	1,9	0,5
Afschrijvingen:					
bedrijven	3,2	3,3	3,4	3,3	3,1
overheid	2,2	2,6	3,3	2,8	3,8
Bruto binnenlands product, marktprijzen	4,7	4,1	2,3	2,0	0,8
Invoer:					
goederen (cif)	6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7
diensten	5,9	1,0	3,3	6,2	1,5
Totaal invoer	6,7	4,2	4,1	2,1	-2,1
Totaal middelen	5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
Overheidsconsumptie:					
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	1,5	1,6	1,5	1,7	1,5
Bruto investeringen:					
woningen	0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3
overige vaste activa	7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4
mutatie voorraadvorming (in % BBP)	1,1	0,3	-0,3	-0,4	-1,3
overheid	1,7	7,2	-3,5	4,2	0,7
Totaal nationale bestedingen	4,6	3,4	1,8	1,6	-1,1
Uitvoer:					
goederen (fob)	6,3	5,2	4,8	2,6	1,0
diensten	8,3	6,3	4,2	4,0	3,8
Totaal uitvoer	6,6	5,3	4,7	2,9	1,5
Totaal bestedingen	5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
vóór revisie		na revisie						
-0,7	2,0	.	2,9	3,8	3,8	3,3	2,3	2,0
-1,2	-1,7	.	-0,9	0,3	1,9	1,2	1,3	2,8
3,3	2,2	.	3,1	3,9	4,4	3,9	3,1	0,8
2,7	2,8	.	2,8	4,0	4,7	4,8	4,8	4,1
2,2	0,7	.	1,3	1,6	2,5	2,5	1,5	1,7
3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3
8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4
-0,1	5,5	.	3,4	7,3	9,7	7,2	12,2	4,9
6,7	7,5	.	4,4	9,5	8,5	5,8	10,6	1,9
4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,9	1,5
2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2
.	.	.	-2,5	5,0	3,0	1,3	3,0	3,0
0,6	0,8	.	0,6	2,4	3,9	3,1	1,3	3,2
6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	-0,4	-1,2
0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	-2,1
1,0	0,0	.	-0,5	0,1	0,4	-0,5	-0,3	0,2
4,4	2,3	.	10,8	-5,9	6,4	5,6	9,6	6,5
3,0	2,4	.	2,8	3,9	4,8	4,3	2,8	1,4
7,3	7,2	.	4,3	8,8	7,4	4,4	11,5	1,9
3,9	4,2	.	6,1	8,9	7,4	8,5	8,3	0,9
6,7	6,7	.	4,6	8,8	7,4	5,1	10,9	1,7
4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,9	1,5

Bijlage A4 Kerngegevens, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevante wereldhandel	7,8	4,0	3,2	4,0	-0,1
Prijspeil goederenimport	5,2	-1,7	-0,4	-1,9	-2,8
Relevante wereldhandelsprijs	6,2	-4,6	0,9	-3,2	-2,4
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	18,3	23,7	20,0	19,4	17,1
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (gld/euro)	3,5	0,5	7,3	0,5	0,4
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	1,4	2,9	3,5	4,3	3,1
Loonsom per werknemer marktsector	0,8	3,0	4,4	4,1	2,9
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	-2,8	1,5	3,7	4,7	1,7
Prijspeil goederenimport (excl. energie)	4,0	-2,6	-0,6	-1,6	-2,6
Consumentenprijsindex	1,1	2,5	3,1	3,2	2,6
Prijs nationale bestedingen	1,3	2,2	3,0	2,9	2,1
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4
Investeringen in woningen	0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3
Goederenimport (excl. energie)	6,5	5,9	4,9	2,8	1,2
Goederenimport	6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7
Productie marktsector ^a	5,3	4,9	2,6	1,5	-0,4
Bruto binnenlands product	4,7	4,1	2,3	2,0	0,8
Reëel nationaal inkomen	5,5	4,4	1,9	1,0	0,9
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,9	2,3	1,3	1,0	-0,1
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)	2,0	2,4	1,8	1,3	-0,1
Arbeidsaanbod in personen	1,2	1,6	1,4	1,4	1,0
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	7,6	7,0	6,6	6,7	7,7
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	-4,8	-4,7	-2,9	-3,9	-3,2
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	79,4	79,2	79,0	80,0	81,2
Collectieve lastendruk (% BBP)	45,6	45,7	47,5	46,5	46,8
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	2,1	2,4	0,2	0,5	0,6
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	5,9	8,0	3,0	5,3	3,6
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	2,8	2,0	0,8	0,4	-0,1
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	1,6	1,1	1,4	1,7	1,7
Reële arbeidskosten marktsector ^a	-0,9	1,8	2,7	2,5	1,4
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau, %)	81,5	81,2	82,9	84,8	86,4
Uitvoersaldo (% BBP)	3,9	4,6	4,7	4,5	6,1
Lange rente (%)	7,2	8,9	8,7	8,1	6,4
Korte rente (%)	7,3	8,7	9,3	9,4	6,9

^a Excl. delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
vóór revisie		na revisie								
8,9	9,1	.	5,9	8,4	7,5	4,8	10,5	1,7	2¾	7¾
-0,2	0,1	.	1,0	2,3	-2,0	0,4	9,4	0,2	-2	-1
1,8	-1,9	.	1,3	6,2	-1,6	-1,1	7,5	0,9	-2¼	-1¾
15,8	17,1	.	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	24,6	24	24½
-2,7	-5,0	.	3,2	3,8	-1,0	2,0	4,1	1,8	-1	-3
1,8	1,4	.	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3¾	3¼
2,4	1,3	.	1,1	2,4	3,9	3,7	5,0	5,1	5	4½
-6,7	-2,5	.	0,3	-0,7	1,4	1,4	0,0	4,9	3½	1
0,8	1,7	.	-0,7	2,0	-0,6	-2,0	5,5	1,4	-¾	0
2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3½	2½
2,3	1,4	.	1,6	1,7	1,8	2,4	3,9	4,9	3¾	2¾
2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	-2,1	-2¼	0
6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	-0,4	-1,2	-½	3½
8,0	7,6	.	4,2	9,8	7,8	5,0	12,3	0,9	1¼	5¾
8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4	1¾	5¾
4,1	3,0	.	2,9	5,3	5,0	4,7	4,4	0,8	-¼	1½
3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	½	1½
4,0	2,6	.	1,8	4,9	1,2	5,3	4,2	-1,1	1¼	2½
-0,3	1,4	.	2,6	3,2	2,9	2,3	1,9	1,8	¼	-½
0,1	2,3	.	2,4	3,0	3,3	2,7	2,5	2,0	½	-¼
1,1	1,9	.	1,7	2,0	1,8	1,8	2,1	1,6	1¼	1
8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	4	5
-4,2	-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-0,5	-0,4
77,9	79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,1	55,8	52,8	51,3	49,4
44,7	43,5	41,1	41,4	40,7	40,7	41,2	41,0	39,8	39,8	39,8
-0,4	0,8	.	0,6	0,3	1,7	-0,2	1,0	6,8	¼	¼
4,7	3,0	.	4,4	5,8	5,0	3,7	4,1	9,9	4¾	3½
4,4	1,1	.	-0,2	1,8	2,3	2,1	2,5	-0,6	0	2¼
2,0	0,8	.	0,4	1,2	1,7	0,5	2,6	4,0	4	2¾
0,6	0,4	.	0,8	1,0	2,1	3,1	2,3	1,0	1	1½
82,7	82,1	81,1	81,8	81,0	81,0	82,0	82,1	83,9	85	84½
6,4	6,7	5,9	5,7	5,9	5,4	4,3	5,1	5,3	5¼	5¾
6,9	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	5	5
5,2	4,4	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3½	3¾

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
w. v. voedings- en genotmiddelen	3,1	2,3	0,6	2,7	-0,3
duurzame consumptiegoederen	4,1	8,6	4,8	0,8	-1,6
vaste lasten	2,1	3,0	3,7	2,1	2,6
overige goederen en diensten	4,5	3,5	2,6	3,9	1,7
uitgaven voor toerisme in het buitenland	3,9	-5,6	9,4	4,6	-2,8
Uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie	.	.	.	.	.
Werkelijke individuele consumptie	.	.	.	.	.
Individuele besparingen	.	.	.	.	.
Investerings					
Totaal bedrijven (excl. woningen)	7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4
w.v. machines en computers	3,0	4,7	-2,2	-0,6	0,9
bedrijfsgebouwen	7,4	2,0	8,4	-8,9	-12,8
wegvervoermiddelen	5,9	7,0	6,8	1,3	-27,2
overige vervoermiddelen	115,0	-21,0	24,6	-23,7	13,6
Totaal bedrijven (excl. woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	8,0	4,4	1,8	-1,6	-10,5
Woningen	0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3
Overheid	1,7	7,2	-3,5	4,2	0,7
Invoer goederen					
Totaal	6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7
w.v. consumptiegoederen	4,4	9,1	7,5	1,5	-3,2
investeringsgoederen	13,6	4,6	1,5	-1,9	-5,1
energie	0,4	-1,6	-1,2	2,2	1,0
overige grondstoffen en halffabrikaten	7,3	4,7	4,9	1,8	-2,7
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
	niveaus, in %				
Kapitaalinkomensquote	18,5	18,8	17,1	15,2	13,6
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	11,7	12,0	10,2	7,7	5,7
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	10,9	9,7	9,1	6,9	5,3
Solvabiliteit ^a	43,6	43,6	42,9	44,0	45,4

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
1,7	1,8	.	1,7	2,1	0,9	1,0	1,3	-0,1	1	1
1,8	1,7	.	3,3	5,3	9,5	8,3	5,7	-0,6	¾	1½
1,5	2,4	.	4,9	-1,6	1,8	1,6	0,7	1,9	3	2¼
3,3	2,0	.	4,8	4,6	5,4	5,7	4,6	2,3	½	1½
-0,9	6,3	.	-0,1	4,4	8,9	4,8	4,7	0,2	½	1½
.	.	.	-2,5	5,0	3,0	1,3	3,0	3,0	3½	1¾
.	.	.	-0,4	4,8	4,8	4,2	0,9	3,3	3¾	2½
.	.	.	2,8	3,4	4,6	4,3	3,3	1,6	1½	1¾
.	.	.	4,6	5,2	3,9	1,4	-1,3	2,2	2¼	1½
0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,8	4,0	-2,1	-2¼	0
-1,6	7,8	.	13,5	13,9	0,5	9,0	2,9	-5,2	-2½	-1
-4,4	-5,1	.	-3,1	6,7	8,6	10,6	6,1	5,3	2½	-3
-10,3	35,9	.	17,9	9,1	12,2	19,6	-6,3	-6,7	-15¼	1
41,9	-0,1	.	-29,0	-22,0	13,9	-13,2	71,8	-16,9	-13¼	9½
-1,2	11,2	.	6,3	9,4	11,3	13,5	2,8	-1,6	-5¾	-½
6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	4,2	-0,4	-1,2	-½	3½
4,4	2,3	.	10,8	-5,9	6,4	5,6	9,6	6,5	-¼	3
8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,5	10,3	1,4	1¾	5¾
3,5	0,9	.	8,2	3,1	7,5	8,9	11,9	1,5	2¼	4½
2,0	11,3	.	9,0	11,8	5,2	8,9	9,9	-3,1	-4	1½
4,4	3,8	.	8,6	4,1	0,9	-0,6	6,6	9,4	5¼	2½
10,9	9,5	.	3,1	11,5	9,7	5,1	10,4	0,8	1¾	6¾
17,3	17,9	18,9	18,2	19,0	19,0	18,0	17,9	16,1	15	15½
9,1	10,1	11,6	11,1	11,4	11,6	11,3	10,9	9,4	7½	7¾
8,9	9,9	9,8	8,8	9,6	8,5	8,8	7,9	5,9	5	6¼
45,0	45,7	46,3	47,2	47,6	46,5	46,8	45,7	44,8	44¾	44¾

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (inclusief overloop)	1,6	2,9	3,6	4,1	3,2
Incidenteel	<u>0,6</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,5</u>
Brutoloon	2,2	2,9	3,5	3,6	2,7
Sociale lasten werkgevers	<u>-1,4</u>	<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>
Loonvoet marktsector	0,8	3,0	4,4	4,1	2,9
Loonvoet bedrijven	0,8	3,2	4,4	4,1	3,2
Opbouw consumptieprijis					
Finale invoer	0,6	0,0	0,3	0,3	0,0
Invoer grondstoffen en diensten	0,4	-0,3	0,2	-0,1	-0,3
Invoer energie	0,5	0,2	0,0	-0,2	-0,2
Indirecte belastingen	-0,5	0,2	0,3	0,3	0,1
Huur	0,3	0,4	0,6	0,8	0,8
Aardgas	0,0	0,3	0,2	-0,1	-0,2
Kwartaire diensten	0,2	0,5	0,7	0,4	0,4
Arbeidskosten	-1,0	0,1	1,0	1,1	1,1
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>0,8</u>	<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>
Consumptieprijis	1,2	2,2	3,2	3,1	2,1
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	1,1	2,5	3,1	3,2	2,6
Afgeleide index, laag	2,1	2,4	2,6	2,4	2,2
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	1,4	2,9	3,5	4,3	3,1
Effect sociale lasten	1,7		0,2	0,6	-1,1
Effect loonheffing/overheveling	-0,4	2,1 ^b	-0,5	-1,3	1,3
Effect kinderbijslag	<u>0,5</u>	—	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	3,2	5,0	3,3	3,7	3,2
Reëel vrij beschikbaar inkomen	2,1	2,4	0,2	0,5	0,6
Koopkracht andere categorieën					
Minimum plus	1,1	0,7	0,0	1,4	0,8
Minimumuitkeringsgerechtigde	0,2	1,5	-0,2	0,1	-0,4
Idem, zonder kinderen	0,2	1,4	-0,4	0,0	-0,4
Gemiddelde wig (markt)	niveaus in %				
Werknemerswig	22,8	23,1	23,2	24,1	24,2
Werkgeverswig	19,3	18,8	19,4	19,1	18,8
Gemiddelde replacement rate	61,8	61,0	60,2	60,1	60,1

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

^c Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar. Vanaf 1995 zijn de bedragen gewijzigd door de invoering van een nieuw systeem.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
vóór revisie		na revisie								
1,6	1,4	.	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2	4,5	3¼	3¼
<u>0,7</u>	<u>-0,3</u>	.	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>1,4</u>	<u>1,9</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
2,3	1,1	.	2,7	3,0	3,6	3,6	4,6	6,4	4¼	3¾
<u>0,1</u>	<u>0,2</u>	.	<u>-1,6</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,3</u>	<u>-1,3</u>	<u>½</u>	<u>½</u>
2,4	1,3	.	1,1	2,4	3,9	3,7	5,0	5,1	5	4½
2,7	1,3	.	1,3	2,0	3,7	3,7	4,7	4,9	5	4¼
-0,1	-0,2	.	0,2	0,5	-0,1	0,3	0,8	0,4	0	0
0,1	0,3	.	0,1	0,3	0,1	-0,1	0,8	0,5	0	0
-0,1	0,0	.	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	-0,2	0	0
0,2	0,1	.	0,5	0,2	0,2	0,3	0,2	0,9	0	¼
0,8	0,7	.	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4	½	½
0,1	0,1	.	0,1	0,3	-0,1	-0,1	0,3	0,3	0	¼
0,3	0,1	.	0,0	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	¼	¼
-0,7	0,1	.	0,7	0,5	0,9	1,0	1,4	2,7	2¼	1
<u>2,3</u>	<u>-0,1</u>	.	<u>-0,6</u>	<u>-0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,5</u>	<u>-1,3</u>	<u>-0,6</u>	<u>¾</u>	<u>¾</u>
2,8	1,1	.	1,9	2,0	1,7	1,8	3,5	4,6	3½	2½
2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3½	2½
2,3	1,6	.	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3¼	2¼
1,8	1,4	.	1,7	2,3	3,1	2,9	3,2	6,5	3¾	3¼
-0,5	1,3	.	0,7	0,1	5,1	-0,8	0,0	1,4	0	-1½
1,1	0,6	.	0,1	0,1	-4,8	0,0	-0,2	4,0	0	½
<u>-0,2</u>	<u>-0,5</u>	.	<u>0,1^c</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,2</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
2,3	2,8	.	2,6	2,5	3,5	2,0	3,5	11,6	3¾	2¾
-0,4	0,8	.	0,6	0,3	1,7	-0,2	1,0	6,8	¼	¼
-0,6	0,7	.	0,4	0,4	2,7	0,1	2,0	9,2	2	1
-2,1	-0,1	.	-0,2	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3	2	0
-2,0	-0,4	.	-0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,1	½	-¾
23,7	22,8	.	23,4	23,3	23,4	23,8	23,8	21,7	21,5	22,3
18,4	19,2	.	16,8	16,3	15,9	16,2	16,2	14,4	14,6	14,9
59,2	58,8	.	57,7	57,4	57,5	57,5	57,4	55,9	56,1	56,4

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
Bevolking (dzd personen)	14849	14952	15070	15184	15290
w.v. 15-64 jaar ^b	10245	10305	10372	10434	10490
w.v. in volledig dagonderwijs	1160	1144	1141	1135	1142
werkend (12 uur of meer per week)	5433	5562	5667	5739	5731
werkloosheids- of bijstandsuitkering	844	796	793	816	892
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	857	891	907	921	930
uitkering wegens ziekte	374	409	405	396	394
VUT- of ANW-uitkering	289	311	322	326	328
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	62	62	63	63	63
w.v. mannen	79	79	79	78	78
vrouwen	44	45	46	47	48
Beroepsbevolking (dzd personen) ^c	5916	6013	6096	6179	6241
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren)	5084	5203	5273	5328	5323
w.v. overheid	705	702	694	688	685
bedrijven	4379	4501	4579	4640	4638
w.v. loontrekkers	3765	3883	3960	4015	3995
zelfstandigen	614	618	619	625	643
Arbeidsduur van voltijdwerknemers (uren per jaar) ^d	1739	1741	1740	1740	1740
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	120	120	121	121	121
Werkgelegenheid (dzd personen)	6090	6257	6383	6460	6464
Idem, 12 uur of meer per week (dzd personen)	5464	5594	5696	5768	5760
Werkloze beroepsbevolking (dzd personen)	452	419	400	411	481
Idem, in % van de beroepsbevolking	7,6	7,0	6,6	6,7	7,7
Vacatures (dzd) ^e	90	115	98	71	41

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen. Voor revisie betreft het alleen voltijdwerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdwerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
15383	15459	15459	15530	15611	15707	15812	15926	16045	16160	16271
10535	10569	10569	10604	10642	10687	10740	10801	10870	10940	11005
1147	1145	1145	1134	1119	1104	1099	1052			
5736	5873	6231	6382	6573	6783	6974	7145	7287	7329	7312
1011	1012	1012	996	917	807	708	624	576	595	715
921	886	886	869	877	899	909	928	955	977	994
336	352	352	334	347	380	409	428	435	437	434
330	324	324	320	313	279	278	276	274	273	269
64	65	68	69	70	71	71	73	73	74	74
79	79	81	82	83	84	84	85	84	84	84
48	50	55	55	56	57	59	60	61	62	63
6312	6432	6794	6907	7043	7168	7299	7452	7572	7666	7744
5305	5380	5663	5808	5992	6166	6309	6426	6542	6564	6534
677	666	704	698	700	713	722	731	752	759	762
4628	4714	4958	5110	5291	5453	5587	5695	5790	5804	5772
3966	4044	4213	4338	4500	4671	4825	4934	5035	5051	5020
662	670	745	772	791	782	762	761	756	753	752
1739	1740	1737	1739	1733	1721	1717	1717	1719	1719	1719
123	123	126	126	126	126	126	126	127	127	127
6511	6610	7143	7308	7544	7743	7946	8123	8277	8326	8308
5765	5899	6261	6413	6605	6820	7007	7182	7324	7366	7349
547	533	533	494	438	348	292	270	248	300	395
8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	4	5
41	55	55	68	85	123	158	188	182		

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	18,7	18,4	18,3	18,6	18,8
w.v. loonsom	10,0	9,7	9,6	9,8	10,0
materiële consumptie	6,0	5,9	5,9	6,0	6,0
investeringen	2,7	2,8	2,8	2,8	2,8
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Inkomensoverdrachten	29,0	28,2	28,6	29,3	29,3
w.v. binnenland	27,0	26,2	26,3	27,1	27,0
buitenland	2,1	2,0	2,3	2,2	2,3
Kostprijsverlagende subsidies	2,3	2,2	2,3	2,3	2,1
Rente	5,9	5,8	6,0	6,0	6,2
Vermogensoverdrachten	<u>1,9</u>	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,2</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	57,8	56,2	56,6	57,5	57,5
Kredietverlening	<u>1,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	59,4	57,5	57,6	58,4	58,3
Niet-belastingmiddelen overig	8,4	7,6	7,2	7,4	7,7
Statistische verschillen	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,0</u>
Collectieve uitgaven netto	51,1	49,9	50,2	51,1	50,6
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Collectieve lasten	45,6	45,7	47,5	46,5	46,8
Gasbaten binnenland	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>
Totaal	46,2	46,4	48,3	47,2	47,5
III Financieringssaldo					
Rijk	-5,1	-4,6	-3,7	-3,8	-3,2
Overige Centrale Overheid	.	.	.	.	.
Lagere overheid	0,0	0,0	0,1	-0,1	0,0
Sociale fondsen	<u>0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>1,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,1</u>
Collectieve sector	-4,9	-3,8	-2,2	-3,9	-3,1
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^a	-4,8	-4,7	-2,9	-3,9	-3,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	79,4	79,2	79,0	80,0	81,2
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	61,2	62,0	62,8	63,9	64,2
Verhouding inactieven/actieven (%)	82,5	82,1	81,6	81,3	83,2
BBP-deflator	.	.	.	.	.
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	3,1	2,1	2,2	1,4	1,2

^a Tussen 1988 en 1995 (voor revisie) in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
18,4	18,2	27,6	27,0	26,6	26,5	26,8	26,7	27,4	28,1	28,1
9,6	9,5	10,6	10,2	10,1	10,0	9,9	9,8	9,9	10,1	10,0
6,0	5,8	6,4	6,5	6,3	6,3	6,6	6,5	6,7	6,8	6,7
2,8	2,7	3,0	3,2	3,0	3,1	3,1	3,3	3,5	3,5	3,6
.	.	7,5	7,0	7,2	7,2	7,1	7,2	7,4	7,6	7,8
28,2	27,2	16,2	16,2	15,2	14,4	13,8	13,3	13,1	13,1	13,4
26,0	25,1	14,1	14,0	13,1	12,3	11,8	11,2	11,0	11,2	11,5
2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	1,9	1,9
2,0	1,3	1,1	1,2	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3
5,9	5,6	5,9	5,5	5,1	4,7	4,6	4,0	3,5	3,4	3,1
<u>1,1</u>	<u>1,6</u>	<u>0,9</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>0,7</u>	<u>0,8</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>
55,6	53,9	51,7	50,4	48,8	47,7	47,4	46,1	46,3	46,6	46,3
<u>0,8</u>	<u>1,8</u>	<u>1,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>
56,4	55,7	53,5	50,9	49,3	48,1	47,8	46,6	46,8	47,1	46,8
8,0	8,6	9,3	7,6	7,2	7,6	5,8	6,5	5,8	6,4	6,2
<u>0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>
48,2	47,2	44,2	43,2	42,3	40,3	41,7	39,6	40,5	40,6	40,5
44,7	43,5	41,1	41,4	40,6	40,7	41,2	41,0	39,8	39,8	39,8
<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>
45,3	44,0	41,5	41,9	41,2	41,1	41,5	41,3	40,2	40,3	40,2
-1,9	-2,3	-2,0	-1,2	-1,5	-0,4	-1,9	-0,5	-0,5	-0,7	-1,0
.	.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0
0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
<u>-1,1</u>	<u>-1,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,5</u>	<u>1,2</u>	<u>1,6</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,3</u>
-2,9	-3,3	-2,7	-1,4	-1,1	0,8	-0,2	1,7	-0,3	-0,3	-0,3
-4,2	-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-0,5	-0,4
77,9	79,2	77,2	75,2	69,9	66,8	63,1	55,8	52,8	51,3	49,4
60,9	62,6	60,0	58,8	55,6	53,6	51,1	45,3	43,2	42,1	41,2
83,2	82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,6	66,2	68,8
.	.	.	.	.	100,0	101,6	104,6	109,7	113,5	117,2
2,3	2,1	2,0	1,8	1,2	0,8	2,5	5,1	6,3	3,7	2,6

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	volumemutaties				
Defensie	-2,7	-0,4	-2,2	-0,9	-5,5
Onderwijs	-0,4	1,9	-0,6	1,7	0,1
Openbaar bestuur/openbare orde	4,4	2,4	4,1	2,3	4,1
Infrastructuur en milieu	-4,9	9,8	-1,2	5,5	3,5
Zorg	0,0	4,9	4,4	4,2	0,6
Sociale Zekerheid	0,9	1,6	0,2	0,6	0,6
Subsidies	5,7	-2,7	1,3	2,3	-8,9
Overdrachten buitenland	6,4	-2,1	20,0	-3,3	2,1
Rentelasten	-2,2	2,2	6,6	2,3	3,1
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	1,1	2,0	2,7	1,7	0,7
Kredietverlening ^a	-38,5	-19,4	-33,9	-12,4	-7,7
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	-1,2	1,3	1,7	1,4	0,6
Bruto binnenlands product	4,7	4,1	2,3	2,0	0,8
	prijsmutaties				
Defensie	2,1	2,6	2,8	5,3	0,7
Onderwijs	0,4	3,0	3,2	4,5	2,0
Openbaar bestuur/openbare orde	1,0	2,2	3,0	3,6	2,3
Infrastructuur en milieu	2,2	2,4	2,5	1,9	1,5
Zorg	3,7	2,8	5,0	3,4	4,0
Sociale Zekerheid	0,4	3,1	3,5	4,7	0,8
Subsidies	1,3	2,4	3,1	2,9	2,2
Overdrachten buitenland	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Rentelasten	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	1,3	2,7	3,4	3,8	1,9
Kredietverlening ^a	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,3	2,7	3,4	3,7	1,9
Bruto binnenlands product	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9

^a Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
-3,5	-5,4	.	0,4	-4,4	-3,0	10,2	-5,5	-3,6	3	¼
0,7	1,8	.	3,9	3,8	3,7	2,8	2,0	3,5	2¾	1¾
3,3	1,4	.	1,4	3,7	5,9	3,4	3,2	3,0	¾	-¾
4,9	-3,1	.	11,5	-2,7	6,3	5,6	7,9	9,6	4	6¾
2,0	3,6	.	3,1	5,0	1,7	2,0	5,6	5,6	5¼	2½
0,9	-0,4	.	1,3	-1,4	-1,6	-0,6	-0,8	0,3	1	4¾
-1,8	-10,2	.	-11,2	7,2	10,8	10,3	-1,4	7,6	-10¾	-9
0,4	0,8	.	5,7	4,7	2,3	-0,1	5,7	-2,6	-5¾	¼
-1,3	-3,3	.	-3,4	-2,8	-4,1	1,3	-9,3	-11,4	-3¾	-8
0,9	-0,4	.	1,1	1,5	1,8	2,3	1,0	1,5	¾	¾
-3,7	-24,4	.	-0,6	11,4	-13,2	8,4	7,9	-7,1	-5¼	-2¼
0,8	-0,7	.	1,1	1,6	1,6	2,4	1,0	1,4	½	¾
3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	½	1½
-1,3	1,8	.	2,1	2,4	-0,5	2,5	2,4	6,7	3½	3¼
2,6	3,1	.	-0,6	-1,3	1,1	4,1	4,2	4,8	5½	3¼
2,0	2,5	.	0,6	0,5	1,5	2,5	4,2	6,5	3¾	3¼
1,2	1,3	.	3,8	2,9	3,5	4,9	6,3	7,0	10¾	4
1,2	2,1	.	-1,5	2,9	3,1	2,4	3,9	5,0	5½	4¼
-0,3	-1,5	.	1,7	0,8	0,4	1,9	2,4	4,3	3½	3
2,4	2,0	.	4,1	4,0	3,4	3,0	4,5	5,6	4¼	3½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3¾	3¼
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3¾	3¼
1,3	1,2	.	0,9	1,3	1,5	2,4	3,8	5,4	4½	3½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3¾	3¼
1,3	1,2	.	0,9	1,3	1,5	2,4	3,8	5,4	4½	3½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,6	4,2	5,3	3¾	3¼

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro					
I Exploitatierkening sociale verzekeringen						
Uitkeringen	40,2	46,0	49,2	52,7	55,3	55,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	2,8	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	1,6	1,8	1,9	2,1	2,3	2,3
Exploitatiesaldo	1,1	-0,2	1,1	0,6	-0,9	-2,0
Premies werkgevers bedrijven en overheid	16,2	8,5	9,0	9,5	9,6	8,9
Premies gezinnen	25,2	31,4	35,2	38,0	39,2	44,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	2,8	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	0,9	7,1	7,4	7,1	7,2	1,9
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kapitaaloverdrachten overheid	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ontvangen rente	0,5	0,6	0,6	0,7	0,6	0,5
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven						
Bruto loon bedrijven	74,8	79,4	83,8	88,1	90,3	91,9
Overhevelingstoelage	7,2	7,3	8,2	9,0	9,2	9,6
Wettelijke sociale premies	7,7	8,7	9,5	9,8	9,8	9,0
Pensioenpremies	3,7	3,8	4,2	4,8	5,3	5,6
Doorbetaling bij ziekte	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	1,0
Overige sociale premies	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Loonkosten bedrijven	93,9	99,9	106,3	112,3	115,3	117,5
III Inactieven/actieven						
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	3933	3991	4021	4056	4142	4173
Werkloosheid en bijstand (dzd uitkeringsjaren)	796	755	747	762	823	904
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	4769	4858	4928	4988	4980	5014
i/a-ratio (%)	82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2
w.v. AOW	40,4	40,3	40,2	40,2	40,8	41,0
AWW / ANW	3,6	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8
ZW / AAW / WAO	22,5	23,4	23,3	23,0	23,0	21,5
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	4,1	3,8	4,2	4,7	6,0	7,3
ABW	11,8	10,9	10,1	9,7	9,6	9,7
IV De koppeling						
Contractloon ^a	1,4	2,9	3,5	4,2	3,1	1,5
Bruto minimum loon	0,0	1,8	3,1	3,1	0,7	0,0
Netto minimum uitkering	3,0	3,9	3,1	4,2	2,1	0,8

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
	56,1	50,7	50,5	53,5	53,6	55,4	58,1	62,4	67¼	71¼
	1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2	2¼
	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
	2,4	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,3	2½	2½
	-1,3	-2,5	-1,8	-0,1	1,0	4,7	6,6	0,3	-1¼	1½
	10,1	5,9	6,1	6,0	16,4	17,2	18,7	19,3	20¼	20½
	44,8	42,5	42,6	45,7	37,9	42,8	45,8	41,5	40½	46
	1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2	2¼
	1,9	1,9	2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,0	7½	9
	0,0	-0,1	-0,1	-0,4	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-¼	-¼
	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	½	½
	94,9	100,5	106,2	113,0	121,3	129,8	138,7	150,4	157½	162½
	9,9	9,9	8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0	0
	9,8	5,8	6,0	5,8	14,6	15,3	16,7	17,2	18	18¼
	5,7	6,0	6,2	6,3	7,2	7,5	8,8	10,8	12¾	14½
	0,9	2,9	3,3	3,6	4,2	4,5	4,5	4,8	5	5¼
	0,4	1,6	1,6	1,8	1,5	1,8	1,6	1,7	1½	1½
	121,6	126,8	132,2	139,9	150,6	161,3	172,7	184,9	194¾	201¾
	4183	4184	4165	4131	4074	4049	4033	4037	4085	4225
	907	907	899	831	738	653	577	547	565	670
	5074	5358	5520	5691	5832	5946	6045	6153	6175	6145
	82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,1	66,7	65,6	66¼	68¾
	41,0	38,8	38,1	37,4	36,9	36,5	36,3	36,0	36¼	36¾
	3,7	3,5	3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2	2
	20,9	19,7	18,6	18,3	18,7	19,0	19,3	19,3	19½	19¾
	7,2	6,8	6,6	5,5	4,5	3,7	3,1	2,9	3	4¼
	9,7	9,2	8,8	8,2	7,3	6,5	5,8	5,3	5¼	6
	1,2	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	3¾	3¼
	0,0	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4½	3¼
	1,7	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4½	3¼

Bijlage A11 Zorg, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	2,7	6,9	6,5	6,5	6,1
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	2,6	5,6	4,8	4,4	4,7
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	3,4	7,0	9,3	6,5	1,7
Huisartsen, tandheelkunde en paramedici	3,8	6,8	8,1	4,7	2,6
Genees- en hulpmiddelen	6,8	12,3	8,8	8,7	8,4
Preventie, beheer en diversen	8,4	5,6	6,1	6,2	4,0
Totaal	3,8	7,0	7,4	6,0	4,0
Idem in mld euro	20,7	22,1	23,8	25,2	26,2
Idem in % BBP	9,6	9,4	9,5	9,7	9,8
Financiering	mld euro				
AWBZ ^a	6,4	6,8	7,4	10,6	11,3
ZFW	6,7	7,1	7,9	6,8	7,2
Particulier	3,3	3,5	3,9	3,5	3,7
Overheid	2,2	2,3	2,5	2,5	2,6
Eigen betalingen overig ^b	2,1	2,0	2,0	2,0	1,8
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,1	0,5	0,0	-0,2	-0,2
Aantal verzekerden tweede compartiment	dvd personen				
Ziekenfondswet	9145	9188	9235	9328	9428
Particulier	5518	5557	5619	5650	5673
Volume-indicatoren	mutatie per jaar in %				
Ziekenhuizen	1,3	3,8	1,4	1,5	-0,2
Specialistenpraktijken	0,8	4,3	6,9	5,5	6,1
Huisartsenpraktijken	4,0	3,8	0,9	0,8	0,8
Praktijken voor tandheelkundige hulp	1,9	0,7	3,9	2,5	0,4
Praktijken van verloskundigen en paramedici	6,4	7,6	1,0	0,4	0,5
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	7,2	12,2	8,3	10,3	11,2
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	1,4	2,0	1,4	2,5	1,8
Verpleeghuizen	1,0	1,9	1,9	3,4	0,3
Totale gezondheidszorg	2,8	4,2	2,7	3,0	2,7
Werkgelegenheid in arbeidsjaren^c					
Ziekenhuizen	0,6	1,0	0,6	1,9	0,0
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici ^d	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,5	2,8	2,2	3,4	1,9
Verzorgingshuizen	0,3	0,8	0,2	1,9	-1,2
Verpleeghuizen	1,5	1,2	1,8	2,2	1,5

^a Inclusief eigen betalingen.^b Exclusief eigen betalingen AWBZ.^c Tot 1969 bron CBS, vanaf 1996 Rapportage Arbeidsmarkt, Zorg en Welzijn.^d Werkzame personen.

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
5,8	5,5	4,5	4,3	10,3	7,1	8,4	11,5	11,1	6,9
3,8	2,7	3,3	3,2	6,0	5,1	9,3	11,6	8,7	7,2
9,6	-1,9	2,8	5,8	2,4	5,8	6,2	9,5	6,5	5,1
-15,3	-21,6	-5,4	6,7	3,6	4,0	6,4	8,6	10,7	8,1
1,5	7,3	3,2	6,4	11,4	6,9	5,3	9,9	11,7	-0,8
-4,4	7,3	7,7	8,7	-0,8	13,1	-5,3	10,3	3,2	3,2
2,1	1,0	2,7	4,7	6,0	6,1	6,4	10,4	8,6	5,4
26,8	27,1	27,8	29,1	30,8	32,7	34,8	38,4	41,7	44,0
9,9	9,6	9,3	8,8	8,7	8,7	8,6	8,9	9,0	9,4
11,6	12,2	9,4	12,2	12,9	13,4	14,7	16,3	18,1	19,0
7,5	7,4	9,9	10,4	11,0	11,9	12,6	13,9	14,9	15,9
3,6	3,3	4,3	4,3	4,3	4,7	4,7	5,1	5,9	6,4
2,6	2,7	2,7	1,3	1,5	1,6	1,7	2,1	2,1	2,1
1,7	1,4	1,5	1,0	1,1	1,0	0,8	0,9	0,9	0,9
-0,2	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,2	0,3	0,1	-0,2	-0,3
9570	9711	9771	9902	9915	10015	10272	10291	10153	10194
5660	5544	5566	5465	5524	5569	5273	5368	5629	5699
0,5	0,7	0,9	1,3	1,3	1,0	1,0	.	.	.
2,7	2,8	1,5	-2,5	2,0	0,9	5,1	.	.	.
0,6	1,8	1,4	0,5	1,1	0,6	5,2	.	.	.
6,5	-8,6	-0,4	6,9	4,6	0,5	1,3	.	.	.
0,7	2,1	-5,3	0,2	2,0	1,7	0,7	.	.	.
5,4	9,3	4,5	6,7	6,5	5,3	1,8	.	.	.
1,2	2,3	2,7	2,2	2,0	2,5	2,0	.	.	.
1,3	1,7	1,5	1,7	1,5	1,5	2,5	.	.	.
2,2	2,8	1,9	2,6	2,9	2,2	2,3	.	.	.
-1,7	0,1	1,4	1,9	3,5	1,9	.	.	.	.
.	.	1,5	1,7	0,8	0,9	.	.	.	.
.	.	1,8	2,0	1,3	1,7	1,3	.	.	.
.	.	-4,1	5,7	-4,8	-0,7	3,9	.	.	.
.	.	1,5	2,5	3,2	2,8	3,6	.	.	.
1,9	3,2	2,5	3,9	5,1	2,3	.	.	.	.
-2,0	-0,3	-1,1	4,1	1,5	2,7	.	.	.	.
0,8	2,4	3,4	4,0	7,5	-0,7	.	.	.	.

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1988-2003

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	7,7	8,0	4,5	2,9	4,9
Goederen	8,1	7,5	3,9	2,9	4,7
Industrieproducten	10,0	8,5	4,4	3,2	5,4
Energie	6,0	3,9	2,6	0,6	1,2
Overige grondstoffen	0,5	4,9	2,3	2,8	3,5
Diensten	6,0	10,2	7,2	3,3	5,6
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	5,8	0,5	9,1	-0,8	2,2
Goederen	5,7	0,9	8,9	-1,2	1,8
Industrieproducten	6,7	-0,4	8,3	-0,0	2,7
Energie	-13,2	12,9	24,0	-7,2	-4,9
Overige grondstoffen	14,4	0,8	2,6	-3,4	1,3
Diensten	6,3	-0,9	10,0	0,7	3,4
Grondstoffen, exclusief energie (HWWA)	22,3	-3,7	-4,9	-10,1	-3,5
Ruwe olie fob	-18,2	18,8	28,5	-13,5	-4,4
Dubbelherwogen wereldinvoervolume					
Goederen, exclusief energie	7,0	7,4	4,4	3,6	4,5
Industrieproducten	10,4	9,7	4,3	2,5	3,9
Grondstoffen	-0,9	3,3	3,4	4,8	4,2
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld/euro)					
Goederen, exclusief energie	5,2	6,0	-4,5	1,0	-3,6
Industrieproducten	3,5	5,6	-3,0	2,2	-2,8
Grondstoffen	10,2	7,8	-8,8	-2,2	-4,3
Invoerprijs Nederland cif (gld/euro)					
Goederen	-0,5	5,2	-1,7	-0,4	-1,9
Consumptiegoederen	-1,8	1,8	-0,8	0,9	0,7
Investeringsgoederen	1,4	2,9	-0,7	1,1	-0,4
Energie	-15,2	24,4	5,3	-5,8	-12,0
Overige grondstoffen en halffabrikaten	1,8	3,7	-3,0	-0,0	-1,3
Diversen					
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. concurrenten	0,0	-1,7	6,9	-1,0	3,6
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. leveranciers	0,0	-1,3	5,0	-0,8	2,8
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld/euro)	1,0	3,5	0,5	7,3	0,5
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld/euro)	0,7	3,2	2,2	7,4	1,1
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	1,98	2,12	1,82	1,87	1,76
Eurokoers (dollar)	.	.	.	.	.
Lange rente Verenigde Staten	8,8	8,5	8,6	7,9	7,0
Lange rente Duitsland	6,5	6,9	8,7	8,4	7,8

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
4,6	8,9	9,7	.	.	.	.	.	.	.	.
4,5	9,8	10,5	7,5	10,9	5,0	5,7	13,2	-0,2	3¼	10
4,2	10,8	11,5	.	.	.	.	.	.	.	.
7,4	5,3	4,9	.	.	.	.	.	.	.	.
4,1	7,2	7,4	.	.	.	.	.	.	.	.
5,3	5,1	6,9	.	.	.	.	.	.	.	.
-5,0	2,4	7,6	.	.	.	.	.	.	.	.
-5,0	2,4	7,6	-2,5	-6,5	-6,2	-1,9	-0,1	-4,0	¾	3
-4,2	2,4	7,2	-3,6	-7,6	-4,4	-3,0	-5,3	-2,2	1¼	3
-9,3	-3,6	6,2	.	.	.	.	.	.	.	.
-7,0	6,1	10,9	.	.	.	.	.	.	.	.
-4,9	2,4	7,3	.	.	.	.	.	.	.	.
-7,1	25,5	12,8	-10,1	2,3	-13,7	-10,3	1,1	-10,3	2½	9
-11,9	-5,0	10,7	21,4	-7,7	-34,7	37,4	64,8	-15,8	-2¼	2
0,4	9,1	8,7	5,9	8,4	7,5	5,0	10,5	1,7	2¾	7¾
-0,1	9,3	10,2	.	.	.	.	.	.	.	.
0,0	8,0	6,3	.	.	.	.	.	.	.	.
-2,9	1,9	-1,1	1,3	6,2	-1,6	-1,0	7,5	0,9	-2¼	-1¾
-1,2	1,0	-2,6	.	.	.	.	.	.	.	.
-5,2	3,8	-0,1	.	.	.	.	.	.	.	.
-2,8	-0,2	0,1	1,0	2,3	-2,0	0,4	9,4	0,2	-2	-1
-0,8	-1,3	-1,4	-0,5	2,3	0,3	0,7	1,3	1,6	-½	-¾
-1,0	-0,2	-2,0	-0,4	0,4	-0,9	-0,1	1,0	-0,9	-1	-¾
-8,6	-6,5	-1,2	19,5	6,9	-24,7	26,7	70,1	-9,5	-7½	-3
-2,7	0,7	0,8	-0,4	2,1	-0,1	-1,6	6,2	1,6	-1½	-¾
1,4	1,3	6,6	-1,9	-5,4	1,3	-2,1	-5,4	1,0	2	2¼
2,1	1,2	5,6	-1,4	-5,4	0,9	-2,2	-5,0	1,1	1¾	2
0,4	-2,7	-5,2	3,4	3,8	-1,0	2,0	4,1	1,8	-1	-3
-0,1	-2,7	-4,7	2,7	4,2	-0,3	2,0	3,5	1,6	-1	-3
1,86	1,82	1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,46	.	.
.	.	.	.	.	.	1,07	0,92	0,90	0,94	1,00
5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	5	5¼
6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	5	5

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003

	1995	1988	1989	1990	1991	1992
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Particuliere consumptie	4969	3,9	2,4	1,6	-0,7	2,9
Bruto investeringen	1111	2,1	1,6	-1,7	-7,0	5,7
Uitvoer goederen en diensten	819	15,8	11,3	7,8	6,0	6,5
Invoer goederen en diensten	903	3,5	3,1	3,1	-1,3	7,2
Bruto binnenlands product	7400	3,8	3,3	1,2	-1,0	2,8
Japan						
Particuliere consumptie	3090	5,3	4,8	4,4	2,5	2,1
Bruto investeringen	1464	11,5	8,2	8,5	3,3	-1,5
Uitvoer goederen en diensten	483	5,9	9,1	6,9	5,2	4,9
Invoer goederen en diensten	407	20,9	18,6	7,9	-3,1	-0,7
Bruto binnenlands product	5140	6,2	4,8	5,1	3,8	1,0
Duitsland						
Particuliere consumptie	1400	2,7	2,8	5,1	5,4	2,8
Bruto investeringen	552	4,3	6,2	9,1	9,8	3,5
Uitvoer goederen en diensten	602	5,5	10,2	0,4	-2,5	-0,3
Invoer goederen en diensten	586	5,1	8,3	5,5	9,3	2,0
Bruto binnenlands product	2459	3,7	3,6	3,2	2,4	2,2
Frankrijk						
Particuliere consumptie	862	3,3	3,1	2,7	1,4	1,3
Bruto investeringen	292	9,6	7,9	2,8	0,0	-2,8
Uitvoer goederen en diensten	350	8,1	10,2	5,4	4,1	4,9
Invoer goederen en diensten	328	8,6	8,1	6,1	3,0	1,2
Bruto binnenlands product	1553	4,5	4,3	2,5	0,8	1,2
Verenigd Koninkrijk						
Particuliere consumptie	716	7,5	3,2	0,6	-2,2	-0,1
Bruto investeringen	184	13,9	6,0	-3,5	-9,5	-1,5
Uitvoer goederen en diensten	319	0,5	4,7	5,0	-0,7	4,4
Invoer goederen en diensten	324	12,6	7,4	0,5	-5,2	6,9
Bruto binnenlands product	1124	5,0	2,2	0,4	-2,0	-0,5
Italië						
Particuliere consumptie	653	4,6	3,6	2,5	2,7	1,3
Bruto investeringen	201	6,9	4,4	3,6	0,8	-1,8
Uitvoer goederen en diensten	271	5,0	7,7	7,1	0,1	6,8
Invoer goederen en diensten	241	6,1	9,0	9,4	3,3	7,4
Bruto binnenlands product	1097	3,9	2,9	2,2	1,1	0,6

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
3,1	3,5	2,8	3,2	3,6	4,8	4,9	4,3	2,5	3¼	2¾
6,3	7,6	6,2	8,4	8,8	10,3	7,9	5,7	-2,6	-1¼	5
3,2	8,9	13,8	8,2	12,3	2,1	3,4	9,7	-5,4	-2	10
9,0	12,6	10,5	8,6	13,7	11,8	10,9	13,2	-2,9	5¼	10½
2,4	3,7	2,6	3,6	4,4	4,3	4,1	3,8	0,3	2¼	3¼
1,2	1,9	2,1	2,4	0,8	0,1	1,2	0,6	0,3	1	1¼
-2,0	-0,8	1,8	6,8	1,0	-4,0	-0,8	3,2	-1,8	-5	-1½
1,3	4,6	5,4	6,5	11,2	-2,3	1,4	12,4	-6,6	6	11½
-0,3	8,9	14,2	13,2	1,2	-6,8	3,0	9,6	-0,6	½	8
0,3	0,6	1,5	3,5	1,8	-1,1	0,7	2,4	-0,5	¼	1½
0,1	1,1	2,2	1,0	0,6	1,8	3,1	1,4	1,2	¼	1¾
-4,5	4,1	-0,5	-0,8	0,5	3,0	4,1	2,3	-4,8	-3	2¼
-5,5	7,7	6,1	5,1	11,2	6,8	5,6	13,2	4,7	3	7¾
-5,9	7,4	5,8	3,1	8,3	8,9	8,5	10,0	0,1	½	8
-1,0	2,4	1,8	0,8	1,4	2,0	1,8	3,0	0,6	½	2½
0,2	1,4	1,7	1,3	0,2	3,5	3,5	2,8	2,9	1¾	2½
-6,7	1,3	2,5	0,0	0,0	7,2	8,5	8,0	2,5	½	2¾
-0,4	6,0	6,3	3,5	11,8	8,4	4,6	13,0	0,8	3	8
-3,5	6,7	5,1	1,6	6,9	11,9	6,3	14,7	0,1	1¾	8¾
-1,3	2,8	2,1	1,1	1,9	3,5	3,3	4,0	1,9	1½	2¾
2,5	2,8	1,7	3,8	3,8	3,8	4,2	4,1	3,9	3	2½
0,6	4,3	1,5	4,7	7,1	13,2	0,9	3,9	0,1	-2½	3
3,5	9,3	7,8	8,2	8,3	3,0	5,4	10,3	1,0	-1½	6¾
3,0	5,5	4,2	9,6	9,7	9,6	8,9	10,9	2,8	¾	7¼
2,1	4,3	2,7	2,6	3,5	3,0	2,1	3,0	2,2	1½	2½
-3,4	0,9	1,4	1,3	3,2	3,2	2,4	2,7	1,1	½	2¼
-12,8	0,5	7,1	3,7	2,1	4,0	5,7	6,4	2,4	-1½	3½
9,8	10,3	12,0	0,6	6,4	3,4	0,3	11,7	0,8	1	7¼
-8,8	6,8	9,6	-0,3	10,1	8,9	5,3	9,4	0,2	1¼	7½
-1,2	2,2	2,9	1,1	2,0	1,8	1,6	2,9	1,8	½	2¼

Bijlage B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003 (vervolg)					
	1995	1988	1989	1990	1991	1992
	mld \$	volume-mutaties per jaar in %				
Nederland						
Particuliere consumptie	203	0,8	3,5	4,2	3,1	2,5
Bruto investeringen	84	4,6	4,9	1,5	0,2	0,6
Uitvoer goederen en diensten	239	9,0	6,6	5,3	4,7	2,9
Invoer goederen en diensten	214	7,6	6,7	4,2	4,1	2,1
Bruto binnenlands product	415	2,6	4,7	4,1	2,3	2,0
België						
Particuliere consumptie	149	3,2	3,7	2,9	2,9	2,3
Bruto investeringen	57	16,4	11,4	9,7	-4,7	1,3
Uitvoer goederen en diensten	193	9,1	8,2	4,3	3,1	3,5
Invoer goederen en diensten	182	9,7	9,4	4,9	2,8	4,1
Bruto binnenlands product	276	4,7	3,6	3,0	1,6	1,5
Eurogebied						
Particuliere consumptie	3920	3,5	3,5	3,5	3,1	2,0
Bruto investeringen	1426	7,7	7,3	5,5	2,8	-0,4
Uitvoer goederen en diensten	2003	6,9	8,7	3,9	1,5	3,5
Invoer goederen en diensten	1894	7,7	8,9	6,3	5,3	3,4
Bruto binnenlands product	6914	4,1	3,9	2,9	1,5	1,4
EU-15						
Particuliere consumptie	4936	4,0	3,3	2,9	2,2	1,5
Bruto investeringen	1702	8,1	7,1	3,8	0,9	-0,9
Uitvoer goederen en diensten	2501	5,9	7,8	4,0	1,3	3,5
Invoer goederen en diensten	2383	8,2	8,5	5,1	3,4	3,8
Bruto binnenlands product	8573	4,1	3,5	2,4	1,0	1,0
Industrielanden						
Particuliere consumptie	13965	4,1	3,2	2,5	1,1	2,1
Bruto investeringen	4608	7,1	5,5	2,8	-0,9	0,5
Uitvoer goederen en diensten	4310	7,7	8,2	5,3	2,7	4,5
Invoer goederen en diensten	4173	8,4	7,9	4,4	1,6	4,0
Bruto binnenlands product	22755	4,4	3,7	2,4	0,7	1,6
Industrielanden						
	KKP					
Particuliere consumptie	11920	4,2	3,1	2,4	0,9	2,2
Bruto investeringen	3696	6,9	5,2	2,3	-1,3	0,9
Uitvoer goederen en diensten	3684	7,7	8,2	5,3	2,9	4,7
Invoer goederen en diensten	3623	8,4	7,6	4,5	1,5	4,4
Bruto binnenlands product	19199	4,3	3,6	2,2	0,5	1,7

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1,0	2,2	2,0	4,0	3,0	4,8	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
-2,7	2,2	5,0	6,3	6,6	4,2	7,8	3,5	-0,8	-1½	1¼
1,5	6,7	6,7	4,6	8,8	7,4	5,1	10,9	1,7	1½	5½
-2,1	6,7	7,5	4,4	9,5	8,5	5,8	10,6	1,9	1¾	5½
0,8	3,2	2,3	3,0	3,8	4,3	4,0	3,3	1,3	½	1½
-1,4	1,4	1,1	1,2	2,0	2,9	2,1	3,8	1,6	¾	2¼
-3,6	-0,1	3,2	1,2	6,9	4,4	3,1	2,8	0,0	-1	3¼
-0,7	9,5	6,8	2,9	6,1	5,8	5,0	9,7	-0,8	3½	7½
-0,7	8,2	6,1	2,5	5,1	7,5	4,1	9,8	-1,6	3¼	7½
-1,5	2,4	2,1	1,2	3,6	2,2	3,0	4,0	1,0	¾	2½
-0,8	1,3	1,9	1,6	1,6	3,1	3,3	2,6	1,8	1	2¼
-6,8	2,6	2,7	1,4	2,3	5,2	5,9	4,7	-0,7	-1	3
1,2	8,5	7,8	4,4	10,5	7,1	5,1	12,3	2,4	2¾	7¾
-4,4	7,7	7,1	3,2	9,0	9,9	7,2	11,1	0,7	1¾	8
-1,0	2,6	2,4	1,4	2,3	2,9	2,7	3,5	1,5	1¼	2½
-0,4	1,6	1,9	1,9	1,9	3,2	3,4	2,8	2,0	1¼	2¼
-6,1	2,8	3,0	1,8	2,9	6,2	5,3	4,8	-0,6	-1	3
1,7	8,6	7,8	4,9	10,1	6,6	5,3	12,0	2,1	2¼	7½
-3,1	7,6	6,9	4,1	9,3	9,9	7,3	11,1	0,9	1¾	7¾
-0,5	2,9	2,5	1,6	2,5	2,9	2,7	3,5	1,6	1¼	2½
1,3	2,5	2,2	2,5	2,3	3,0	3,5	2,8	1,8	2	2¼
-1,5	3,2	3,2	5,3	4,3	3,9	4,0	4,4	-1,5	-2¼	2¼
2,5	8,2	8,6	5,8	10,5	4,6	4,7	11,2	-0,6	2	8¾
0,5	9,2	8,4	6,2	9,7	8,3	7,6	11,0	-0,5	2¾	8¾
0,8	2,8	2,2	2,7	3,1	2,7	3,0	3,4	0,6	1½	2¾
1,4	2,6	2,3	2,6	2,6	3,4	3,8	3,2	2,0	2¼	2¼
-0,9	3,8	3,6	5,4	5,2	5,2	4,7	4,7	-1,4	-1¾	2¾
2,7	8,5	9,0	5,9	10,4	4,7	4,8	11,0	-0,7	1¾	8¾
1,1	9,3	8,3	6,2	10,2	8,7	7,9	11,1	-0,7	3	8¾
1,0	3,0	2,3	2,7	3,3	3,0	3,1	3,5	0,7	1¾	2¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid in personen					
Verenigde Staten	2,8	2,5	0,6	-0,7	-0,3
Japan	1,2	1,5	1,7	2,0	1,1
Duitsland	0,8	1,5	-0,3	-2,1	-1,8
Frankrijk	0,9	1,2	1,0	0,1	-0,8
Verenigd Koninkrijk	3,5	3,1	1,0	-3,2	-2,2
Italië	0,6	0,2	0,8	0,7	-1,0
Nederland	1,5	2,0	2,4	1,8	1,3
België	1,5	1,5	1,3	0,0	-0,6
Eurogebied	1,1	1,4	0,9	-0,3	-1,2
EU-15	1,5	1,6	0,9	-0,9	-1,4
Industrielanden	1,9	1,9	0,9	-0,3	-0,5
	% totale beroepsbevolking				
Gestandaardiseerde werkloosheid					
Verenigde Staten	5,5	5,3	5,6	6,8	7,5
Japan	2,5	2,3	2,1	2,1	2,2
Duitsland	5,8	5,2	4,4	5,9	6,8
Frankrijk	9,8	9,3	9,0	9,5	10,4
Verenigd Koninkrijk	8,7	7,3	7,1	8,8	10,1
Italië	10,0	10,0	9,1	8,8	9,0
Nederland	7,5	6,9	6,2	5,8	5,6
België	8,9	7,5	6,7	6,6	7,3
Eurogebied	8,5	7,9	7,3	7,8	8,7
EU-15	8,3	7,5	7,0	7,8	8,8
Industrielanden	6,3	5,9	5,7	6,6	7,3
	mutaties per jaar in %				
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)					
Verenigde Staten	5,1	3,1	6,1	3,9	5,9
Japan	3,9	4,7	5,7	4,8	1,1
Duitsland	3,2	3,0	7,9	10,3	10,5
Frankrijk	4,5	4,3	5,2	4,3	4,3
Verenigd Koninkrijk	8,1	8,7	9,7	7,6	3,5
Italië	8,4	9,3	8,6	9,0	6,2
Nederland	1,3	0,9	3,1	3,9	4,2
België	3,2	2,9	7,8	7,1	6,2
Eurogebied	4,9	4,8	7,4	7,9	8,1
EU-15	5,7	6,1	8,0	7,9	6,7
Industrielanden	5,2	4,6	6,7	5,4	5,3

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1,6	2,5	2,3	1,5	2,3	1,5	1,5	1,3	-0,1	-½	1½
0,4	0,1	0,2	0,4	1,1	-0,7	-0,8	-0,2	-0,5	-1½	-½
-1,7	-0,7	-0,4	-0,3	-0,2	1,1	1,2	1,6	0,2	-¼	¼
-1,2	-0,1	1,0	0,3	0,6	1,7	2,1	2,5	1,5	0	½
-1,5	0,7	1,1	1,1	2,0	1,1	1,3	1,0	0,8	0	¼
-2,8	-1,4	-0,3	0,5	0,4	1,1	1,2	1,9	2,0	1	1¼
-0,1	0,1	2,3	2,4	3,0	3,3	2,7	2,5	2,0	½	-¼
-1,3	-1,4	0,4	0,4	0,8	1,2	1,4	1,6	1,1	-¼	¼
-1,9	-0,6	0,4	0,5	0,8	1,9	2,0	2,3	1,4	¼	¾
-1,9	-0,3	0,6	0,6	1,0	1,7	1,9	2,0	1,3	¼	¾
-0,1	0,9	1,2	0,9	1,5	1,2	1,3	1,4	0,5	-¼	¾
6,9	6,1	5,6	5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,8	5¾	5¾
2,5	2,9	3,1	3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5½	5¾
7,9	8,4	8,2	8,7	9,7	9,1	8,4	7,7	7,7	8¼	8¼
11,7	12,3	11,7	11,9	11,8	11,4	10,7	9,3	8,6	9¼	9¼
10,5	9,6	8,7	8,0	6,9	6,1	5,8	5,3	5,0	5¼	5¼
10,3	11,4	11,9	11,5	11,6	11,7	11,3	10,4	9,4	9¼	9¼
6,6	7,1	6,9	6,0	4,9	3,8	3,2	2,8	2,4	3	4¼
8,9	10,0	9,9	9,5	9,2	9,3	8,6	6,9	6,6	6¾	6¾
10,3	11,0	10,7	10,9	11,0	10,4	9,6	8,6	8,1	8½	8½
10,2	10,6	10,2	10,3	10,2	9,5	8,8	7,9	7,5	7¾	7¾
7,8	7,7	7,3	7,3	7,1	6,8	6,4	5,9	6,1	6½	6¾
3,6	2,7	2,5	2,5	3,2	5,0	4,3	5,6	5,1	3½	3½
0,7	2,0	1,0	0,2	1,6	-0,7	-1,2	0,5	-0,1	-1¼	-1
3,7	3,6	3,6	1,0	0,7	1,0	1,1	1,3	1,6	2¾	2½
2,7	2,1	2,3	1,8	1,7	0,7	1,9	1,6	2,1	2¾	2½
3,1	5,0	3,2	3,0	3,9	6,0	4,8	3,4	5,2	4	4¼
3,9	2,8	5,1	4,8	3,2	-0,8	2,4	2,7	3,0	2¾	2½
3,4	2,2	-0,3	1,3	2,0	3,7	3,7	4,7	4,9	5	4¼
3,4	4,4	2,4	1,6	3,0	1,8	3,4	3,5	2,9	4	3
5,1	3,6	3,9	2,2	1,9	1,2	2,0	2,3	2,6	3	2¾
3,8	3,6	3,2	2,6	2,5	2,2	2,6	2,8	3,3	3½	3¼
3,0	2,8	2,5	2,2	2,8	2,9	2,7	3,6	3,5	2½	2½

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nat. valuta)					
Verenigde Staten	2,0	3,0	2,0	3,0	-0,6
Japan	-2,8	0,6	1,7	2,1	4,3
Duitsland	0,5	1,5	6,3	7,8	5,5
Frankrijk	-3,0	0,3	3,5	5,3	2,2
Verenigd Koninkrijk	0,7	2,5	7,3	5,9	1,0
Italië	2,2	6,6	7,3	8,0	2,6
Nederland	-3,0	-3,6	0,7	4,3	3,7
België	-2,0	0,4	4,1	5,7	2,2
Eurogebied	0,1	2,1	6,0	7,0	4,2
EU-15	0,5	2,5	6,4	6,7	3,6
Industrielanden	0,4	1,8	4,0	4,3	2,8
	indices, 1991 = 100				
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie					
Verenigde Staten	98,7	98,0	98,9	100,0	100,4
Japan	98,5	98,8	99,3	100,0	103,7
Duitsland	94,8	94,7	96,3	100,0	101,8
Frankrijk	99,0	97,8	97,9	100,0	100,8
Verenigd Koninkrijk	93,8	92,8	95,9	100,0	98,2
Italië	90,2	91,6	95,1	100,0	100,1
Nederland	104,7	98,8	97,5	100,0	102,7
België	92,5	90,7	92,6	100,0	99,3
Eurogebied	94,8	94,3	96,4	100,0	101,2
EU-15	94,9	94,5	96,5	100,0	100,6
Industrielanden	97,0	96,8	98,5	100,0	101,2
	mutaties per jaar in %				
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	4,2	4,9	5,0	4,0	3,1
Japan	0,5	2,1	2,6	2,5	1,9
Duitsland	1,3	2,9	2,4	4,8	4,7
Frankrijk	2,6	3,4	2,8	3,2	2,4
Verenigd Koninkrijk	5,0	5,9	5,5	7,5	5,1
Italië	5,9	6,6	6,2	6,9	5,6
Nederland	0,5	1,2	2,2	3,2	3,1
België	1,2	4,0	3,3	3,3	2,3
Eurogebied	3,0	4,3	4,0	5,0	4,4
EU-15	3,9	5,0	4,8	5,8	4,7
Industrielanden	3,6	4,5	4,6	4,5	3,5

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,7	-0,3	-1,7	-2,1	-2,5	0,0	-2,1	-0,8	2,5	-2¼	-2
5,0	0,9	-5,0	-4,3	-0,9	5,1	-4,4	-8,9	7,7	-4¼	-4¼
3,1	-2,3	1,7	-0,2	-3,9	-0,5	0,6	-3,3	1,2	2	-1¾
1,8	-4,9	-1,8	1,2	-3,6	-2,6	-1,4	3,3	4,7	1¾	-1¼
0,5	-1,4	1,9	6,2	4,2	4,5	-0,4	0,9	3,1	1½	-½
2,5	-3,3	-0,4	6,1	1,4	-3,0	2,3	-2,5	4,2	2¾	-1
-0,7	-6,4	-2,0	0,4	-0,7	1,4	1,4	0,0	4,9	3¼	1
2,2	-4,5	-1,2	0,7	-3,4	-0,0	1,9	-3,3	2,6	2¼	-¼
3,4	-3,2	1,4	2,0	-2,1	-1,2	0,5	-1,2	3,4	2	-1
2,7	-2,8	1,1	2,6	-1,3	-0,4	0,3	-1,0	3,3	1¾	-1
2,7	-0,6	-1,6	-0,7	-1,6	0,9	-1,7	-2,8	3,9	-1	-2
99,8	96,3	93,9	92,9	91,8	93,0	91,8	90,7	.	.	.
109,9	114,1	112,9	111,0	111,9	113,7	113,2	110,3	.	.	.
103,6	101,4	102,8	102,1	99,9	98,6	98,2	94,5	.	.	.
100,8	97,3	95,7	97,0	94,6	91,6	91,8	92,2	.	.	.
95,1	91,6	89,3	88,3	88,0	91,6	95,1	95,7	.	.	.
98,3	93,8	89,4	91,3	92,9	89,5	91,0	88,1	.	.	.
100,5	94,0	90,3	88,7	89,0	91,0	93,8	88,9	.	.	.
99,2	93,4	89,3	89,4	86,9	86,7	88,4	86,3	.	.	.
101,8	98,2	97,9	98,1	96,4	94,5	95,0	93,1	.	.	.
100,1	96,6	96,0	96,2	94,6	93,7	94,7	93,1	.	.	.
101,3	100,0	98,6	98,4	97,6	98,3	97,9	95,8	.	.	.
2,7	2,3	2,2	2,1	1,9	1,1	1,6	2,5	2,0	1½	2
1,2	0,7	-0,5	-0,1	1,0	-0,1	-0,5	-1,1	-1,5	-¾	-½
4,1	2,6	1,9	1,7	2,0	1,1	0,4	1,4	1,8	1½	1¼
2,2	2,1	1,6	1,9	1,4	0,6	0,2	1,2	1,4	1½	1¼
3,4	2,2	2,6	3,1	2,3	2,7	1,6	0,7	0,5	1	1
5,4	4,6	5,7	4,4	2,2	2,1	2,1	2,8	2,9	2½	2¼
2,1	2,8	1,1	1,9	2,0	1,7	1,8	3,5	4,6	3½	2½
3,5	2,8	1,7	2,1	1,8	1,2	1,0	2,2	2,2	2	2
3,8	3,2	2,5	2,5	2,0	1,4	1,0	2,0	2,3	2	1¾
4,1	3,3	3,0	2,8	2,1	1,7	1,3	1,9	2,1	1¾	1¾
3,0	2,3	2,1	2,0	1,8	1,1	1,1	1,8	1,5	1¼	1½

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)				
	1988	1989	1990	1991	1992
	% BBP				
Vorderingensaldo totale overheid (NR-basis)					
Verenigde Staten	-3,1	-2,8	-3,8	-4,5	-5,6
Japan	1,5	2,5	2,9	2,9	1,5
Duitsland	-2,6	-0,4	-2,3	-3,3	-2,8
Frankrijk	-1,7	-1,2	-1,6	-2,2	-4,1
Verenigd Koninkrijk	-0,2	-0,0	-1,5	-2,6	-6,3
Italië	-10,7	-9,8	-11,1	-10,1	-9,6
Nederland	-4,3	-4,6	-5,0	-2,5	-3,6
België	-6,8	-6,2	-5,5	-6,3	-6,9
Eurogebied	-4,2	-3,1	-4,2	-4,6	-4,8
EU-15	-3,3	-2,4	-3,6	-4,3	-5,1
Industrielanden	-1,9	-1,3	-2,2	-2,8	-3,7
	% BBP				
Saldo lopende rekening					
Verenigde Staten	-2,4	-1,8	-1,4	0,1	-0,8
Japan	2,8	2,0	1,3	2,3	3,0
Duitsland	3,5	4,1	2,8	-1,2	-1,1
Frankrijk	-0,3	-0,5	-1,0	-0,5	0,1
Verenigd Koninkrijk	-4,8	-5,4	-4,5	-2,3	-2,5
Italië	-0,8	-1,5	-1,6	-2,1	-2,4
Nederland	2,8	3,5	3,8	3,5	3,1
België	1,4	1,4	0,8	1,3	1,6
Eurogebied	1,0	0,7	0,1	-1,1	-1,0
EU-15	-0,1	-0,5	-0,7	-1,4	-1,3
Industrielanden	-0,5	-0,6	-0,7	-0,2	-0,3
	% BBP				
Investeringsbedrijven exclusief woningen					
Verenigde Staten	11,1	11,2	10,9	10,2	9,9
Japan	17,6	19,0	20,0	20,2	18,4
Duitsland	12,9	13,4	13,9	14,8	14,3
Frankrijk	12,9	13,3	13,6	13,2	12,4
Verenigd Koninkrijk	12,9	14,0	13,4	11,7	10,7
Italië	12,8	12,9	12,9	12,3	12,0
Nederland	13,7	14,1	13,9	13,7	13,1
België	13,3	15,0	16,1	15,1	14,6
Eurogebied	13,2	13,7	13,9	13,8	13,3
EU-15	13,2	13,9	13,9	13,5	12,8
Industrielanden	13,5	14,0	14,0	13,6	12,9

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
-4,7	-3,3	-2,9	-2,2	-0,9	0,3	0,8	1,7	0,0	-2½	-2
-1,6	-2,3	-3,6	-4,9	-3,7	-5,5	-7,1	-7,4	-7,1	-7	-6¾
-3,2	-2,5	-3,2	-3,4	-2,7	-2,2	-1,6	1,2	-2,8	-3	-2½
-6,0	-5,5	-5,5	-4,1	-3,0	-2,7	-1,6	-1,3	-1,4	-2¾	-2½
-8,0	-6,8	-5,8	-4,4	-2,2	0,4	1,1	4,1	1,0	-½	-¾
-9,4	-9,1	-7,6	-7,1	-2,7	-2,8	-1,8	-0,5	-2,2	-2¼	-2½
-3,0	-3,6	-4,2	-1,8	-1,1	-0,8	0,7	2,2	0,1	-½	-½
-7,2	-4,9	-4,2	-3,8	-2,0	-0,8	-0,6	0,1	0,0	-½	-¼
-5,5	-5,0	-4,9	-4,3	-2,6	-2,2	-1,3	0,2	-1,5	-2	-2
-6,3	-5,6	-5,4	-4,2	-2,5	-1,6	-0,7	1,1	-0,8	-1½	-1½
-4,2	-3,8	-3,7	-3,5	-2,0	-1,4	-1,2	-0,2	-1,3	-2½	-2¼
-1,2	-1,8	-1,6	-1,6	-1,8	-2,6	-3,7	-4,8	-4,1	-5¼	-5¾
3,1	2,8	2,2	1,4	2,3	3,2	2,4	2,5	2,2	2½	3¾
-1,1	-1,4	-1,3	-0,3	-0,1	-0,3	-0,9	-1,0	0,2	1½	2½
1,0	1,0	1,5	1,3	2,7	2,6	2,5	1,6	1,6	1¾	2
-2,5	-1,8	-1,9	-1,2	-0,2	-0,6	-2,2	-1,8	-2,1	-2	-2½
1,0	1,4	2,3	3,3	2,8	1,7	0,7	-0,5	0,0	-¼	0
4,9	5,4	6,4	5,4	6,2	3,0	4,0	5,3	3,4	4	4¾
3,3	3,9	4,5	5,2	5,7	4,9	6,0	5,2	5,7	4¼	4½
0,4	0,3	0,8	1,5	1,9	1,2	0,6	0,2	0,5	1¼	1¾
-0,1	-0,0	0,4	1,1	1,6	0,9	0,2	-0,1	0,2	¾	1
0,2	-0,0	0,2	0,3	0,4	-0,1	-0,8	-1,2	-1,0	-1¼	-1
10,3	10,6	11,1	11,5	12,0	12,5	12,7	13,1	12,0	11	11
16,0	14,6	14,6	14,5	15,9	15,5	14,5	15,5	15,5	14½	14½
13,0	12,6	12,3	12,0	12,0	12,2	12,4	12,9	12,2	11½	11¾
11,2	11,0	10,9	10,7	10,4	11,0	11,3	11,7	11,8	11½	11¾
10,0	10,0	10,7	11,3	11,6	12,6	12,2	12,1	11,4	10½	10½
10,4	10,5	11,3	11,4	11,6	11,8	12,4	13,0	13,1	12¾	13
12,3	11,8	12,2	12,5	13,1	13,1	13,9	13,8	13,2	12½	12¼
13,5	12,8	13,1	13,2	13,7	13,9	14,1	14,4	14,5	14¼	14¼
12,0	11,8	11,9	11,9	12,0	12,4	12,8	13,3	13,1	12¾	12¾
11,6	11,5	11,8	11,8	12,0	12,5	12,7	13,1	12,8	12½	12½
12,1	12,0	12,3	12,3	12,9	13,1	13,1	13,6	12,9	12	12¼

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)				
	1988	1989	1990	1991	1992
	%				
Lange rente					
Verenigde Staten	8,8	8,5	8,6	7,9	7,0
Japan	4,7	5,3	7,0	6,3	5,3
Duitsland	6,5	6,9	8,7	8,4	7,8
Frankrijk	9,2	9,2	10,4	9,5	9,0
Verenigd Koninkrijk	9,7	10,2	11,8	10,1	9,1
Italië	10,9	12,8	13,5	13,1	13,3
Nederland	6,4	7,2	8,9	8,7	8,1
België	7,9	8,6	10,1	9,3	8,7
Eurogebied	8,7	9,6	11,0	10,3	9,8
EU-15	9,1	9,9	11,3	10,5	9,9
Industrielanden	8,2	8,5	9,6	8,7	8,0
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	7,7	9,0	8,1	5,8	3,7
Japan	4,5	5,4	7,7	7,4	4,5
Duitsland	4,3	7,1	8,5	9,2	9,5
Frankrijk	7,9	9,4	10,3	9,6	10,3
Verenigd Koninkrijk	10,3	13,9	14,8	11,5	9,6
Italië	10,8	12,6	12,2	12,2	14,0
Nederland	4,8	7,3	8,7	9,3	9,4
België	6,7	8,8	9,6	9,4	9,4
Eurogebied	7,5	9,8	10,6	10,6	11,2
EU-15	8,2	10,6	11,5	10,9	11,1
Industrielanden	7,4	9,2	9,8	8,4	7,1

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	5	5¼
4,3	4,4	3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,7	1,3	1½	1½
6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	5	5
7,0	7,5	7,7	6,5	5,7	4,8	4,9	5,9	5,4	5¼	5¼
7,5	8,2	8,2	7,8	7,0	5,5	5,1	5,3	4,9	5	5
11,2	10,5	12,2	9,4	6,9	4,9	4,7	5,6	5,2	5¼	5¼
6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0	5	5
7,2	7,7	7,4	6,3	5,6	4,7	4,7	5,6	5,1	5	5
7,9	8,0	8,3	7,2	6,0	4,8	4,7	5,5	5,1	5	5
8,1	8,3	8,5	7,3	6,2	4,9	4,8	5,5	5,0	5	5
6,4	6,9	6,7	6,1	5,5	4,5	4,6	5,0	4,4	4½	4¾
3,2	4,6	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	2	3¼
3,0	2,2	1,2	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	0,1	0	0
7,3	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3½	3¾
8,6	5,8	6,6	3,9	3,5	3,6	3,0	4,4	4,3	3½	3¾
5,9	5,5	6,7	6,0	6,8	7,3	5,4	6,1	5,0	4¼	4½
10,2	8,5	10,5	8,8	6,9	5,0	3,0	4,4	4,3	3½	3¾
6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3½	3¾
8,2	5,7	4,8	3,2	3,4	3,6	3,0	4,4	4,3	3½	3¾
8,6	6,3	6,5	5,0	4,4	4,0	3,1	4,4	4,3	3½	3¾
8,4	6,4	6,7	5,1	4,8	4,6	3,5	4,7	4,4	3¾	4
5,2	4,8	5,1	4,3	4,2	4,3	3,6	4,6	3,3	2¼	3

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)				
	1988	1989	1990	1991	1992
	nationale valuta per dollar				
Dollarkoers					
Japan (1000)	0,128	0,138	0,145	0,135	0,127
Duitsland	1,756	1,880	1,616	1,659	1,562
Frankrijk	5,955	6,378	5,446	5,642	5,293
Verenigd Koninkrijk	0,562	0,611	0,563	0,567	0,569
Italië (1000)	1,301	1,372	1,198	1,240	1,233
België	36,76	39,40	33,42	34,17	32,15
Denemarken	6,730	7,310	6,187	6,399	6,037
Finland	4,183	4,288	3,823	4,046	4,485
Griekenland	141,8	162,4	158,4	182,3	190,7
Ierland	0,656	0,705	0,605	0,621	0,588
Nederland	1,976	2,121	1,821	1,870	1,758
Oostenrijk	12,35	13,23	11,37	11,68	10,99
Portugal	143,9	157,5	142,6	144,5	135,0
Spanje	116,4	118,4	102,0	103,9	102,4
Zweden	6,128	6,446	5,919	6,048	5,824
Eurogebied	.	.	.	.	.
Koopkrachtpariteit					
Japan (1000)	0,204	0,199	0,195	0,193	0,188
Duitsland	2,150	2,108	2,090	2,090	2,070
Frankrijk	6,783	6,695	6,610	6,510	6,420
Verenigd Koninkrijk	0,575	0,590	0,602	0,635	0,616
Italië (1000)	1,351	1,376	1,420	1,460	1,460
België	39,84	39,95	39,50	39,20	37,80
Denemarken	9,400	9,459	9,390	9,180	9,140
Finland	6,178	6,292	6,380	6,300	6,350
Griekenland	108,4	119,9	141,0	161,0	170,0
Ierland	0,719	0,726	0,690	0,666	0,638
Nederland	2,281	2,213	2,170	2,180	2,130
Oostenrijk	14,31	14,11	14,00	14,20	14,00
Portugal	89,31	96,08	104,0	110,0	116,0
Spanje	104,6	107,1	110,0	110,0	115,0
Zweden	8,648	8,951	9,340	9,940	9,800

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,111	0,102	0,094	0,109	0,121	0,131	0,114	0,108	0,121	0,125	0,120
1,653	1,623	1,433	1,505	1,734	1,760	1,836	2,123	2,186	.	.
5,663	5,550	4,991	5,116	5,836	5,900	6,157	7,120	7,330	.	.
0,666	0,653	0,634	0,641	0,611	0,604	0,618	0,661	0,695	0,673	0,653
1,571	1,612	1,629	1,543	1,703	1,737	1,818	2,102	2,164	.	.
34,55	33,44	29,49	30,97	35,77	36,30	37,87	43,79	45,08	.	.
6,483	6,360	5,606	5,799	6,605	6,702	6,980	8,091	8,328	7,905	7,371
5,716	5,223	4,368	4,594	5,191	5,346	5,581	6,454	6,644	.	.
229,1	242,5	231,7	240,7	273,0	295,5	305,8	365,5	380,8	.	.
0,683	0,669	0,624	0,625	0,660	0,702	0,739	0,855	0,880	.	.
1,857	1,820	1,606	1,686	1,951	1,984	2,069	2,392	2,463	.	.
11,63	11,42	10,08	10,59	12,20	12,38	12,92	14,94	15,38	.	.
160,8	166,0	150,0	154,2	175,3	180,2	188,2	217,6	224,0	.	.
127,3	133,9	124,7	126,6	146,4	149,4	156,2	180,6	185,9	.	.
7,785	7,716	7,137	6,708	7,637	7,952	8,266	9,168	10,344	9,720	9,044
.	.	.	.	.	.	0,939	1,085	1,117	1,068	1,000
0,184	0,181	0,169	0,166	0,163	0,167	0,162	0,156	.	.	.
2,100	2,070	2,020	2,030	1,940	1,940	1,910	1,860	.	.	.
6,570	6,620	6,490	6,570	6,500	6,480	6,380	6,300	.	.	.
0,637	0,646	0,656	0,644	0,630	0,646	0,650	0,647	.	.	.
1,530	1,530	1,560	1,583	1,590	1,560	1,554	1,554	.	.	.
37,30	37,30	36,90	36,80	36,30	38,00	37,70	37,30	.	.	.
8,790	8,710	8,450	8,330	8,270	8,160	8,240	8,360	.	.	.
6,090	6,150	5,880	5,890	5,850	6,050	5,920	5,990	.	.	.
184,0	196,0	204,0	214,0	225,0	228,0	231,0	233,0	.	.	.
0,655	0,638	0,637	0,673	0,653	0,708	0,724	0,738	.	.	.
2,130	2,120	2,040	2,040	1,970	1,970	1,970	1,990	.	.	.
13,90	13,90	13,80	13,60	13,20	13,20	13,00	12,90	.	.	.
117,0	118,0	120,0	122,0	118,0	126,0	127,0	128,0	.	.	.
117,0	121,0	123,0	124,0	123,0	124,0	125,0	126,0	.	.	.
9,830	9,900	9,770	9,680	9,470	9,760	9,640	9,520	.	.	.

Bijlage B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2000-2003

	Consumentenprijs (HICP)				Lange rente			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %				%			
EMU-referentiewaarde ^a	2,8	3,3	3	2¾	7,5	7,2	7	7
Duitsland	2,1	2,4	1½	1¼	5,3	4,8	5	5
Frankrijk	1,8	1,8	1¾	1¼	5,9	5,4	5¼	5¼
Italië	2,6	2,3	2¼	2	5,6	5,2	5¼	5¼
België	2,7	2,4	1½	1½	5,6	5,1	5	5
Finland	3,0	2,7	2¼	1¾	5,5	5,0	5	5
Griekenland	2,9	3,7	3¾	3	6,1	5,3	5¼	5¼
Ierland	5,3	4,0	4½	3½	5,5	5,0	5¼	5¼
Luxemburg	3,8	2,4	1½	1¼	.	.	.	.
Nederland	2,3	5,1	4	2¾	5,4	5,0	5	5
Oostenrijk	2,0	2,3	1¾	1½	5,6	5,1	5	5
Portugal	2,8	4,4	3¼	2¾	5,6	5,2	5¼	5¼
Spanje	3,5	2,8	3	2¼	5,4	4,9	5	5
Eurogebied	2,3	2,5	2	1¾	5,5	5,1	5	5
Verenigd Koninkrijk	0,8	1,2	1¼	1¼	5,3	4,9	5	5
Denemarken	2,7	2,3	2¼	1¾	5,7	5,1	5¼	5¼
Zweden	1,3	2,7	2¼	1½	5,4	5,1	5¼	5¼
Totaal EU-landen	2,1	2,3	2	1¾	5,5	5,0	5	5

a Omschrijving EMU-referentiewaarden: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste stijging, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingsaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP.

	EMU-overheidssaldo				Bruto schuldquote			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	2002	2003
	% BBP				% BBP			
EMU-referentiewaarde ^a	- 3	- 3	- 3	- 3	60	60	60	60
Duitsland	1,2	- 2,8	- 3	- 2½	60,3	59,8	61	61
Frankrijk	- 1,3	- 1,4	- 2¾	- 2½	57,4	57,2	58	58
Italië	- 0,5	- 2,2	- 2¼	- 2½	110,6	110,2	109	107
België	0,1	0,0	- ½	- ¼	109,3	107,5	105	100
Finland	7,0	4,9	3½	2¾	44,0	43,6	43	43
Griekenland	- 0,8	- 0,4	0	0	102,8	99,7	98	96
Ierland	4,5	1,7	¾	0	39,0	36,6	33	32
Luxemburg	5,8	5,0	2	2½	5,6	5,5	5	5
Nederland	2,2	0,1	- ½	- ½	55,8	52,8	51	49
Oostenrijk	- 1,5	0,1	- ¼	¼	63,6	61,7	60	58
Portugal	- 1,5	- 4,1	- 3	- 2½	53,4	55,6	57	57
Spanje	- 0,3	0,0	- ½	- 1¼	60,4	57,1	56	55
Eurogebied	0,2	- 1,5	- 2	- 2	70,3	69,3	69	68
Verenigd Koninkrijk	4,1	1,0	- ½	- ¾	42,4	39,0	38	36
Denemarken	2,5	2,9	2	2½	46,8	44,5	43	40
Zweden	3,7	4,8	2	2	55,3	55,9	52	50
Totaal EU-landen	1,1	- 0,8	- 1½	- 1½	64,3	63,0	63	61

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
BSE	Gekkekoeienziekte
B2C	Business to Consumer
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
ECOFIN	Europese raad van ministers van Economie en Financiën
EIM	Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf
EMU	Economische en Monetaire Unie
ERM	Exchange Rate Mechanism
ESA	European System of National Accounts
ESB	Economisch Statistische Berichten
ESF	Europees Sociaal Fonds
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU

Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWV	Grond-, Weg- en Waterbouw
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWVA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
I/D	Instroom- en Doorstroom
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAV	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KST	Kleinschaligheidstoelag
kWh	Kilowatt-uur
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MN	Miljoenennota
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziektefondsverzekerden
MRB	Motorrijtuigenbelasting
NAIRU	Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment (werkloosheidsniveau waarbij de inflatie niet hoeft op te lopen)
NBER	National Bureau of Economic Research
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIC's	Newly Industrialising Countries
NIESR	The National Institute of Economic and Social Research, Londen

NIPA	National Income and Product Account
NIPO	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NNP	Netto Nationaal Product
NR	Nationale Rekeningen
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoelage
OV	Openbaar Vervoer
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie En Marktwerking Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen
R&D	Research and Development
RAI	Rijwiel- en Auto-industrie
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
REB	Regulerende Energiebelasting
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtkorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TNO	Nederlandse organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VK	Verenigd Koninkrijk
VLW	Afdrachtvermindering Langdurig Werklozen
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten

VUT	Vervroegde Uittreding
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel

Enige eerdere publicaties van het CPB

- Woningcorporaties: prikkels voor effectiviteit en efficiëntie (2002),
ISBN: 90-5833-089-3
- Boek en markt; effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002),
ISBN: 90-377-0095-0
- Selectief investeren: ICES-maatregelen tegen het licht (2002),
ISBN: 90-5833-096-6
- Gevolgen van uitbreiding Schiphol: een kengetallen kosten-batenanalyse (2002),
ISBN: 90-5833-099-0
- Funds and games: the economics of European cohesion policy (2002),
ISBN: 90-5833-098-2
- Growth challenges for the Dutch business services industry: international comparison and policy issues (2002),
ISBN: 90-5833-095-8
- Keuzes in kaart 2003-2006; economische effecten van acht verkiezingsprogramma's (2002),
ISBN: 90-5833-097-4
- How does pharmaceutical marketing influence doctors' prescribing behaviour? (2002),
ISBN: 90-5833-087-7
- Economie, energie en milieu: Een verkenning tot 2010 (2002),
ISBN: 90-1209-519-0
- De BLM: Opzet en recente aanpassingen (2002),
ISBN: 90-5833-092-3
- De pijlers onder de kenniseconomie: Opties voor institutionele vernieuwing (2002),
ISBN: 90-5833-090-7

- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2: Aanvullende kosten-baten-analyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2002), ISBN: 90-5833-086-9
- Economische Verkenning 2003-2006 (2001), ISBN: 90-1209-474-7
- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2; Kosten-batenanalyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2001), in samenwerking met het NEI en het RIVM, ISBN: 90-5833-067-2
- Veroudering van bedrijventerreinen; Een structuur voor herstructurering (2001), ISBN: 90-5833-062-1
- Capital income taxation in Europe; trends and trade-offs (2001), ISBN: 90-120-9281-7
- Higher Education Reform; Getting the Incentives Right (2001), in samenwerking met het CHEPS, ISBN: 90-120-9268-X.
- Naar een efficiënter milieubeleid; Een maatschappelijk-economische analyse van vier hardnekkige milieuproblemen (2000), ISBN: 90-120-902-53.
- Competition and Regulation in Telecommunications Markets (2000), ISBN: 90-5833-052-4.
- Ageing in the Netherlands (2000), ISBN: 90-120-908-57.
- Trends, dilemma's en beleid; Essays over ontwikkelingen op langere termijn (2000), in samenwerking met het SCP, ISBN: 90-120-908-49.
- Solidariteit, keuzevrijheid en transparantie; De toekomst van de Nederlandse markt voor ouderdagsvoorzieningen (2000), ISBN: 90-120-9061-X.
- Evaluatie van infrastructuurprojecten; Leidraad voor kosten-batenanalyse (2000), in samenwerking met het NEI, ISBN: 90-120-905-63.

Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de Sdu, Koninklijke De Swart, of bij de boekhandel.